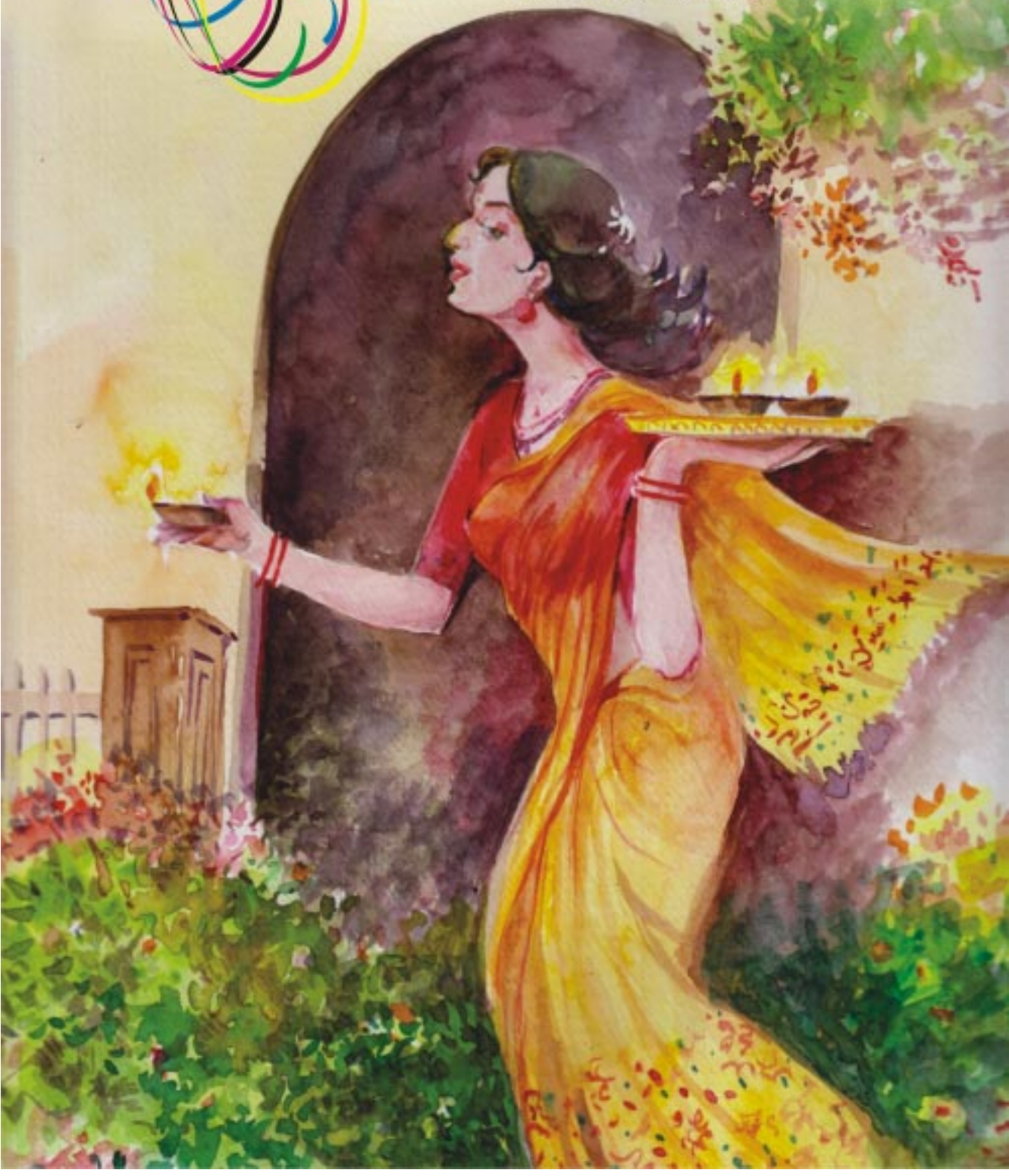

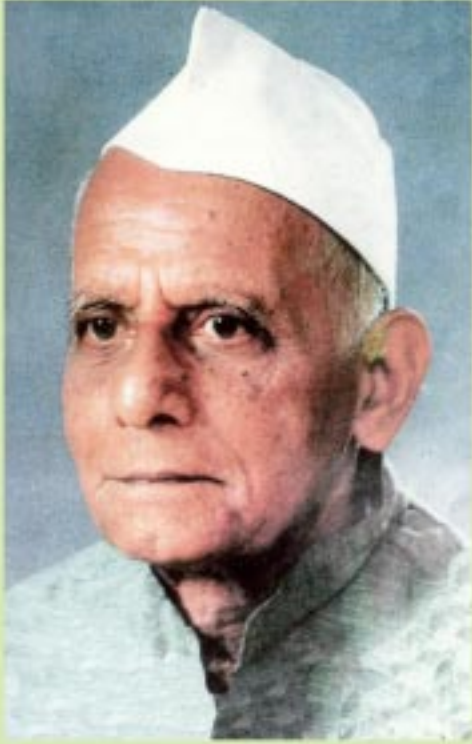

भाव अनुबंध

दीपावली २०२०

मराठी साहित्य मंडळ, कलवुरगी (मुलवर्गी) या संस्थेचे त्रैमासिक

भाव अनुबंधचे पहिले मुख्य संपादक
कै. श्री. वि. पां. तथा भाऊसाहेब देऊळगांवकर

भाव अनुबंधचे पहिले कार्यकारी संपादक
कै. डॉ. चंद्रशेखर कपाळे

‘भाव अनुबंध’च्या स्थापनेत, उभारणीत आणि प्रगतीत या दोघांनी अत्यंत
प्रतिकूल परिस्थितीत मोलाचे योगदान दिले आणि ‘भाव अनुबंध’ला एका
साहित्यिक उंचीवर नेऊन ठेवले.

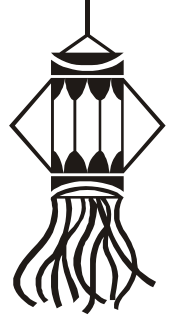
यांच्या पवित्र स्मृतीस हा दिवाळी अंक अर्पण.....

मराठी साहित्य मंडळ, गुलबर्गा
या संस्थेचे त्रैमासिक

वर्ष तिसरे

भाव अनुबंध दिवाळी २०२०

कार्यकारी संपादक
श्री. सर्वोत्तम सताळकर
निवास (०८४७२) २५५८७८ / ०९२४२१९३७९२

संपादक मंडळ
श्री. विद्याधर मुरुगकर ★ श्री. व्यंकटेश वळसंगकर
सौ. वंदना किणीकर ★ डॉ. विजया तेलंग

संस्थेचा पत्ता : मराठी साहित्य मंडळ, स्टेशन बाजार,
गुलबर्गा (कलबुर्गी) ५८५१०२. दूरभाष : कार्या. (०८४७२) २३२२०७
email-s.satakar@yahoo.com / marathimandalklb@gmail.com
वेळ : सकाळी ८ ते ११ व सायं. ५ ते ८. गुरुवारी साप्ताहिक सुट्टी.

मूल्य : रु. १५०/-

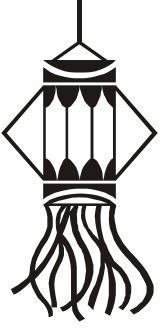
वार्षिक वर्गणी - वैयक्तिक रु. ३००/-, संस्थेसाठी रु. ४००/-
वर्गणी कुठल्याही महिन्यापासून चेक, डीडी अथवा मनीऑर्डरच्या माध्यमाने 'Editor Anubandh' या नावाने पाठवावी.

ही दिवाळी आणि नवे वर्ष आमचे सर्व लेखक, कवी, साहित्यिक, मुद्रक, वर्गणीदार, मंडळाचे सभासद आणिहितचिंतक यांना सुख, समृद्धी आणि समाधानाचे जावो ही शुभेच्छा !!

अंतरंग

कथा

- ✦ मन पाखरू पाखरू.... / प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन / ११
- ✦ विश्वासघात / प्रा. सुनील विभुते / २९
- ✦ लॉकडाऊन / योगेश्वर देशपांडे / ४७
- ✦ हिरवे पाणी / डॉ. छाया महाजन / ५३
- ✦ चार हात जमीन / सौ. वंदना किणीकर / ६७
- ✦ नाना गोखल्यांकडे पाहुणा येतो ! / सर्वोत्तम सताळकर / ७१
- ✦ डोळ्यांत सूर्य उतरलेला माणूस / अरुण सीताराम तीनगोटे / ८६
- ✦ कालांतरण / प्रकाश बोकारे / ९६
- ✦ नमक / सौ. मेधा अंबिके / १०२
- ✦ देवाचा शोध / म्हाळसाकांत कौसडीकर / १०९
- ✦ वेड... / प्रा. सागर शरद कुलकर्णी / १२०
- ✦ खेड्यातील डॉक्टर / राधिका घोगले / १४३

लेख

- ☺ बाबा कदम : एक राजा माणूस / राजीव बर्वे / ५
- ☺ शकील बदायुंनी : एक चतुरस्त्र शायर / डॉ. नीता पांढरीपांडे / २१
- ☺ समता चळवळीचा इतिहास / प्रो. डॉ. शशिकान्त लोखंडे / ४०
- ☺ आधुनिक कालखंडातील लावणीचे स्वरूप/प्रा. डॉ. रंगनाथ सुपेकर/५६
- ☺ ते कुठे काय करतात ? / विजय पांढरीपांडे / ६५
- ☺ सौंदर्यवादी कलावंत / प्रा. व्यंकटेश वळसंगकर / ९३
- ☺ मराठी सण-उत्सवांचे बदलते स्वरूप / डॉ. राजाराम झोडगे / ११६
- ☺ शेतीतील पारंपरिक अवजारे व साधने/प्रा. दत्तात्रय मारुतीराव माने/ १२९
- ☺ रांगोळी आणि संस्कृती / मीनाक्षी बक्षी / १३८

अनुभव कथन

- ☺ भूल / रजनीश जोशी / १७
- ☺ कोरोना, तू जगणे शिकवून गेलास ! / डॉ. वनमाला शंकर पानसे / ८९
- ☺ 'ग्रेट मिरॅकल' की ईश्वरी कृपा ? / सुमन दिगंबरराव भिलेगावकर / ११३
- ☺ अनुभव कोरोनाचा / सौ. अरुंधती अशोक बोरगावकर / १२५
- ☺ आत्मजाणिवेचा 'कोरोनाकाळ' / अभिषेक व्यंकटेश वळसंगकर / १३५
- ☺ बेळळारी ! पंधरा महिन्यांसाठी ! / मुरलीधर अभ्यंकर / १४९

कविता

तुकाराम पुंडलिक खिलारे, सुरेश पाचकवडे, सौ. प्रज्ञा प्रदीप उमरीकर, माला पारीसे, सुमेधा नीलकंठ भिलेगावकर, दीपक कुलकर्णी, प्रो. डॉ. शशिकान्त लोखंडे

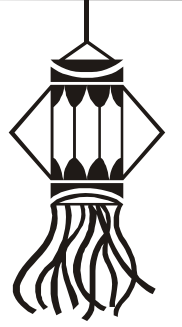
संपादकीय.....

सर्वोत्तम सताळकर

लक्ष दिव्यांची आरास झाली, उत्कर्षाची वाट उजळली
सुख समृद्धी घेऊनी आली, आली दिवाळी आली

दिवाळी शुभेच्छा कार्डावर लिहिलेल्या या ओळी आहेत; पण या ओळीत जो आशावाद आहे, जी सुखाची अपेक्षा आहे, त्याची सध्याच्या काळात अत्यंत मोठी आवश्यकता आहे. कारण सध्या सर्वत्र निराशेचे आणि वैफल्याचे वातावरण आहे. हे वर्षच पूर्ण वाईट गेले आहे. कोरोनाचा कहर, बुडती अर्थव्यवस्था, डबघाईला आलेले व्यवसाय, वाढती बेरोजगारी आणि ढासळती आरोग्यव्यवस्था यांनी वर्षभर सामान्य माणसांना अत्यंत जेरीला आणले आहे. वर्तमान इतके विस्कटलेले आहे की, भविष्याविषयी काही आशा करणे धाडसाचे ठरत आहे. 'उषःकाल होता होता, काळरात्र झाली; अरे पुन्हा आयुष्याच्या पेटवा मशाली !' या सुरेश भटांच्या कवितेत म्हटल्याप्रमाणे माणसांच्या आयुष्यातील अंधार इतका वाढला आहे की, आता आयुष्याच्या मशाली पेटवूनच प्रकाश आणावा लागेल की काय अशी आशंका मनाला भेडसावत आहे.

रसिक वाचक हो, हीच तर आपल्या परीक्षेची घडी आहे. आपल्याला या निराशेच्या काळातही आपल्या मनातील आशेचा दिवा प्रकाशित करावा लागेल. आपल्या आयुष्याचे विखुरलेले तुकडे एकत्र करून, त्यात पुन्हा रंग भरून, आपल्याला आयुष्याची सुंदर रांगोळी काढावी लागेल. नात्यात आपुलकी, प्रेम आणि माया यांचे मिश्रण करून रोजच्या आयुष्यात दिवाळीच्या लाडवांचा गोडवा भरावा लागेल. साहित्य, संगीत आणि विनोद यांचा आधार घेऊन आपल्याला दिवाळीच्या फराळाप्रमाणे जगण्याची लज्जत वाढवावी लागेल. सर्वात महत्वाचे म्हणजे

आपल्याला निराश होणे हा पर्याय नाही, हे लक्षात ठेवावे लागेल. सध्याच्या संकटावर मात करून आपण पुन्हा एखाद्या फिनिक्स पक्ष्यासारखे उभे राहू, हा दुर्दम्य आशावाद आपल्याला मनात जिवंत ठेवावा लागेल.

याच भावनेतून 'भाव अनुबंध'चा दिवाळी अंक आम्ही आपल्यापुढे सादर करीत आहोत. खरे तर यावर्षी दिवाळी अंक काढणे शक्य होईल का याचीच शंका होती; पण कामाला सुरुवात केली आणि हळूहळू गोष्टी अनुकूल होत गेल्या. हा 'भाव अनुबंध'चा तिसरा दिवाळी अंक आहे. या वर्षी सर्वात मोठे आव्हान कोरोनाच्या भीतीचे आणि लॉकडाऊनचे होते. अशात साहित्य मागवून घेणे आणि त्याची छपाई करणे हे फार अवघड होते; पण सुदैवाने या दोन्ही अडचणींवर मात करणे शक्य झाले. सर्व लेखक आणि कवींनी या कसोटीच्या काळातही आपल्यातली सृजनशीलता कायम ठेवून दर्जेदार निर्मिती केली आणि वेळेवर साहित्य पाठवले, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. एक संपादक म्हणून मी या लेखक, कवी आणि साहित्यिकांच्या ऋणात राहणेच पसंत करेन. तसेच या अंकाची सजावट आणि छपाई करणारे श्री. सुनील अंबिके आणि साई समर्थ प्रिंटर्स या त्यांच्या संस्थेतल्या सहकाऱ्यांनी अत्यंत अवघड परिस्थितीत काम करत हा अंक अतिशय सुबक आणि देखण्या स्वरूपात आपल्यापुढे आणला, याबद्दल त्यांचेही खुल्या दिलाने कौतुक करणे आवश्यक आहे. या अंकाचे इतके सुंदर आणि अर्थपूर्ण मुखपृष्ठ तयार करून दिल्याबद्दल मी महाराष्ट्राचे प्रसिद्ध चित्रकार आदरणीय श्री. धनंजय गोवर्धने यांचेही मनापासून आभार मानतो. हा अंक तयार करण्यासाठी पूर्ण पाठिंबा आणि सहकार्य दिल्याबद्दल मंडळाचे कार्यवाह श्री. विद्याधर मुरगकर आणि मराठी साहित्य मंडळाच्या विश्वस्तांचे मनापासून आभार मानतो.

सर्वात शेवटी मी आमचे सर्व लेखक, कवी, साहित्यिक, सभासद, मुद्रक, हितचिंतक आणि रसिक वाचक यांना दिवाळी आणि नव्या वर्षासाठी शुभेच्छा व्यक्त करतो.

- सर्वोत्तम सताळकर

लेख

बाबा कदम : एक राजा माणूस

राजीव बर्वे

दिवाळी संपल्यानंतरच्या दुसऱ्या दिवशी 'बाबा' गेल्याची वाईट बातमी समजली आणि एकदम गेल्या ३०-३२ वर्षांच्या आमच्या स्नेहाच्या आठवणी जाग्या झाल्या. मला ते पूर्ण 'राजीव' नावाने हाक मारायचे. हल्ली नेहमी म्हणायचे, "राजीव, खितपत मरणं मला आवडणार नाही आणि तो परमेश्वर कुठे तरी असेल तर, खितपत पडून, सगळे आपल्याभोवती जमलेत आणि केव्हा हा म्हातारा जातोय- अशा तऱ्हेचं मरण त्याने आपल्याला देऊ नये आणि जाताना

आपल्यामुळे कोणालाही त्रास होऊ नये- एवढ्या दोनच इच्छा आता माझ्या आहेत." आणि झालंही तसंच. कोणालाही त्रास न देता दिवाळीच्या नंतरच्या दुसऱ्या दिवशी सायंकाळच्या प्रहरी आणि त्यांच्या इच्छेप्रमाणे स्वतःचं कोणालाही करायला न लावता 'हार्ट अटॅक'ने त्यांनी या जगाचा निरोप घेतला. मरणाला तर ते अजिबातच घाबरत नसत. 'मी वाट बघतोय, पण तो न्यायला घाबरतोय' अशा तऱ्हेचे विनोद गेली ३/४ वर्षे त्यांचे नेहमीच चालायचे.

अस्सल कोल्हापुरी रांगडेपणा होता त्यांच्यात. १९७८ पासूनच्या माझ्या- त्यांच्या स्नेहाचे रूपांतर आमच्या नाव न दिलेल्या घनिष्ठ नात्यात कधी झालं, हे आमचं आम्हालाच कळलं नाही. मग बाबा-माई आणि मी व सौ. मधुमिता एक जीवाभावाचे स्नेहीच बनून गेलो. त्यांचे १९७८ नंतर जवळजवळ प्रत्येक नवे पुस्तक किंवा जुन्या पुस्तकांच्या नव्या आवृत्त्या फक्त दिलीपराजने प्रकाशित केल्या. केवळ प्रकाशक व लेखक असं नातं राहिलं नाही, याचं कारण केवळ बाबा व माईंचा निर्व्याज स्वभाव !

त्यांचा १९७८ मध्ये 'पिकनिक' नावाचा कथासंग्रह दिलीपराजने काढला आणि २००९ मधील 'बॉडीगार्ड' ही त्यांची शेवटची कादंबरी. अगदी ९१व शेवटचं पुस्तक येईपर्यंत पहिल्या पुस्तकासारखा बाबांचा उत्साह कायम असे. सन १९६२ मध्ये प्रकाशित झालेल्या पहिल्या 'प्रलय' कादंबरीपासून बाबा तीनशे पानी साधी वही घेऊन त्याच्या एका बाजूला लिहीत व एक कादंबरी म्हणजे ४-५ वह्यांचे गड्डे मग प्रकाशकाकडे येत. या वह्या मोठ्या गमतीशीर आणि पाहण्यासारख्या असत. उजव्या बाजूला लिहिलेला मजकूर व डाव्या बाजूला काही संदर्भाची टाचणं आणि त्या पानावरील मजकुरात उल्लेख केलेल्या ठिकाणांची सुंदर अशी कल्पनाचित्रे साध्या पेननं रेखाटलेली असत. नव्या कादंबरीच्या वह्या आल्या (साधारण ९०० ते १२०० पानांच्या वह्यांची एक कादंबरी) की, ५/७ दिवसांत अगदी लहान मुलासारखे बाबा माझ्या पत्नीला, (ती या कादंबऱ्यांची गेली ३० वर्षे अव्याहतपणे दुसरी वाचक - पहिल्या माईसाहेब, बाबांची पत्नी) सौ. मधुमिताला फोन करून 'झाली का वाचून ? कशी वाटली ?' सुरू करत, कधी थोडा तिच्याकडून उशीर झाला की मग मला फोन - 'त्या अजून का वाचून पूर्ण करत नाहीयेत ?' म्हणून ! बाबांची एक पद्धत होती. ते वयानं किंवा पेशानं अगदी लहान-सहान व्यक्तीलासुद्धा 'अहो' म्हणून संबोधायचे. स्वतःच्या मुलालासुद्धा हाक मारताना, 'अहो उमेश' किंवा पत्नीलादेखील 'अगं' किंवा 'तू' न म्हणता 'माईसाहेब' म्हणून हाक मारायचे आणि मग याच नात्यानं, त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकासाठी हाच आदर असायचा.

पु. लं.नंतर एवढी प्रचंड लोकप्रियता मिळालेला लेखक मी तरी दुसरा कोणी पाहिला नाही. महत्वाचं म्हणजे केबल टी. व्ही. किंवा इंटरनेटच्या जमान्यातसुद्धा बाबांची लोकप्रियता व त्यांच्या

कादंबऱ्यांचा खप जराही कमी झाला नाही आणि हा सर्व वाचक बहुजन समाजातील किंवा नवशिक्षित आहे, हे त्यांचं विशेष. ७-८ वर्षांपूर्वी तेव्हा औरंगाबादच्या साहित्य संमेलनात बाबांच्या प्रकट मुलाखतीसाठी जेव्हा उद्घाटनाच्या कार्यक्रमाइतकीच अलोट गर्दी झाली, तेव्हा समीक्षकांना बाबांच्या लोकप्रियतेचा अंदाज आला. विदर्भ-मराठवाड्यातील एखादं पाच-सहा हजार वस्तीच्या खेड्यातील वाचनालय असो, नाही तर कोकणातील त्याहून लहान असलेल्या गावातील अगदी 'ड' वर्ग वाचनालय; पण वाचकांच्या मागणीमुळे बाबा कदमांची प्रत्येक कादंबरी तेथे पाहिजेच... असं वाचकांचं अलोट प्रेम फार थोड्या लेखकांना आजच्या काळामध्ये मिळालं. लोकप्रियतेच्या नशेमध्ये चूर असलेले अनेक लेखक मी प्रकाशक या नात्याने आजपर्यंत पाहिले; परंतु बाबांच्या व्यक्तिमत्वात ही लोकप्रियतेची हवा अगदी कुठंही नसायची. येणाऱ्या प्रत्येकाचं अत्यंत आत्मीयतेने त्यांच्या घरी न कंटाळता हे पती-पत्नी स्वागत कसं करतात, असं वाटून जायचं. बाबांकडे १९७८ मध्ये पहिल्यांदा जाताना रिक्षावाल्याला पत्ता सांगितला. पत्ता सापडेना, थोडं फिरावं लागलं, तेवढ्यात पलीकडे रस्त्याकडेला बाबा उभे असलेले दिसले आणि मी रिक्षावाल्याला म्हणालो, "ते बघ, त्यांच्याकडेच जायचंय." रिक्षावाला म्हणाला, "अहो, ते बाबा कदम! अगोदरच नाही का सागायचं की, बाबा कदमांकडे जायचंय; म्हणजे एवढं फिरायला लागलं नसतं." तेव्हापासून रिक्षानं जाताना मी प्रत्येक रिक्षावाल्याला पुढं अनेक वर्षे पत्ता न सांगता बाबा कदमांकडे जायचंय, असं सांगायचो आणि रिक्षावाला बिनचूक नेऊन सोडायचा. त्या काळी तर कोल्हापूरला रिक्षावालाच काय; पण प्रत्येक माणूस बाबांना ओळखायचा.

बाबांची पहिली कादंबरी 'प्रलय' १९६२ मध्ये जेव्हा कोल्हापूरच्या चंद्रकांत प्रकाशनाने प्रकाशित

केली, तेव्हा आचार्य अत्र्यांनी 'मराठा'मध्ये 'एका जबरदस्त लेखकाचा कोल्हापुरात उदय' नावाचा अग्रलेख लिहिला होता आणि त्यांची वाक्यं तंतोतंत खरी झाली. 'प्रलय'च्या ५/६ आवृत्त्या, त्यापाठोपाठ आलेल्या राही - शिर्मा - पाषाण - पाच नाजूक बोटं... प्रत्येक कादंबरीच्या ८-१० आवृत्त्या आज अखेर प्रकाशित झाल्या. 'दगा', 'भालू'वर चित्रपट निघाले आणि या कादंबऱ्यांच्या तर यापेक्षा अधिक आवृत्त्या निघाल्या. ९१ पुस्तकांतील गेल्या ४-५ वर्षांतील २-३ नव्या कादंबऱ्या वगळता बाबांच्या प्रत्येक कादंबरीची दुसरी-तिसरी, चौथी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे. मे २००९ मध्ये तर त्यांच्या तब्बल ३० कादंबऱ्यांच्या एकाच वेळेला नव्या आवृत्त्या दिलीपराजने काढल्या आणि हा तर सबंध मराठी प्रकाशनक्षेत्रातला आजपर्यंतचा उच्चांक आहे. त्यांच्या आठ कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले. त्यांतला प्रलय कादंबरीवरचा 'देवाशपथ खरं सांगेन' १९८५ मध्ये दिलीपराजनेच काढला आणि त्यास सर्वोत्कृष्ट कथेचा बाबांना राज्य पुरस्कारही मिळाला; पण बाबा चित्रपट व्यवसायाच्या विरुद्ध होते. बाबांची एक आठवण फार सांगण्यासारखी आहे. दिलीपराजने १९८४ मध्ये चित्रपट काढायचा ठरवला आणि बाबांच्याच प्रलय कादंबरीची माझ्या टीमने निवड केली; परंतु बाबांनी हर प्रकारे मला हा चित्रपट काढण्यापासून परावृत्त करावयाचा प्रयत्न केला. चित्रपट व्यवसायात बुडालेल्या लोकांच्या हकिगती मी परावृत्त व्हावे म्हणून मला सांगत. त्यांच्या माहितीचे एक गृहस्थ चित्रपट काढल्यामुळे एवढे बुडाले - कर्जबाजारी झाले की त्यांना वेड लागले. ते कोल्हापूरच्या प्रभात टॉकीजसमोर येऊन तेथल्या बॅनरवर दगड मारून काही-बाही बडबडत. बाबा हे सगळं मला 'अॅक्शनने' करून दाखवत आणि म्हणत, "राजीव नका या व्यवसायात पडू", मी म्हणत असे, "बाबा तुमच्या कथेवरच्या चित्रपटामुळे तर ते कर्जबाजारी झाले

नाहीत ना ? तुमच्यामुळे तर त्यांना वेड लागले नाही ना ? तुमचा तर भालू, ज्योतिबाचा नवस रौप्य महोत्सवी झाला." स्वतःच्या एका कादंबरीवर चित्रपट निघत असूनसुद्धा, 'तुम्ही या लाईनमध्ये पडू नका, चित्रपट काढू नका,' म्हणून विनवत होते आणि मी त्यांचं न ऐकता चित्रपट काढला. चित्रपटाला भरपूर बक्षिसे मिळाली; परंतु बाबांच्या वाणीप्रमाणे १५-२० लाखांची खोटी बसली. या धक्क्यातून बाहेर पडायला मलाही अनेक वर्षे लागली. बाबा का विरोध करीत होते, हे चांगलेच समजून आले.

दि. २९-१०-२००० हाच तो दिवस. बाबांचा मला फोन आला, "राजीव, उद्या काय करताय ?" मी म्हणालो, "काही विशेष नाही." "मग उद्याच साडेअकरा-बारा वाजेपर्यंत कोल्हापूरला या. या नव्हे याच आणि कारणही मला विचारू नका." का बरं बोलावलं असेल ? बाबांनी मला कोल्हापूरच्या मुख्य रजिस्टार कचेरीत बोलावलं होते. तेथे पाटील नावाच्या त्यांच्या मित्र वकिलाशी माझी ओळख करून दिली आणि या पाटलांनी एक दस्तऐवज माझ्या हातात ठेवला. बाबांनी त्यांची सर्व साहित्यसंपदा माझ्या वैयक्तिक नावावर केली होती. मी चमकून पाहू लागल्यावर त्यांनी प्रेमाच्या धाकानं मला अगोदर सही करायला लावली. बाबांनी हे ऑग्रीमेंट तेथे रजिस्टरही केलं. बाबांनी एक रुपयाही न घेता त्यांच्या सर्व साहित्याचेच नव्हे तर भावी काळातील साहित्याचेही अधिकार मला बहाल केले आणि स्वतःच्या पश्चातसुद्धा ते कोणाला बदलता येणार नाहीत अशी तजवीज त्यात केली. का करायचे बाबा एवढं प्रेम माझ्यावर ? हे अनेक न सुटलेल्या कोड्यांपैकी एक कोडं.

समीक्षकांचं आणि बाबांचं कधी जमलं नाही आणि बाबा पुरस्कारांना कादंबऱ्या पाठवायच्याही विरोधी होते. 'मी लोकांचा लेखक आहे आणि हाच

पुरस्कार मला कायम टिकवायचाय' म्हणायचे. पोलीस प्रॉसिक्युटर असताना अक्षरशः भर कोर्टात, कोर्टाचं कामकाज चालू असताना एका बाजूला बाबा कादंबरीच्या वह्या लिहायचे. लक्ष दुसऱ्या वकिलाकडे, न्यायाधीशांकडे आणि हातात पेनाने लिखाण चालू ! बाबांच्या भाषेत, 'पलीकडच्या वकील महोदयांना मी त्यांच्या भाषणावरची टिपणेच काढतोय, असं वाटायचं !' असं सगळं अगदी पोलीस प्रॉसिक्युटर म्हणून निवृत्त होईपर्यंत बाबांचं चाललेलं असायचं. या कोर्टाच्या नोकरीत बाबांना इस्टेटीची भांडणे, खून, कौटुंबिक कलह, भाऊबंदकी, नातलगामधली दुश्मनी-अशी असंख्य कथानके सापडत गेली तब्बल ३१ वर्षांच्या नोकरीत आणि मग या जवळजवळ सर्व कादंबऱ्या 'सत्य घटनेवर आधारित' असू लागल्या. वास्तवतेची डूब असल्यामुळे त्या वाचकांनाही प्रचंड आवडू लागल्या. त्यात सुभाषितप्रचुर वाक्ये नसतील, मानवी मनाचे विश्लेषण नसेल; पण माणसाच्या विचित्र वर्तनाचा, ते करण्यास भाग पाडणाऱ्या परिस्थितीचा आणि सामाजिक स्थितीचा ते वेध घेत राहिले. लिखाणातला ग्रामीण बाज, बऱ्याच कादंबऱ्यांतील कोल्हापूर किंवा कोल्हापूर जिल्ह्यातील वर्णनं, गोष्टीवेल्हाळपणाने अन् सखोल वर्णनाने सांगण्याची पद्धत वाचकांना आवडून गेली.

नेमबाजी आणि शिकार हे त्यांचे आवडते छंद. त्यापायी कोकण-कोल्हापुरातली सगळी जंगलं त्यांनी पालथी घातली. बाबा जवळजवळ फर्लांगभर अंतरावर ठेवलेल्या नारळाच्या कवटीला बंदूकीच्या बारने मधोमध भोक पाडून दाखवायचे, एका नेमात ! एकदा सकाळी १०-१०.३० वाजता लेखक सुहास शिरवळकर, मी आणि काही मंडळी त्यांच्या बंगल्याच्या तळमजल्यावर गप्पा करत बसलो असता, तीन-साडेतीन फूट लांबीचा मोठा साप पलीकडच्या बाजूने आम्हा सगळ्यांना येताना दिसला. बाबांना थोडा

संधीवाताचा त्रास असल्याने त्यांनी पटकन घरातल्या मुलीकडून आतून बंदूक मागून आणली. पटकन बार भरला आणि क्षणार्धात समोरच्या कंपाऊंडवरून पलीकडे जाऊ पहाणाऱ्या त्या सर्पाला एका बारमध्येच कंठस्नान घातले. दोन-तीन मिनीटात घडलेली ही घटना. आम्ही सर्व थिजून अक्षरशः पहातच राहिलो.

बहुतांशी फिरताना अन् कोर्टात अनेक अजब माणसांचे नमुने त्यांना सापडू लागले. ही जंगलात भोळी-भाबडी माणसं असत. काही विक्षिप्त, काही मात्र रांगडी, काही धोकादायक अन् या सगळ्यांच्या कहाण्यांमध्ये त्यांना कथाबीजं सापडू लागली. यांची व्यक्तिचित्रं तर बाबा एवढे सुंदर लिहायचे, बाबांचे या बहुजन समाजातील किंवा अत्यंत खालच्या स्तरातील निरनिराळ्या माणसांचे ४ व्यक्तिचित्रणसंग्रह प्रकाशित झाले. बाबांची या सर्व मंडळींशी संवाद साधण्याची पद्धतही अगदी नैसर्गिक असे. त्यांच्या कहाण्या ऐकून अन् जेव्हा त्यांना बोलता येत नसे, तेव्हा चेहऱ्याची भाषा ओळखून बाबा या कहाण्या अक्षरशः जिवंत करत आणि मग कोणी पिऱ्या, कोणी गणामामा, रामा माकडवाला, सिद्राम, चंद्रा, सुद्री, सरला, आर्देशिर खुरोही, हरिमामा जवंदाळ, लिंबा तेली, शंकरदादा ही पात्रे अक्षरशः वाचकांच्या भोवती पिंगा घालत. काही चटका लावत, काही वर्षानुवर्षे विसरली जात नसत.

कोल्हापूरवर तर त्यांचे विलक्षण प्रेम होते. त्यामुळे अनेक कादंबऱ्यांतून कोल्हापूर किंवा कोल्हापूर जिल्ह्यातील वर्णनं यायची. बाबांचे वडील लहानपणीच गेले; पण ते संस्थानात अधिकारी असल्यामुळे बाबांनी संस्थानं जवळून पाहिलेली. मग त्याचीही वर्णनं, श्रीमंती थाट, पैलवानकी, शिकार हे सगळं कादंबऱ्यांतून मांडताना बाबांना काय आनंद व्हायचा !

कोल्हापूरला गेलो की त्यांच्याकडे जाणं व्हायचंच. ताराबाई पार्कमधील बंगल्यात तिसऱ्या मजल्यावरील निवांत अशा लिखाणाच्या खोलीत बाबा,

मी खालूनच बेल वाजवली की ओरडून बोलवायचे आणि मग ज्या कादंबरीचे लिखाण चाललं असेल, त्याचा एखादा भाग तास-तास दोन-दोन तास मला वाचून दाखवायचे. बाबांच्या रसाळ वाणीतून ऐकल्यानं ती सगळी कथा किंवा कादंबरीचा भाग ऐकतानाचा आनंद अक्षरशः २०-२५ वर्षे मी घेतला. कादंबरी झाल्यावर दोन-तीन वेळा वाचणे, संदर्भ तपासून पाहणे आणि मग मला कोल्हापूरला समक्ष बोलावून माझ्या हातात हस्तलिखितांच्या वह्या देणे- असा प्रघात होता. काही घाई नसायची त्यांना या प्रकियेत. कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण शीर्षके ही त्यांची खासियत होती. मनासारखे शीर्षक होण्यासाठी महिना- महिनासुद्धा बाबा थांबायचे. स्वतः उत्तम चित्रकार असल्याने कव्हरच्या चित्राकडेही त्यांचं बारीक लक्ष असायचं. कोणतीही गोष्ट बिनचूक असावी, याकडे जरा जास्तच लक्ष देण्याची पद्धत होती त्यांची.

चित्रावरून आठवण झाली, बाबा लँडस्केप डिझाईन्स अत्युत्कृष्ट काढत. जंगलात फिरताना कुठं नदीकाठ लागला की तेथेच बसून त्यांचं चित्र काढणं सुरू व्हायचं. डोंगर, दऱ्या, झाडे, नदी, तलाव अशी अक्षरशः शेकडो- बघतच राहावीत अशी त्यांची देखणी चित्रं आहेत.

इतक्या कला त्यांच्या अंगात होत्या की, आश्चर्य वाटावं ! सांगितलं तर नवल वाटेल; पण लहानपणी कळू लागल्यापासून बाबांच्या शरीराला शेवटपर्यंत न्हाव्याचा हात लागला नव्हता. आयुष्यभर स्वतःची उत्तम कटिंग बाबा स्वतः करत. एखादी व्यक्ती पाहिली की त्याचं उत्तम 'स्केच' तयार करित. एकदा तर त्यांनी कमालच केली. मी त्यांना गमतीनं म्हटलं, "बाबा, स्वतःचं चित्र स्वतः काढाल का ?" अन् बाबांनी माझ्या पुढच्या कोल्हापूरच्या भेटीत स्वतःच काढलेलं स्वतःचं स्केच हातात ठेवलं. एका माणसात किती कला असाव्यात ! टाकाऊ वस्तूंपासून बाबा

प्राणी, पशू-पक्षी इतके हुबेहूब बनवायचे की; त्यांचं घर म्हणजे एक छोटेखानी संग्रहालयच होऊन गेलं.

गोष्टीवेल्हाळपणामुळे सभा रंगवणं बाबांना उत्तम जमायचं. मग त्यांची कुठं मुलाखत असली आणि तो मुलाखतकार बोजड प्रश्न विचारू लागला की, शांतपणे त्याला बाजूला सारत श्रोते आणि बाबा असा रंगतदार संवाद सुरू व्हायचा. कथानकाची बीजं आकर्षकपणे रंगवून सांगणं, हा त्यांचा हातखंडा ! महाराष्ट्रभरातून बोलावणी यायची. ३०-४० वर्षे अशी भ्रमंती करून अक्षरशः हजारो मित्र बाबांनी जोडले. त्यांच्या ताराबाई पार्कातील 'आनंद' निवासस्थानी या मित्रांचं मोठं आगत-स्वागत करताना बाबा कधी थकले नाहीत. पाहुण्याचं उत्तम आदरातिथ्य करणं ह्याचीदेखील मनापासून त्यांना आवड होती. अगदी एखादा शेतकरी-कातकरी नाही तर डी. वाय. एस. पी., कलेक्टर... सगळ्यांना बाबांविषयी आपुलकी बाबांच्या प्रेमळपणामुळे असायची. निसर्गाइतकेच माणसांवर प्रेम करणारा तो माणूस होता. कोणाला दुखवणं त्यांच्या स्वभावातच नव्हतं. यशस्वी पोलीस प्रॉसिक्युटर असूनसुद्धा ही ऋजुता त्यांच्या स्वभावात कशी आली, कोण जाणे !

अनेक पोलीस ऑफिसर्सशी मैत्री असणारे, स्वतः उत्तम नेमबाज असणारे अन् कोल्हापुरी रांगडेपणा ओतप्रोत भरलेले बाबा उंच-धिप्पाड वगैरे नसून चणीने मात्र छोटेखानी, स्वभावाने पारदर्शी अन् मोकळे होते. त्यांच्या सगळ्या कलागुणांच्या चाहत्या अन् प्रचंड कौतुक असलेल्या माईसाहेब या त्यांच्या आधारस्तंभ होत्या. माईच्या अगदी लहानपणी या आतेभावाशी म्हणजेच बाबांशी त्यांचं लग्न झालं. बाबांनी लग्नानंतर माईना बी. ए., एम. ए.पर्यंत हद्दानं शिकवलं अन् त्या त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या पहिल्या वाचक, टीकाकार, समीक्षक, चाहत्या- सर्व काही होऊन गेल्या. निसर्गावर प्रेम करणाऱ्या या अवलिया माणसाला उत्तम जेवण,

उत्तम पण थोडंसं मद्य अन् तब्येत सांभाळून न चुकता पोहणं अगर रोजचा व्यायाम याची बेहद आवड होती.

पोलीस प्रॉसिक्युटरच्या सरकारी नोकरीतून निवृत्त झाल्यावर पुढे १८-२० वर्षे आश्चर्य वाटेल; पण पहाटे तीन-साडेतीनला बाबा उठायचे आणि दात घासून तोंड धुवून झालं की एक तास इतक्या भल्या पहाटे योगासने आणि काही हातापायाचे व्यायाम करायचे आणि सकाळी सहाच्या दरम्यान परत तास-दीड तास झोपायचे. नंतर साडेसात-आठ वाजता जाग आली की वाचन-लिखाणाला सुरुवात ती अकरा वाजेपर्यंत. दुपारी ४-५ वाजता जवळच्या एका मित्राच्या शेतातल्या प्रशस्त विहिरीवर पोहायला जायचे. काही वेळा मी त्यांच्या बरोबर या विहिरीवर जायचो. बाबा तास दीड तास कोणत्याही आधाराशिवाय विहिरीत पोहायचे-तरंगायचे, पोहणं कोण प्रिय त्यांना. म्हणायचे, “राजीव, एक दिवस बोलावणं आलं की जायचंय, तर मग दिलेलं आयुष्य चांगलं का घालवू नये ? रडत, तक्रारखोरपणा करत, चिडचिड करत अन् दुसऱ्याला त्रास देत जगायला नाही आवडत”.... स्वभावाला अनुसरून सगळ्यांचा आस्वाद घ्यायची उत्कंठा त्यांना असायची; पण कशात वाहून जाणं मात्र मान्य नसायचं. एरवी बोलतानासुद्धा एक खेळकर मिशिकलपणा आणि सतत सकारार्थी मनोवृत्तीने ते जगायचे. समाजकार्य काही फारसं होत नाही म्हणायचे; पण गेली ४०-५० वर्षे एखाद्या खेड्यातून एखादी अनाथ १०-१२ वर्षांची किंवा त्याहून लहान मुलगी बाबा घरी आणायचे. त्यांना स्वतःला मुलगी नसल्यामुळे की काय, त्याच मुलीला आपली मानून, तिला शिकवून ती वयात आली- मोठी झाली की, पोलीस खात्यातील नाही तर एखादा चांगला मुलगा पाहून हे उभयतां कन्यादानही करायचे. अशा कित्येक मुलींचे संसार बाबांनी उभे करून दिले आणि याविषयी कुठे ब्र ही कधीही न काढता !

त्यांना ३-४ वर्षांपासून हृदयविकाराचा त्रास

सुरू झाला. “राजीव, मृत्यू हा अटळ आहे; तो कोणालाही चुकलेला नाही; तो कधीही आला तरी मला चालेल, मी तृप्त आहे आणि भरघोस उत्तम आयुष्य जगलोय.” म्हणायचे. त्यांच्या मनासारखा मृत्यू कदाचित त्यांना आलाही असेल; पण त्यांच्या हजारो चाहत्यांना मात्र चटका बसल्याशिवाय राहिला नाही. त्यांच्याच शब्दांत ‘मृत्यू हा अटळ असला’ तरी आता त्यांची नवी कादंबरी येणार नाही, तिसऱ्या मजल्यावरील त्या छानशा रम्य वातावरणातील खोलीत त्यांच्याकडून कादंबरीतले भाग ऐकायला मिळणार नाहीत, ‘पांढरा रस्सा अन् सुके मटण’ वगैरे खाण्यातील लज्जतदार पदार्थांच्या त्यांच्या रसित्या आठवणी त्यांच्या तोंडून ऐकायलाही मिळणार नाहीत. ऐंशी वर्षांचे ते होऊनसुद्धा असं वाटत राहतं की, परमेश्वरानं त्यांना न्यायची जरा घाईच केली.

तथाकथित विद्वान साहित्यधुरिणांनी त्यांना साहित्य संमेलनाच्या गादीवर बसवलं नसेल; पण आज उच्च आसनावर बसवून कदाचित स्वर्गात देवांकडून त्यांचा सत्कार नक्की होत असेल, रात्रीच्या वेळी स्वर्गात मैफलही जमली असेल अन् बाबा पृथ्वीतलावरच्या अजब-अनाकलीय व्यक्तींची रसायनं अन् गमती त्या देव-देवतांनासुद्धा उलगडून सांगत असतील !

- श्री. राजीव बर्वे,

दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि.,

२५१ क, शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०.

मोबा. : ९८२२०८२६४२

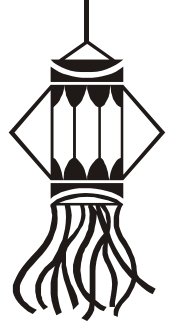

मन पाखरू पाखरू....

कथा

प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन

मधल्या सुट्टीत नोटीस बोर्डाच्यापुढे मुलामुलींची उत्साही गर्दी उभी होती. अभ्यंकर सरांनी चाळीस किलोमीटरवर असणाऱ्या एका सुविख्यात वनस्पती उद्यानात अभ्यास सहल न्यायची ठरवली होती. त्यातल्या नक्की येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची यादी बघायला सगळ्यांनी गर्दी केली होती. यादीत असलेलं अवनीशचं नाव बघून रोहिणी मनातल्या मनात आनंदली. एखादा रोमन राजपुत्र असावा असा दिसायचा अवनीश. कमालीची स्फटिकासारखी पारदर्शी असणारी त्याची कांती, थोड्याशा उन्हातून आल्यामुळेदेखील त्याचे गाल, नाकाचा शेंडा आणि हनुवटी देखील डाळिंबी रंगाचे व्हायचे. डोक्यावरचे विखुरलेले भुरकट लांब केस आणि डोळ्यांच्या तपकिरी बाहुल्या. अवनीश, आर्या, सत्यप्रकाश आणि रोहिणी असा एक निकटच्या मित्रांचा तो ग्रुप होता. एकमेकांच्या आयुष्याबद्दल बोलणारे, एकमेकांची स्वप्ने, सुखदुःख सांगून मन हलकं करणारे असे ते चौघं. सत्यप्रकाश बोलायला परखड, आर्या जणू गरिबांची सेवा करणारी सोशल वर्कर व्हायचं असं जन्माआधीपासूनच ठरवून आलेली. अत्यंत अभ्यासू आणि आत्मविश्वासू. रोहिणी त्यातल्या त्यात जरा भावनाप्रधान. एकटी राहणारी, जरा जास्तच विचार करणारी. मानसशास्त्रात विशेष रस आणि प्राध्यापक व्हायचं ठरवलेलं. अवनीश नेहमी 'स्ट्रेंथ'बद्दल बोलायचा. दुर्बलतेबद्दल जरा अतीच तिटकारा. तो काही पाहत असला की, त्याच्या आरशासारख्या डोळ्यांमध्ये झरझर भाव बदलत.

सगळे आपापल्या विषयाबद्दल बोलत. रोहिणीचा फ्रॉईड अत्यंत आवडता ! ती मानसिक जडणघडण, आयुष्यातल्या ठेचांमुळे आलेलं अधूपण अशा विषयांबद्दल बोलायला लागली की सगळे भान विसरून ऐकत. इतकी ती त्या विषयात तल्लीन होत असे. सगळ्याच विषयांशी कुठे ना कुठे या मानसशास्त्राशी संबंध यायचाच. साहित्य असो, समाजशास्त्र असो. अशा गप्पांतून ते एकमेकांना अधिक समजून घेत, दोस्त होत

होते.

तर त्या ट्रीपमध्ये वाटेत गप्पा, विनोद, गाणी, कोडी, खेळ अशी मनसोक्त मज्जा करत ते त्या बागेत पोहचले. खरोखरीच प्रचंड मोठ्ठी बाग होती. तऱ्हेतऱ्हेच्या वनस्पती, झाडे, झुडुपे, अगदी बांबूचे प्रकार, गवताचे प्रकार... सगळे पाहत पाहत त्यांना एका कोपऱ्यात जांभळ्या फुलांचे ताटवे असलेला मोठ्ठ्याचा मोठ्ठा वाफा दिसला. ती खास फुलपाखरांसाठी केलेली बाग होती. सगळे डोळे विस्फारून, विविध रंगांच्या, असंख्य फुलपाखरांकडे स्तिमित होऊन पाहत होते. रोहिणीचे पलीकडे उभ्या असलेल्या अवनीशकडे लक्ष गेले आणि तिच्या मनात भीतीचा फुगाच फुगला.

इतका देखणा चेहरा, सुंदर डोळे; पण अशी इतकी विखारी नजर का इतक्या सुंदर, नाजूक फुलपाखरांकडे पाहताना ? तिच्या मनातली फुलपाखरे नाहीशी होऊन मन केवळ त्याच्या त्या हिंस्र नजरेने व्यापून गेलं. त्याने त्याच नजरेने तिची दाखल घेतली आणि ती अगदीच पिचल्यासारखी झाली. थोडावेळ तिच्या मनात हे राहिलं; पण थोड्याच वेळात शेजारी असलेले एक मत्स्यालय पाहण्यात तिला त्याचा विसर पडला. किती तऱ्हेचे जलचर होते तिथे ! मोठ्या मोठ्या काचेच्या पेट्यांचे वेगवेगळे तलाव, त्यात अनेक जातींचे, मोठे, छोटे, रंगीत, काळे, झेब्रा, टायगर मासे आणि कासव, टर्टल अगदी मगरसुद्धा ! एका काचेच्या मोठ्या तलावात एकटी मगर होती. महाकाय. एवढं मोठं धूड इकडून तिकडे जाताना पाण्याची स्तब्धता अजिबात विस्कटत नव्हती. तिला याचं विलक्षण नवल वाटेपर्यंत पलीकडच्या बाजूने अवनीश काचेवर नाक टेकवून अत्यंत स्निग्ध नजरेने हे टिपत होता. मधाचेच डोळे का हे ? अवनीशचं हे दुभंगलेलं व्यक्तिमत्त्व तर नाही ? तिच्या मनात विचारांचा एक फटकारा येऊन गेला; पण तो तेव्हाच पुरताच. अगदी धूसरपणे,

तिच्याही नकळत तिला वर्तनाच्या विविध सिद्धांतांमध्ये अभ्यास केलेला एक सिद्धांत आठवला. दुर्बलतेबद्दल तिटकारा; मग तो कोणत्याही स्वरूपाचा असो.

संध्याकाळी जरा उशिराच, नऊ-साडेनऊपर्यंत सगळे घरी पोहचले.

दुसऱ्या दिवशी साडेआठचा मानसशास्त्राचा तास चुकवायचा नाही म्हणून सगळे वेळेत आले. फ्रॉईडच्या सुप्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्वाच्या थिअरीची त्यांचे आवडते नाडगौडा सर ओळख करून देत असताना अवनीश आला.

“सर, आत येऊ ?”

एक देखणा ताण वर्गात आल्यासारखे रोहिणीला वाटले. तिला आतून थरथरणारा तो बाहेरूनही मुळीच स्थिर वाटत नव्हता. इतरांना असे काही वाटलेलं तिला जाणवलं नाही. आश्चर्य म्हणजे सरांनी काहीच आक्षेप न घेता त्याला आत येण्याची परवानगी दिली आणि आपले व्याख्यान सुरू ठेवले.

‘आपले व्यक्तिमत्त्व जसे दिसते, तसे असतेच असे नाही. अत्यंत गुंतागुंत असते पाहा. आपण जे पाहतो आणि खरे जे असते त्यामध्ये. फ्रॉईडने व्यक्तिमत्त्वाला हिमनगाची उपमा दिलीय. पाण्यावरती तरंगणारा एक अष्टमांश भाग जो दिसतो तेव्हाहीच माणसाची दृश्य प्रतिमा असते. पाण्याच्या आत, न दिसणारा केव्हाही तरी भाग, तसं माणसाचं मन डोह खोल असते. इड हा कसा फक्त आत्ताच्या आत्ता मला हवे ते सुख मिळायला हवे हे पाहतो. मनातल्या तळाशी असणारे श्वापदासारखे विचार बुडबुड्यासारखे वर येत असतात, इडच्या स्तरावर. अगदी मला किंचाळत, पुढच्या माणसाला ओरबाडावंसं वाटतंय.... असा इड विचार करेल; पण इगो तात्त्विकतेसाठी धडपडणारा. असे नाही करायचे म्हणून इडला दडपणारा; पण मग इडने करायचे काय ? तर सुपरइगो येतो मदतीला; आदर्श काय असावे आणि कसे वागावे याचा ताळमेळ

घालण्यासाठी.' सर फळ्यावर समुद्र आणि त्यावर तरंगणाऱ्या हिमनगाचे चित्र काढून वर्गाला हे सारं समजावून सांगत होते. 'हे तीन घटक आपले व्यक्तिमत्त्व आणि त्यानुसार आपले वागणे ठरवतात.' सगळा वर्ग नेहमीप्रमाणे एकाग्रतेने नाडगौडा सरांचे भाषण ऐकत होता. रोहिणीच्या मनात अनेक व्यक्ती येऊन गेल्या. त्यांचे खरे स्वरूप कसे असेल बरे ? काय विचार करत असतील ते त्यांच्या अंतर्मनात ? असा तिच्या मनाशी खेळ सुरू होता.

मन कसं चंचल असतं.... अगदी पूर्वापार म्हण होती ना.... 'मन चिंती ते वैरी न चिंती !' रोहिणी स्वतःशीच हसली आणि 'मन पाखरू पाखरू.... आत्ता होतं भुईवर गेलं गेलं की हो आभायात.....' या बहिणाबाईंच्या ओळी गुणगुणत सगळ्यांबरोबर कॅन्टीनमध्ये गेली. सगळ्यांनी कॉफी मागवली.

वर्ग सुटल्यावर सगळ्यांच्या मनात हिमनगासारखे असणारे व्यक्तिमत्त्व, हीच संकल्पना रेंगाळत होती. गंभीर वातावरण हलकं करण्यासाठी अवनीश हसत म्हणाला, "मला आत्ता खरे म्हणजे खूप जोरजोरात सत्याला फटके द्यावेसे वाटताहेत; पण माझ्या सुपरइगोने मला डांबून ठेवलंय बघ."

"मला पण लायब्ररीत जाऊन मोठमोठ्यांदा आरडाओरडा करावासा वाटतोय ! पण हा सुपरइगो.....!! ???" सत्यप्रकाश खिदळत म्हणाला.

सगळे एकमेकांना टाळ्या देऊन, 'खरे म्हणजे...' चा खेळ खेळू लागले.

होता होता, दुसरे सत्र संपले आणि परीक्षांचे वेध लागले. सगळे लायब्ररीत पुस्तके घेणे, देणे, नोट्स काढणे, वाचत बसणे या ना त्या कारणांनी व्यग्र होते. दुपार टळून गेली होती. चारचा सुमार असेल. रोहिणी जात्याच अत्यंत अभ्यासू. वाचणाऱ्या प्रत्येक नव्या सिद्धांतामध्ये सहसंवेदनेने एकरूप होणारी. त्याशिवाय तिला अभ्यास पूर्ण झालाय असे वाटतच नसे. त्या

दिवशी 'दुःस्वप्न आणि दिवास्वप्न' या विषयाचा अभ्यास करत होती. मनाला सवय लागल्याप्रमाणे ती उदाहरणे तयार करत होती.

'....सारखंच कोणी आपल्याला पारखत असेल तर कसं कानकोंडं व्हायला होतं, भीतीच वाटते अशा एखाद्याची... किंवा कुणाला दुर्बलतेबद्दल तिटकारा असतो...'

आणि एकदम तिला आठवला अवनीश !

तिच्या नकळत ती अवनीशमध्ये गुंतली होती. मनातल्या संवादात, विचारात काळजी, भीती, प्रेम नक्की काय होतंय हे तिला समजेना....

'त्याला मानसशास्त्रज्ञाकडे घेऊन जायला पाहिजे....'

काहीही विचार कुटून कुठे आदळत होते. शाईचा ठिपका कागदावर ठेवून कागद हलवावा आणि त्याबरोबर कुठेही शाई पसरावी, तसं तिचं अंतर्मन वाहत होतं.... दिशाहीन....

डोकं जड झालं म्हणून, अस्वस्थपणा घालवायला ती 'कॉफी आणि क्रीमरोल' ब्रेकसाठी शेजारच्या टपरीवर गेली. विचार चालूच होते मनात.....

एवढ्यात शेजारून सुसाट वेगाने आलेली मोटारसायकल कच्चकन ब्रेक लावून तिच्या शेजारी थांबली. तिच्या हातातला कॉफीचा कप हेंदकाळलाच. पाहिले तर अंतर्बाह्य विस्कटलेला अवनीश, लालबुंद डोळ्यांनी, फिसकटलेल्या चेहऱ्याने तिच्याकडे पाहत राहिला.

"अवनीश !! ? ?"

"....."

"अवनीश, अरे, काय झाले ते तरी सांगशील ?"

"....."

रक्त ठिपकेल की काय अशा लाल झालेल्या

डोळ्यांच्या कडा. आणि चेहऱ्यावर त्या दिवशीसारखे भाव.... देखणा चेहरा आणि हिंस्र भाव. रोहिणीला फ्रॉइडची थिअरी आठवली.

“कुठे होतास अवनीश ?” रोहिणीने त्याच्या हाताला धरून शेजारच्या बाकावर बसवले आणि त्याच्या आवडीची कडक काळी कॉफी करायला सांगितली.

विश्वासाने त्याने तिचा हात पकडून ठेवला होता. त्याचा चेहरा हळूहळू पूर्ववत झाला.

“सत्यप्रकाशशी भांडण झाले माझे.”

“? ? ?”

“साधेसुधे नाही.....” तो तुटक बोलत होता.

रोहिणी घाबरली.

“सत्यप्रकाश आहे कुठे ?”

“हॉस्पिटलमध्ये.”

“क्व....काय ?”

आणि तो चक्क हमसून हमसून रडायला लागला.

रोहिणीला स्वतःला सावरणे मुश्कील झाले होते. तिला अवनीशची, स्वतःची, स्वतःच्या दुर्बलतेची, समाजाची सगळ्यासगळ्यांची मनस्वी भीती वाटत होती..... तिला ती काय बोलतेय हे समजत नव्हते. दोन स्तरांवर जगल्यासारखे विचार चालू होते.

अवनीश काही सांगत होता, तिला ते समजत होते की नव्हते हे तिला कळत नव्हते. जीव एकवटून ती बोलली, “मला त्रास होतो रे तुमच्या या हमरीतुमरीच्या चर्चाचा.....”

“अगं, त्रास काय ? गंमत येते वादविवाद करायला. तू सोडून देत जा नं तो विषय जिथल्या तिथे....”

“नाही येत नं मला ते.... माझी मानसिक

कमतरता म्हण हवं तर.....!”

तिला जाणवले, ती अगतिक झालीय, स्वतःवरचा ताबा जातोय.... अवनीशची नजर बदलतेय.... आणि तिला त्याचे शब्द ऐकू येताहेत, ‘मी नाही सहन करू शकत दुबळी मनोवृत्ती....’

“सत्यप्रकाश....”

“हॉस्पिटल.....”

ती अवनीशकडे घाबरून बघत होती. त्याने अस्वस्थपणे रपारप त्याच्या लांब केसांतून हात फिरवला... काय विचार चाललाय त्याच्या ‘इड’मध्ये ?

रोहिणीने त्याचं लक्ष नाही असा क्षण साधून तिथून धूम ठोकली.... जीवानीशी. कुठे पळत होती, याचं तिला भान नव्हतं. तिला हॉस्पिटलला पोहोचायचं होतं. तोंडाला कोरड पडली होती. घामाघूम झालेली, प्रचंड भेदरलेली ती ग्लानीत असल्यासारखी पळत होती. पाठीमागून एक हिंस्र कुत्रं अंगावर येतंय असं वाटून ती अजून पळत होती..... तिला बसमध्ये जायचं होतं; पण बसमध्ये चढताच येईना तिला....

कपाळावरच्या मऊ, प्रेमळ स्पर्शाने ती भानावर आली. ती स्वतःच हॉस्पिटलमध्ये पांढऱ्याशुभ्र चादर टाकलेल्या बेडवर होती. समोरची भित चित्रातल्या निळ्या ट्युलिपनी भरून गेली होती. स्वच्छतेचा एक वास भरून राहिला होता आणि अवनीश हळुवारपणे तिच्या कपाळावरून हात फिरवत होता. आर्या आणि सत्यप्रकाश तिच्या शेजारी, तिचा हात हातात घेऊन बसले होते. दूरवर दिसणारे ते तिला आता स्पष्ट दिसले आणि हळूहळू ती भानावर आली.

“सत्यप्रकाश, तू ठीक आहेस नं ?”

या प्रश्नावर कितीही दाबून ठेवले तरी सगळ्यांना हसूच फुटले..

“बरं तुला नाहीय रोहिणी.... मी धडधडीत आहे बघ”.... तिच्या हातावर थोपटत सत्यप्रकाश

म्हणाला.

सिस्टरने येऊन त्यांना शेजारच्या केबिनमध्ये डॉक्टर हिरेन दिनयार यांनी बोलावलयं असे सांगितले. ते खूप प्रख्यात मानसशास्त्रज्ञ होते. अतिशय प्रसन्न हसण्याने आणि हळुवार शब्दांनी त्यांनी सगळ्यांना आत बोलावले. रोहिणीला प्रेमाने शेकहँड करत तिच्या डोक्यावर थोपटल्यासारखे केले.

“डॉक्टर, रोहिणीला किती दिवस इथे राहावे लागेल ?” आर्याने विचारले.

“कशाला राहायचेय ? आवडले का आमचे हॉस्पिटल इतके ?” असे म्हणून ते मिशकील हसले आणि सगळ्यांच्याच चेहेऱ्यावर हसू फुलले.

“इथे कशी आले पण मी ? सत्यप्रकाश आणि अवनीशच्या भांडणानंतर ? बसमधून पडले का ?” रोहिणी विचारत होती.

“बस ? भांडण ?” सगळे चक्रावून पाहायला लागले.

“लायब्ररीत चक्कर आली बहुतेक तुला. सत्यप्रकाश आणि अवनीशनेच इथे आणले तुला; मग मीपण आले.” आर्याने सांगितले.

“थांबा.... थांबा.... मी सांगतो तिला नीट समजावून,” डॉ. दिनयार म्हणाले.

“रोहिणी, जे झालं ते काळजी करण्यासारखं नाही, काळजी घेण्यासारखं आहे, हे आधी लक्षात घे. तू मानसशास्त्राची विद्यार्थिनी आहेस. तुला समजेल नीट मी काय म्हणतोय ते. तुला काही आजार झालेला नाही. जे झालंय ते तात्पुरतं आहे. अति विचार, अति ताणाचे विचार किंवा एखाद्या व्यक्तीवरच्या अतीव ममतेमुळे, त्याच्याबद्दल काळजी वाटणे. जे वाईट आहे ते त्याला होईल का..... असे विचार मनात येणं हा एक सौम्य प्रकारचा मानसिक आजारच आहे; पण अंगावर पुरळ आले, सर्दी झाली तर त्याला फिजिकल डिसऑर्डर म्हणू का आपण ? तसं आहे बघ ते ! याला मेडिकल

भाषेत ‘सायकोसिस’ असं म्हणतात. एखाद्यामध्ये काही आजाराची लक्षणे शोधणे, त्याला तो आजार झालाय की काय असं वाटून संभ्रमित होणं, अवाजवी भीती वाटणं, अवास्तव कल्पनेतल्या राज्यात तेच खरं आहे असं समजून जगणं, अशी काही कमी-जास्त फरकाने या आजाराची लक्षणं असतात. तुला कसलातरी प्रचंड ताण होता. काही कारणांनी तुला अवनीशची भीती वाटली असावी, असं मला परिस्थितीजन्य माहितीनुसार वाटतेय आणि अवनीश तर तुझा खूप सख्खा मित्र आहे, असंही मला समजलं. बरोबर ना ? मग उलगाडा झाला. तू तुझ्या मानसशास्त्रातल्या सगळ्या गोष्टी त्याच्यावर लादायला लागलीस आणि मनातल्या अर्ध्या कप्प्यात प्रेम अन् अर्ध्या कप्प्यात भीती निर्माण झाली. बरोबर ? त्यात परीक्षेचा अभ्यास... तुझे मनातले हे विचार... इतरांशी न बोलल्यामुळे तो ताण वाढत गेला आणि तुला अशी चक्कर, ग्लानी आली बघ. सत्यप्रकाश आणि अवनीशने तातडीने इकडे आणले. आता तू एकदम बरी आहेस. आहेस ना ? विचार जरूर कर; पण विचारांची गुलाम होऊ नकोस. काय ? कळतंय का ?” असं म्हणून ते प्रसन्न हसले.

इतक्या प्रेमळ आवाजात डॉक्टर विश्लेषण करत होते, की रोहिणीला एखाद्या जादुगाराने जादू करून दाखवावी आणि आपण आश्चर्यचकित व्हावे, तसे तिच्या मनाचा आरसा त्यांनी इतक्या बारीक छटांसह दाखवला यामुळे ती स्तिमित झाली. खूप मनापासून हसली. उठून डॉक्टरांचे दोन्ही हात हातात घेऊन त्यांचे आभार मानले.

सगळे बाहेर पडले. रोहिणी गप्प होती. तिला अत्यंत अपराधी वाटत होते.

“या सगळ्यांबद्दल मनाने काय काय कल्पना केल्या.... कुठल्या थरापर्यंत ?” असा विचार तिच्या आत्ताच्या विचारी मनात डोकावला. ‘अवनीशला

आपण अगदी सायकोसोमॅटिक ठरवून टाकलं.' तिच्या मनात सुरू होते.

तिने प्रत्येकाकडे पहिले. न बोलता साऱ्यांना सारं समजलं तर होतंच. कुठल्याही बटबटीतपणाशिवाय, शब्दांची मदत न घेता, सगळ्यांनी एकमेकांच्या खांद्यांवर हात ठेवून आपल्या

नेहमीच्या टपरीवर जाऊन क्रीम रोल आणि कडक कॉफीची ऑर्डर दिली.

सगळेच एकमेकांच्या अधिक जवळ आले होते या प्रसंगाने. खूप विश्वासाने !

- प्रा. डॉ. अपर्णा महाजन,
तळेगाव दाभाडे

मराठी ज्ञानपीठ ?

वि. स. खांडेकर (११ जानेवारी १८९८ - २ सप्टेंबर १९७६)

कै. श्री. विष्णु सखाराम खांडेकर ऊर्फ वि. स. खांडेकर हे मराठी भाषेतल्या ज्ञानपीठ पुरस्काराचे पहिले मानकरी ठरले. १९७४ साली त्यांच्या 'ययाती' या कादंबरीला भारतीय साहित्यातला सर्वश्रेष्ठ असा ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला. याच कादंबरीला त्यांना १९६० साली साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला होता. वि. स. खांडेकर हे मराठीतले अत्यंत प्रतिभावान असे कथाकार, लघुनिबंधकार आणि कादंबरीकार होते. त्यांनी ध्येयवादाने भारून जाऊन शिरोडे या लहान गावात १९२० ते १९३८ पर्यंत शिक्षक म्हणून नोकरी केली. नंतर त्यांनी पूर्णपणे लेखनाला वाहून घेतले. त्यांच्या अंतःकरणात समाजकल्याणाची तळमळ होती, त्यामुळे त्यांचे लेखन हे ध्येयवादी होते. लालित्यपूर्ण भाषा, रम्य कल्पना आणि समाजहिताचा विचार ही त्यांच्या लेखनाची मुख्य वैशिष्ट्ये होती. 'जीवनासाठी कला' या तत्त्वावर त्यांची अतूट श्रद्धा होती. ते जीवनवादी लेखक म्हणूनच ओळखले जात होते. त्यांच्या लेखनात तंत्रकौशल्य आणि निपुणता नव्हती; पण आपल्या लेखनातील प्रामाणिक ध्येयनिष्ठेने त्यांनी वाचकांना प्रभावित केले. आपल्या आयुष्यात त्यांनी १६ कादंबऱ्या, ६ नाटके, जवळपास २५० ललितलेख आणि १०० निबंध असे लेखन केले आहे. त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांवर अनेक चित्रपट, दूरदर्शन मालिका निघाल्या. तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यांची इतर भारतीय आणि विदेशी भाषांत भाषांतरे झाली आहेत. भारत सरकारने त्यांना 'पद्मभूषण' देऊन त्यांचा सन्मान केला.

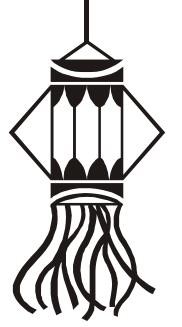

भूल

रजनीश जोशी

अनुभव कथन

वाळूजला जाण्यासाठी साखरेवाडीवरून एक रस्ता आहे. म्हणजे नान्नज, वडाळा, दारफळ, कळमण, साखरेवाडी आणि वाळूज. साखरेवाडी ते वाळूज चारेक किलोमीटर असेल. वाळूजला भोगावती आणि नागझरीचा संगम. दिवस पावसाळ्याचे होते. कोणत्या तरी कामानिमित्त मी गावाकडं चाललो होतो. बरोबर काका होते. नदीला पाणी वाढलं की एस. टी. साखरेवाडीतच थांबत असे. तिथून चालत नदीमार्गे घरी पोचणं हीसुद्धा एक मजाच होती. पावसाचा शिडकावा झाल्यानं ठिकठिकाणी चिखल झालेला. माझ्या पायात स्लीपर चप्पल. काका तर अनवाणीच. थोडं अंतर चाललो आणि पायाखाली चिखलाचा बूट झाला. चप्पल चिखलानं बरबटलीच नव्हती तर पार बुडून गेली होती. अंगठा तुटला. मग तिचा नाद सोडला आणि अनवाणी चालत, रमतगमत निघालो. वाटेत एक फाटा काठवड्याकडं जात होता. काकानं तिकडं आपलं थोडं रान असल्याचं सांगितलं. आमच्याबरोबर एस. टी.तून उतरलेले इतर उतारू झपझप चालत पुढं निघून गेले. चार वाजून गेलेले. फुफाट्यावर पावसाच्या पाण्याचे थेंब पडल्यानं त्याचा राडा झाला होता. रस्त्यावर कुठं कुठं विखुरलेली खडी होती; पण पावलापावलावर खडे होतेच. आषाढातला बहुधा तो तिसरा किंवा चौथा पाऊस असावा. मात्र, साखरेवाडीला अधूनमधून होणाऱ्या शिडकाव्यांवरच समाधान मानावं लागत होतं. चारची वेळ टळून गेली होती. आभाळ दाटून आलेलं. रानात कुठं कुठं फक्त बाभळीची चिलार दिसत होती. रस्त्याच्या दोन्हीकडला काळंभोर शिवार होतं. वावराच्या कडला काही ठिकाणी माझ्या उंचीची वारूळं वाढलेली दिसत होती. कडुनिंब, चिंच, एखादं चुकार आंब्याचं झाड आपल्या फांद्या करवादत जणू पानांवरचं पाणी झटकत होतं. इकडं तिकडं पाहत, अनवाणी पावलं टाकत मी मजेत चाललो होतो. पायात चिखलाचे बूट झाले की एखाद्या धोंड्यावर पाय घासून माखलेली पावलं घेऊन तसाच निघालो होतो. साखरेवाडीत एस.

टी. बस थांबवताना ड्रायव्हर-कंडक्टरला कुणीतरी भोगावती-नागझरीला भरपूर पाणी असल्याचं सांगितलं होतं.

मी काकाला विचारलं, “पाऊस तर बेताचा दिसतोय, मग एस. टी. उगीच साखरेवाडीला थांबवली.” चालत जावं लागणार असल्यानं मी कुरकुरलो.

“भोगावतीला पाणी आलंय म्हणजे वैराग-बार्शीकडं रात्री झाला असावा पाऊस.” काका बोलले.

चिखल-राडामिश्रित रस्त्यानं चालत जाणं मला कठीण वाटत होतं. मात्र, जसा चालायला लागलो, तशी मजा यायला लागली. मधूनच भुरभुरत येणारी पावसाची सर, ती ओसरल्यावर ओल्या वाऱ्याची थंडगार झुळूक मनाला ताजंतवानं करीत होती. ढगांनी जास्तच दाटी करायला सुरुवात केली. आकाशात नजर टाकली तर काळ्या ढगांचा पुंजका वाढतच होता.

सहज पलीकडच्या रानात नजर टाकली. कासरा-दीड कासरा अंतरावर चिखलात कसलीशी खसफस चालली होती. राड उडत होती. गढूळ पाण्यात पाखरू फडफडावं तसं काहीसं दिसत होतं. मी म्हणालो, “कबूतर तडफडतंय बघा काका.”

“कुठं रे?” काकानं विचारलं.

“ते काय, अरे बापरे, कसला लोळ...?” मी घाबरलोच.

“थांब, इथंच थांब, हलू नको जागचा.” काका दबक्या पण काहीशा जरबेनं बोलले.

मी कसलीच गडबड केली नव्हती, तरी ते मला जागेवरच थांबायला सांगत होते. मी चमकून त्यांच्याकडं पाहिलं. त्यांनी त्या चिखलाच्या लोळाकडं बोट केलं. मी जागेवरच थबकलो. अनिमिष नेत्रांनं तिकडं पाहू लागलो. अंधारून आलं असलं तरी पंचवीस फुटावरचं दृश्य सहजच दिसत होतं. चिखलात काहीतरी सळसळत होतं. निरखून पाहिलं तसं ते नागाचं

मैथून असल्याचं लक्षात आलं. एकमेकांना करकचून वेढे घालून वळसे दिले जात होते. दोन्ही सर्प जमिनीपासून फूट-दोन फूटावर उडून पुन्हा खाली कोसळत होते. त्यांचा धपाधप आवाजही येत होता. त्यांनी परस्परांना अतिशय ताकदीनं वेढोळलं होतं. जणू मांडीइतक्या जाडीचा दोरखंडच जमिनीवर उड्या मारत होता.

मी काकाकडं पाहिलं. काका नागांच्या त्या जोडीकडंच पाहत होते. माझ्याजवळ येऊन त्यांनी माझा हात कधी घट्ट धरला होता, ते मला कळलंच नाही.

इतक्यात आणखी एक वळसा घेऊन तो जुगाड उडाला. खाली कोसळला. त्या वळवळीत एक चैतन्य होतं. त्यात एक असामान्य सामर्थ्य दडलेलं होतं. चिखलाच्या राडारोड्यात एक अभिन्न जोडी देहभान विसरून देहाची गरज भागवत होती. आभाळ अधिकच काळवंडत होतं आणि जमिनीवर भयाचं सावट पसरलं होतं. आजूबाजूच्या झाडांवरची पाखरं चिडीचिप होऊन बसली होती. इतक्यात भिजलेली माळटिटवी ओरडत झाडात लुप्त झाली. वळशांवर वळसे सटपटत, सरपटत, उडत अवघ्या रानात फिरत होते. तोंडातून चकार शब्द न काढता मी हे नाट्य पाहत होतो. क्षणार्धात फणे काढणारे आणि नंतर एकमेकांत विलीन झाल्यासारखे गरगरणारं नागाचं ते वेढोळं पाहून मी भयाकूल झालेलो. त्यांच्या त्या कृतीचा अर्थ तेव्हा कळत नव्हता. चित्तवेधक आणि मनाला थरकाप सुटणारी, एकाचवेळी गर्भगळीत करणारी आणि तरीही नजर हटवू नये असं वाटणारी ती घटना नखशिखांत हादरवणारी होती.

इतक्यात, डोक्यावरून एक कर्कश चित्कार ऐकू आला. मी दचकलो. काकाही भेदरून वर पाहायला लागले. संपूर्ण रस्त्यावर आम्ही दोघेच होतो. अत्यंत वेगाने घारीने त्या जुगाडावर झेपच घेतली. आपल्या चोचीने त्या नागांच्या तोंडावर जबरदस्त प्रहार करून घरार आकाशात झेपावली. एका क्षणात असं काही

तरी अद्भुत घडलं होतं. त्या जोडीलाही काही कळाले नाही; पण घारीचा प्रहार ताकदवान होता. घर पुन्हा त्या जुगाडाकडं वळाली. तिने आणखी एक प्रहार केला. मग तिथल्या तिथं उडत ती सातत्यानं प्रहार करत राहिली. त्यामुळे जुगाड सुटला. नागापैकी एकाने प्रतिकारासाठी फणा उंच उभा करून तिच्या दिशेने आपटला. तो जमिनीलगत चालल्याची संधी पाहून घारीनं पुन्हा वेग घेतला आणि नागावर प्रहार केला. त्या वेदना बहुधा त्याला असह्य झाल्या असाव्यात. बांधाजवळच्या बिळात तो अदृश्य झाला. मग घारीने दुसऱ्या नागाकडं आपला मोहरा वळवला. घर आकाशात असल्यानं तिला प्रहार करून उडून जाता येत होता. नागाला फणा काढता येत नव्हता, कारण घारीच्या चोचीच्या प्रहारांनी तो जखमी झाला होता. अक्षरशः अर्धमेळ्या स्थितीत नाग वळवळत होता आणि घर त्याला आपलं भक्ष्य करण्यासाठी धडपडत होती....

या भेदक दृश्यानं थरारून गेलो होतो आणि काकाचा खांद्यावर हात पडला. एकदम दचकलो. काका हसले, म्हणाले, “चला, उशीर होतोय...”

जास्तच अंधारून येत होतं. मला शब्दच फुटत नव्हता. मी तसाच पाय ओढत निघालो. आता पाऊस पडून गेल्याची, चिखल राडा कशाचीच जाणीव होत नव्हती. भारल्यागत झालं होतं. काकानं माझी अवस्था ओळखली आणि झपाझप पावलं टाकत मला पुढं घालून न्यायला सुरुवात केली.

स्वतःमध्येच रमलेल्या त्या सर्पाचा उन्मादक जुगाड आणि नंतर त्यावर घारीने केलेला हल्ला. त्या दोघांतील एकानं बिळात काढलेला पळ आणि त्याच्या जोडीदाराचा जीवनमृत्यूशी चाललेला संघर्ष. सगळंच विलक्षण. ही दृश्यं डोळ्यांपुढं आपोआप येत होती आणि रस्त्यावरच्या खड्ड्यात साठलेल्या पाण्यात पाय बद्कन पडत होता. अंगावर शितोडे उडत होते; पण

त्याकडं लक्ष होतंच कुठं?

फर्लांगभर अंतर चालून आलो. धडधड वाढल्यानं आपोआपच भरभर चालणं झालं. रस्त्याच्या डाव्या हातालाच एक खोप होती. खोपीतला माणूस काकाला पाहून बाहेर आला.

“कवाशिक येनं क्येलं देवा. उशीर झाला जनू...”

“हो. उशीर झाला,” असं म्हणून काकांनी माझ्याकडं नजर टाकली. मी पाणी पाहिजे, अशी खूण केली. काकानं महिपतीला पाणी आहे का, ते विचारलं.

खोपीत जाऊन महिपतीनं पाणी आणलं. वाडगाभर पाणी प्यायलो, तेव्हा घशाची कोरड कमी झाली. महिपती काकाच्या वर्गात होते. काकानं माझी ओळख करून दिली. मी नमस्कार केला. महिपतींना बरं वाटलं. माझ्याशी सलग्गी करत ते म्हणाले, “ह्ये समदं आपलंच रान. पार त्या काठवड्यापत्तुर.....”

पाठीमागून पाच-सहा माणसांचा बोलण्याचा आवाज आला. मी मागं वळून पाहिलं. “साखरेवाडीची दोस्त कंपनी हाय आपली.” न विचारताच महिपती म्हणाले. महिपतीचा स्वभाव बोलका होता, पावसानं दिवसभर खोपीतच बसून राहावं लागल्यानं त्यांना एकटेपणा जाणवत असावा. दोस्तलोक दिसल्यानं तर त्यांना खूपच हुशारी आलेली. शिवाय पुढ्यात बोलायला जुना मित्र आल्यानं किती बोलू आणि किती नको असं त्यांना झालं होतं; पण काकांनी त्यांना आवरलं. म्हणाले, “पुन्हा येतो निवांत. मग बोलू सावकाश. नदीला पाणी आहे ना ?”

“तर, आपल्याला काय भ्या हाय व्हयं नदीचं ? घेवा, आपन संगटच शिकलू नव्हं पवायला ?” महिपतीनं सवाल केला.

“हो, हो” म्हणत काकांनी काढता पाय घेतला. खोपीपासून आमच्याबरोबर चालत महिपतीही रस्त्यावर आले. “तुमी निगा झटदिनी. पुन्ना नदी पार

करायची हाय.”

त्यांचा निरोप घेऊन आम्ही निघालो. अंधार वाढायला लागला होता. आम्ही दोनशे पावलंही पुढं गेलो नसू, तेवढ्यात महिपतींच्या ओरडण्याचा आवाज आला. आम्ही पटकन वळून पाहिलं, तर ते खाली कोसळत होते. त्यांच्या बाजूनं नाग वळवळत चालला होता. वाऱ्याच्या वेगानं घर आली आणि तिन् नागाला पकडलं. आलेल्या गतीनं पुन्हा आकाशात झेपावली. झालेला प्रकार पाहून मी सुन्न होऊन गेलो.

मघाशी ज्या नागाला घारीनं मारलं होतं, तो जखमी, अर्धमेळ्या स्थितीत होता. त्याला तसंच पकडून घर आकाशात उडाली होती. थोडा जीव असल्यानं नागानं वळवळ केली असावी आणि तो घारीच्या चोचीतून खाली पडला तो नेमका महिपतीच्या गळ्यातच. तशा स्थितीत त्यानं महिपतीच्या कानावर दंश केला. महिपतींनी त्याला झटकलं, तसा तो खाली पडला. वरून घर आली आणि तिन् पुन्हा त्याला उचलून नेलं.

घाबरून माझी मानसिक स्थिती बिघडली होती. काका मात्र मागंपुढं न पाहता महिपतीकडं पळत गेले. त्यांनी महिपतीला उठवण्याचा प्रयत्न केला. महिपतींच्या मित्रांचं ते टोळकं दरम्यान येऊन पोचलं होतं. त्यांनी हा प्रकार दुरूनच पाहिला होता. नागाचं विष इतकं जालीम होतं, महिपती निश्चेष्ट पडले होते. तशाही स्थितीत काकांनी महिपतीला दवाखान्यात नेण्याच्या हालचाली सुरू केल्या; पण महिपतीच्या दोस्तांनी काकाला बाजूला केलं. म्हणाले, “आमी नेताव दवाखान्याला. पन काई उपेग व्हईल आसं वाटत न्हाय. आंग थंडगार पडायलंय.”

काका हतबल झाले. मी तर सुन्नच. महिपतींना झोळीत उचलून त्यांच्या दोस्तांनी नेलं. रस्त्यावर मी आणि काका असे दोघेच उरलो. तिथंच बसून राहिलो. आम्ही एकमेकांशी अजिबात बोलत नव्हतो. महिपतींचा निरोप घेऊन निघण्यात थोडा जरी उशीर केला असता तर त्यांच्या जागी मी किंवा काका असलो असतो. तो जखमी नाग आमच्या गळ्यात पडला असता.

जीवन आणि मृत्यूचं इतकं जवळून, इतकं भीषण दर्शन घडलं होतं...

- रजनीश जोशी

२, सुंदर कॉम्प्लेक्स, होटगी रोड,
गैबीपीर मशिदीजवळ, सोलापूर ४१३००३.

मोबा. : ९८५००६४०६६

गाठीभेटी !

वाटा स्वप्न गावाच्या
दुरावल्या जाती
रानफसल्या गाथी कधी
घरी परतून येती ?

धूर अस्थींचा फुंके
दूर डोंगरात कोणी
एकाएकी नदीला कसे
उधाणले आज पाणी ?

शब्द ओले भिजले
पावसाच्या ओठी
वांझ ढगांचा गर्भ
वाढे आभाळाच्या पोटी

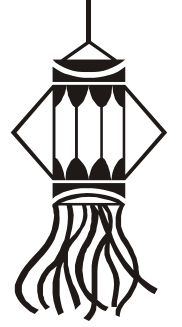
जुळले, जाळले कसे
सारे नात्याचे भावबंध
कोपऱ्यात एकांती रडे
कोणी एक मतीमंद

देह, मन, काळाची
सुटली बनावर्त दिठी मिठी
पुन्हा कधी आता
जन्म, गाठीभेटी ?

- दीपक कुलकर्णी

लेख

शकील बदायुंनी : एक चतुरस्त्र शायर

डॉ. नीता पांढरीपाडे

मैं शकील दिलका हूँ तजुर्मा, मोहबतों का हूँ राज़दाँ ।

मुझे फख्र है मेरी शायरी मेरी ज़िंदगी से जुदा नहीं ।

शायरी हेच आपले जीवन आहे, असे म्हणणारे शायर म्हणजेच शकील बदायुंनी. गझलला महत्त्व देऊन जीवनाचे परिवर्तनशील मूल्य आणि नवीन विचारांचा त्यामध्ये समावेश करून शकीलनी गझलांना नवीन रूप दिले, त्यात नवीन रंग भरले.

वयाच्या चौदाव्या वर्षापासून शकील शेर-शायरी करू लागले. उच्चशिक्षणासाठी त्यांनी अलीगढ मुस्लीम विद्यापीठात प्रवेश घेतला. तेथे विविध स्पर्धा, मुशायरे गाजवले. अचानक झालेल्या वडिलांच्या मृत्यूने शकीलला आर्थिक झळ सोसावी लागली. बी. ए. नंतर

दिल्लीला राज्यसरकारच्या पुरवठा विभागात पुरवठा अधिकारी पदावर रुजू झाले. शकील जेव्हा दिल्लीत आले तेव्हा देशात स्वतंत्रता आंदोलनाचे वारे वाहत होते. या आंदोलनाचा प्रभाव त्यांच्या कविमनावर पडला नसता तरच आश्चर्य. तेव्हा शकीलने लिहिले -

ज़िंदगी का दर्द लेकर इन्कलाब आया तो क्या ।

एक जोशदा पे गुर्बतमे शबाब आया तो क्या ।

शकीलच्या काव्यमनाचा ठाव घेताना त्याच्या व्यक्तित्वाच्या घडणीतील अन् संस्कारातील भावना, विचार आणि अभिनिवेश यांचा मागोवा घेतला तर त्याची कविता अधिक प्रभावीपणे समजून येते.

दिल्लीत आल्यावर शकील विविध मुशायऱ्यांत भाग घेऊ लागले. त्यावेळी. फैज, साहिर लुधियानवी, मजरूह सुलतानपुरी यांच्यासारख्या डाव्या विचारसरणीच्या

कवींच्या रचना धुमाकूळ घालीत होत्या. समाजातील वंचित आणि पीडित लोकांच्या व्यथा मांडणाऱ्या शायरांचा तो काळ होता. विचारवंतांमध्ये साम्यवादाचे खूप आकर्षण होते. अशावेळी आपला वेगळा बाज घेऊन शकीलने या क्षेत्रात पदार्पण केले. प्रेम या आद्य काव्यविषयाचा तो पुरस्कर्ता होता. शकीलचे काव्य रसिकांच्या पसंतीस उतरू लागले. त्याचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन त्याच्या शायरीतून झळकत असे.

१९४२ ते १९४४च्या काळात शकीलने प्रचंड प्रसिद्धी मिळवली. या प्रसिद्धीमागे शायरीतील विषयानुरूप शब्दयोजना, लयात्मक वृत्त, छंदांची सहज योजना आणि त्याचबरोबर सरळ, सोपी भाषा ही वैशिष्ट्ये होती. त्यात भर घालणारे त्यांचे आकर्षक व्यक्तिमत्त्व होते.

शकील सौंदर्योपासक, सृजनशील आणि अत्यंत चोखंदळ होते. आपल्या प्रतिभेने, अचूक शब्दप्रयोगांमुळे काव्यरसिकांचा एक आवडता कवी म्हणून प्रसिद्धीस आले अन् कीर्तीच्या उंच शिखरावर विराजमान झाले. काव्यक्षेत्रात शकीलने आपले स्थान अढळ केले. त्यांची ख्याती सर्वदूर पसरली. अशावेळी त्यांनी दिल्ली सोडून मुंबईला जाण्याचा निर्णय घेतला. १९४६ला नोकरीचा राजीनामा देऊन ते मुंबईला आले. तेथे त्यांची भेट निर्माता ए. आर. किरदार आणि नौशाद यांच्याशी झाली. त्यांनी नौशादला एक शेर ऐकवला-

हर दर्द का अफसाना दुनिया को सुना देंगे ।

हर दिल मे मुहब्बत की एक आग लगा देंगे ।

हा शेर ऐकून नौशाद त्यांच्यावर भाळले अन् शायरीच्या वातावरणातून शकीलने सिनेमासृष्टीत पदार्पण केले.

‘दर्द’ चित्रपटासाठी शकीलने पहिले गीत लिहिले, जे आजही लोकांच्या ओठांवर आहे.

अफसाना लिख रही हूं दिले बेकरार का ।

आँखों मे रंग भरके तेरे इंतजार का ।

या गीताला प्रचंड प्रसिद्धी मिळाली अन् बघता-बघता

गीतकार म्हणून शकील प्रसिद्ध झाले. चित्रपटसृष्टीत त्यांचे स्थान निश्चित झाले. त्यानंतर त्यांनी मागे वळून बघितले नाही. एकापेक्षा एक वरचढ गाणी सिनेसृष्टीला देऊन त्याला एका उंचीवर नेऊन ठेवले.

शकीलच्या प्रतिभेला योग्य मोल आणि योग्य स्थान प्राप्त झाले. त्यांच्या कल्पना, त्यांचे अनुभव पडद्यावर साकार झाले. शब्दांना सूर गवसले. अल्प-काळातच ते नौशादच्या पसंतीस उतरले. शकीलच्या मृत्यूपर्यंत दोघांनी बरोबर काम केले. दोघांमध्ये अतूट स्नेहबंध अन् एकमेकांविषयी असलेला आदर यामुळे त्या दोघांत कधीही वितुष्ट निर्माण झाले नाही.

एकापेक्षा एक सुपरहीट गाणी या काळात लिहिली गेली. बैजू बावरा, गंगा जमुना, मदर इंडिया, मुगले आजम, मेरे मेहबूब या चित्रपटांसाठी बहारदार गाणी शकीलनी लिहिली. हिंदी चित्रपटांच्या इतिहासात ‘मुगले आजम’ या चित्रपटाने अतिशय लोकप्रियता मिळवली. प्रेमात हरवून गेलेल्या नायिकेच्या मनाची व्याकुळता, तडफड व्यक्त करीत शकील लिहितात -

प्यार किया तो डरना क्या

प्यार किया कोई चोरी नहीं की,

छुप-छुप आहें भरना क्या ।

तेव्हा निर्व्याज प्रेमाने उदास मने उजळून निघतात. शकीलने त्या काळात समाजातील बंधने झुगारून सांस्कृतिक विद्रोहाची बीजे रोवलेली स्पष्ट दिसतात.

अतिशय हळूवार, कोमल जाणिव्या शब्दांकित करताना कवी एकीकडे अनुभवाचे परिचित पैलू साकार करतो, तर त्याचवेळी दुसरीकडे एखाद्या अमूर्त, विलक्षण जाणिवेचा किंवा सर्वव्यापी संदर्भ त्या अनुभवाला जोडून टाकतो. त्यामुळे त्या अनुभवाचे परिमाण दोन्हीही बदलून जातात. या गीताला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली, आपल्या मनातील भावना प्रांजळपणे व्यक्त केल्यामुळे त्या वर्णनात अतिशय माधुर्य आहे. कोठेही अश्लीलतेला स्थान मिळालेले नाही. सुंदर

विचार आणि मनातील प्रामाणिक भावनांच्या आवेगाला सुंदर शब्दांत विणून ते लोकांसमोर आले आहेत. भावना त्याच; पण ते प्रदर्शित करण्याच्या विशिष्ट पद्धतीमुळे काव्याचे सौंदर्य द्विगुणित झाले आहे. अशा गाण्यामुळे शकीलच्या प्रतिभेची झेप किती आहे त्याची खरी कल्पना येते. म्हणूनच सामान्य लोकांपासून काव्यमर्मज्ञांपर्यंत सर्वांनी शकीलवर मुक्तकंठाने स्तुतीसुमने उधळलेली दिसतात. सिनेसृष्टीने शकीलसारख्या हिऱ्याची योग्य पारख करून त्याच्या प्रतिभेला योग्य न्याय दिला. त्यामुळेच शकीलला आपलं इच्छित स्थान गाठणे सोपे झाले, हे देखील खरे. परिचित वाटणाऱ्या अनुभवातून सर्वस्वी नवीन अपरिचित भावसृष्टी या गीतांमध्ये निर्माण होताना दिसते. कोवळी प्रीती, विरहाने तिचे होरपळणे, सर्वस्वाला ग्रासणे, आयुष्याची कोंडी करणारे दुःख, प्रेमानुभवातील असंख्य परस्परविरोधी ताण, त्या दुःखातून प्रेमाविषयी निर्माण झालेली तटस्थ चिंतनदृष्टी या गीतातून स्पष्ट होतात. त्या चिंतनदृष्टीने दुःखानुभवाचे, स्वतःशी चाललेल्या अखंड संघर्षाचे केलेले विश्लेषण, अशा अनेक प्रक्रियांतून प्रेम, दुःख, एकटेपण या अनुभवांची एकमेकातून उत्क्रांत होणारी, परस्परांत गुंतलेली अनेक रूपे गाण्यातून व्यक्त झालेली दिसतात.

प्रीतीची विलक्षण ओढ, तिच्यात अपरिहार्यपणे गुंफली गेलेली 'ती', प्रेमानुभवाशी संलग्न दुःखाची जाणीव, साध्या व्यावहारिक पातळीच्या गद्य तपशीलांना दिलेले काव्यात्मक रूप, या साऱ्यामुळे हे गीत विशेष महत्त्वाचे ठरले आहे. प्रसंगानुरूप गाणी लिहून त्यातील भाव परिणामकारकपणे रसिकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कसब शकीलमध्ये निश्चितच होते.

याद मे तेरी जाग जाग के हम,
रातभर करवटें बदलते हैं।
हरघडी दिल मे तेरी उलफत के,
धीमे-धीमे चिराग जलते हैं।

रफीच्या आवाजातील हे सुंदर प्रेमगीत. प्रियकराला जेव्हा गमावलेल्या प्रेयसीची आठवण येते तेव्हा त्याच्या मनःस्थितीचे याहून सुंदर वर्णन क्वचितच सापडेल. दुःखी प्रियकराचा प्रत्येक दिवस उदास असतो. रात्री अमावस्येसारख्या अंधःकारमय असतात, म्हणून शकील पुढे लिहितात -

जबसे तूने निगाह फेरी है।
दिन है सुना तो रात अंधेरी है।
चाँदभी अब नज़र नहीं आता।
अब सितारेभी कम निकलते हैं।

'मेरे मेहबूब' चित्रपटातील हे विरहगीत मनाला हुरहूर लावून जाते.

तरुण मनात निर्माण होणाऱ्या प्रेमाच्या अनेक छटा शकीलने कौशल्याने रंगविल्या आहेत. प्रेमाचे विविध रंग-ढंग हाच त्यांच्या काव्याचा स्थायीभाव. भाषेच्या अर्थपूर्ण वापरामुळे गाण्याला समृद्ध काव्य-शैलीची अभिनव देणगी शकीलकडून मिळाली आहे.

प्रेम आणि निराशा या तरुण मनाच्या अत्यंत परिचयाच्या गोष्टी आहेत. त्याचे प्रतिबिंब शकीलच्या कवितेत पडले आहे. त्याच्या काव्यात कधी उत्कटता, मधुरता तर कधी निराशेचा सूर प्रगट होतो; पण त्यात नैराश्य नसते. त्यांच्या शायरीत जीवन आणि प्रेमाचा सुरेख संगम आढळून येतो. भाग्याने साथ दिली तर त्याचे रूपांतर एक हसीन कहानीमध्ये होते, अन्यथा ती एक दुःखदायी अनुभवात बदलते. अशा वेळी शब्द बाहेर पडतात -

ए मोहब्बत तेरे अंजाम पे रोना आया।

जाने क्यूँ आज तेरे नाम पे रोना आया।

कभी तकदीर का मातम, कभी दुनिया का गिला।

मंज़िल-ए-इश्क में हर गाम पे रोना आया।

(गाम = पावला-पावलावर)

प्रीतीचा भाव हा केवळ मुलायम अद्भुतरम्य असून तो सांकेतिक प्रतिमांतून व्यक्त करायचा असतो असे नाही.

प्रीतीमध्ये केवळ सुख किंवा केवळ दुःखच नसते. तो भाव असंख्य ताणांनी, प्रक्षोभांनी, अनेक प्रकारच्या बंधनांनी जितका बंदिस्त असतो, तितकाच मुक्त. शकीलने कवितेच्या भाषावैभवात अपूर्व भर घातली आहे. आपल्या कल्पक प्रतिभेच्या साहाय्याने ही गझल लिहून त्यांनी गझल या प्रकाराला खूप पुढे नेऊन ठेवले. शकीलने अत्यंत संयमाने भावनांचा कल्लोळ व्यक्त करणारी गाणी लिहिली आहेत. दुःख, विरह, यातना, आक्रोश यांसारख्या सर्व भावना गाण्याच्या कक्षेत घेऊन रसिकांच्या मनातले आपले स्थान कायम केले.

प्रत्येक प्रियकराला आपली प्रेयसी जगातील सुंदर युवती वाटत असते. कधी ती पोर्णिमेचा चंद्र तर कधी शीतल चांदण्याप्रमाणे वाटते. प्रियकराच्या भावना व्यक्त करताना शकीलचे काव्य शब्दरूपी मोत्यांची उधळण करीत आपल्या समोर येतात -

चौदहवी का चाँद हो या आफताब हो ।

जो भी हो तुम खुदा की कसम लाजबाब हो ।

होठों पे खेलती है तबस्सुम की बिजलियाँ ।

सजदे तुम्हारी राह मे करती है कह कशाँ !

दुनिया-ए-हुस्नो-इश्क का तुम ही शबाब हो ।

उर्दू भाषेची तहजीब, नज़ाकत आणि लखनवी अंदाजाचा गोडवा मनाला मोहून टाकतो. या गाण्यातून शकीलच्या प्रतिभासृष्टीची आणि कलात्मक मनोवृत्तीची कल्पना येते.

शकीलने 'मदर इंडिया' चित्रपटात होळीच्या प्रसंगावर गीत लिहिले. त्यात रंगाचाच उल्लेख न करता राधा-कृष्णाच्या रासलीलांचा वैशिष्ट्यपूर्ण उल्लेख केला आहे. गीतामध्ये दोह्यांचा कुशलतेने, कल्पकतेने उपयोग केला आहे. -

होली आयी रे कन्हाई रंग छलके, सुनादे जरा बंसुरी ।

लकडी जल कोयला भई और कोयला जल भयो राख ।

मै पाप न ऐसी जली, ना कोयला भई न राख ।

ह्या गीताच्या शब्दांची आणि रफी अन् शमशादच्या

अलौकिक आवाजाची जादू आजही रसिकांच्या मनांतून ओसरलेली नाही. हेच या गीताचे मोठे यश आहे. होळीचे हे गाणे धर्मनिरपेक्षतेचे उदाहरण म्हणून गणले जाते. या गीतात प्रख्यात कथ्थक नृत्यांगना सितारादेवी यांनी पुरुष वेशात अभिनेत्री कुमकुम बरोबर नृत्य केले आहे. मेहबूब खान दिग्दर्शित 'मदर इंडिया' चित्रपटाने इतिहास रचला. अँकेडमी अवॉर्डसाठी भारताकडून पाठविण्यात आलेला हा पहिला चित्रपट होता.

समकालीन गाजलेला कोणताही विषय शकीलला वर्ज्य नाहीये. त्यामुळेच आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने वर्तमान कवितेबरोबर ते प्रवास करताना दिसतात -

उठा जो मीना बदस्त साकी,

रहीन ताबे-ज़ब्त बाकी ।

हर एक मैकश पुकार उठा,

यहाँ से पहले, यहाँ से पहले ।

मदिरालय लोकांनी खचाखच भरलेले आहे. वातावरण धुंद आहे. लोकांमध्ये उत्कंठा दाटून आलेली आहे, मद्यवाटप कधी सुरू होईल, याची लोक आतुरतेने वाट बघत आहेत. वरुणीचे आवाहन करण्यात सर्व मग्न आहेत. शेवटी ती वेळ आली. मद्याची सुरई घेऊन साकी समोर येताच लोकांच्या मनोनिग्रहाचा बांध फुटला आणि प्रत्येक मद्यपी ओरडू लागला, इकडून सुरुवात करा... इकडून सुरू करा.

कोणताही अनुभव कलात्मक रूप घेताना कलावंताच्या सामर्थ्यानुसार परिमाणे घेऊन आविष्कृत होतो. सूक्ष्म व्यामिश्र जाणिवानी अनुभव संपन्न बनविणे ही कवीच्या प्रगल्भतेची खूण आहे. शकील यांनी आपल्या सर्व ताकदीनिशी आपली योग्यता सिद्ध केलेली आहे. भोवतालचे सिनेमाचे जग बदलत असताना देखील शकीलने जुनी मूल्ये जपली. प्रवाही काळाने उभे केलेले अपरिहार्य वळण ओळखून त्याप्रमाणे गाणी लिहिली.

आपल्या गीतांमधून शकीलने विविध भावभावनांचा भव्य पट परिणामकारकरितीने उभा केलेला दिसतो. निसर्गाशी तादात्म्य साधून चित्तवृत्ती उल्हासित करणारी गाणी त्यांच्या सदाबहारतेची साक्ष देणारी आहेत.

शकीलनी गाण्यातून आगळे-वेगळे प्रयोग करून आपल्या सर्जनतेचा चमत्कार वेळोवेळी दाखवून दिलेला आहे. व्यक्तिजीवनाचे अनेक पैलू त्यांच्या विविध गीतांतून स्पष्ट दिसतात. त्यांचे निरागस व्यक्तिमत्त्व, सचोटी आणि व्यवसाय निष्ठा यांचाही संबंध निश्चितच त्यांच्या गीतांशी आहे.

दुःख भरे दिन बीते रे भैया,

अब सुख आयो रे।

रंग जीवन मे नया लायो रे।

हे गीत ऐकून पोटापाण्यासाठी आपल्या गावापासून दूर गेलेल्यांना त्यांच्या मातीचा गंध येतो. काहीक्षण का होईना तो सुखावतो. शकीलनी निव्वळ शब्दांचा फुलोरा न फुलविता कथेचा पोत लक्षात घेऊन माणसांतील एकता हेच त्याचे बळ आहे, हा संदेश दिला. शकीलच्या अनेक गाण्यांतून भारतीय दर्शन चित्रित झालेले आहे-

ओ दुनिया के रखवाले, सुन दर्दभरे मेरे नाले।

आस निरास दो रंगो से दुनिया तूने सजायी।

नैय्या संग तूफान बनाया मिलन के साथ जुदाई।

हे गाणे असो किंवा 'ईसाफ का मंदिर है ये भगवान का घर है।' अशी गाणी लिहून त्यांनी जीवन संघर्षाला एक नवीन दिशा दाखविली आहे.

दुनिया मे हम आये हैं तो जीना ही पडेगा।

जीवन है अगर ज़हर तो पीना ही पडेगा।

या गाण्यातील दुःखाच्या तीव्रतेमुळे लोकांना ते अधिक जवळचे वाटते. ज्याला-त्याला या गाण्यात आपली व्यथा दिसते. आजच्या समाजव्यवस्थेत माणसाचे जीवन अतिशय बिकट अन् गुंतागुंतीचे झालेले आहे.

त्यांच्या जीवनाचा तोल ढासळतो आहे. व्यथित असलेला माणूस वेदना असह्य झाल्यावर जे उद्गार काढेल तेच कवी या गाण्यातून व्यक्त करतो. त्यामुळे दुःखाने तोल ढळलेल्या माणसाला हे गाणे जवळचे वाटते. आत्मिक संघर्ष हाच शकीलच्या काव्याचा आत्मा आहे.

शकीलच्या काव्यांतून एकाचवेळी अनेक भावनांची विविधरंगी चित्रे बघायला मिळतात. शकील संवेदनशील कवी आहे. एका कमालीच्या संवेदनशील कवीचे पूर्ण जगणे, त्यांच्या कवितेतून प्रकट होते. आशा-निराशा, उद्वेग, मनोभंग, मनातील दुःख शब्दा शब्दांतून त्यांनी मांडले आहे. संपूर्ण समग्रतेने ते रसिकांपाशी येतात, म्हणूनच रसिकांशी त्यांचे एक दृढ नाते जुळते. बेगम अख्तर यांनी शकीलच्या अनेक गजला गायल्या आहेत; पण शकीलची ही गजल -

मेरे हम नफ़स मेरे हम नवा,

मुझे दोस्त बन के दगा न दे।

मैं हूँ सोज़े-इश्क से

जाँ लब मुझे ज़िंदगी की दुआ न दे।

हे प्राणप्रिये ! आपल्या श्वासांची लय आणि हृदयाचे ठोके सारखेच आहेत, असे असताना मित्रत्वाचा अधिकार समजून माझी फसवणूक करू नकोस. प्रेमभंगाच्या प्राणांतिक वेदनेने मी तडफडत आहे. अशावेळी कमीत-कमी तू माझ्या दीर्घायुष्यासाठी प्रार्थना तरी करू नकोस.

ही गजल गाताना बेगम अख्तर यांनी 'दगा' शब्द असा काही उच्चारला आहे की ऐकणाऱ्याच्या अंगावर अक्षरशः कांटा उभा राहतो.

आजदेखील ही गजल रसिकांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेते. हृदयात अशी खोलवर जाऊन बसते, आयुष्यात कायमची साथसोबत करते. ही गजल म्हणजे बेचैनीच्या सागरात उठलेल्या प्रचंड वादळानंतर पसरलेली जीवघेणी शांतता आहे. अशा जीवघेण्या

कळा म्हणजेच शकीलचे जीवन सर्वस्व आहे.

शकीलची उर्दू भाषेवर जबरदस्त हुकूमत होती. त्यांच्या प्रत्येक गीतांमध्ये हिंदी मिश्रित उर्दूची बहार दिसते. त्यांना रागदारीची चांगली जाण होती हे त्यांच्या अनेक गीतांमधून स्पष्ट दिसते. गेयता हा त्यांच्या शायरीचा एक प्रमुख भाग आहे. मनाची घालमेल, प्रेमातील उत्कट भावना, शब्दातील आर्जव अशा भावनांचे प्रत्येक गीतात अतिशय खूबीने वर्णन झालेले दिसते. उर्दूत या प्रकाराला 'इश्कीया नज्म' हे अतिशय अर्थपूर्ण समर्पक विश्लेषण वापरले जाते.

अनुभवांच्या विविधतेपेक्षा अनुभवाची उत्कटता काहीवेळा अधिक मोलाची वाटते. कारण उत्कटतेमुळेच कवीच्या भावना विश्वात्मक बनतात. कवी जेव्हा आपल्या भावनांशी पूर्णपणे तादात्म्य पावतो, तेव्हा त्याच्या अभिव्यक्ती बारकाव्यासहित काव्यात उतरताना दिसतात. त्यामुळे अभिव्यक्तीला जिवंतपणा, उत्कटता लाभते.

सहज, नर्म, कोमल शब्दांत शकील आपल्या भावना व्यक्त करताना दिसतात. कमीतकमी शब्दांत आपल्या विचारांना अभिव्यक्त करण्याचे कसब त्यांच्यात आहे. श्रेष्ठ कलाकृतीमध्ये अनुभव आणि आविष्कार यांचे नाते अविभाज्य, एकात्म आणि म्हणूनच एकमेकांवर परिणाम करणारे असते.

शब्द सोडा एखादी मात्रादेखील कवितेचा तोल घालविते, असे शकील मानतात. त्यामुळे त्यांच्या गाण्यातल्या, कवितेतील प्रत्येक शब्द आपल्या विशिष्ट जागेवर अतिशय संतुलित ढंगाने असलेला जाणवतो. त्याचे उदाहरण म्हणजे -

भूल सकती नहीं आँखें वो सुहाना मंज़र ।
जब तेरा हुस्न मेरे इश्क से टकराया था ।
और फिर राह मे बिखरे थे हज़ारों नग्में ।
मैं वो नग्मे तेरी आवाज़ को दे आया था ।
साज़-ए-दिल को उन्हीं गीतों का सहारा देदे ।

शकीलचा प्रत्येक शब्द हिऱ्यासारखा योग्य जागी जडवला आहे असे वाटते. निर्मल वातावरणात तरंगणारे सुंदर मादक शब्द भावनेचे उत्कट परिमाण गाठतात अन् त्यामुळे ते केवळ सुंदर न राहता अर्थपूर्ण बनतात.

भावनांचा सूक्ष्म आविष्कार, वर्ण्य विषयातील तन्मयता, वेचक शब्दांत सत्यदर्शन करून देण्याची क्षमता, कुशलता, विचारांची धडाडी आणि विशेषतः मूळ विषयाशी कोठेही न भटकता चित्रवत विषयाची केलेली मांडणी यामुळे गीताला एक निराळेच रूप प्राप्त झाले आहे. गाण्यातील प्रेमाविष्कार आकर्षकरीत्या आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. येथे शकीलच्या विचारसृष्टीचे जे दर्शन घडते ते फार प्रगल्भ आहे. एका अत्यंत संस्कारक्षम आणि हळव्या मनातील एका घटनेची प्रतिक्रिया अत्यंत सक्षम शब्दांत उमटलेली दिसते. ही अवस्था सार्वत्रिक असल्यामुळे यात प्रेमाविष्कार अधिक लोकप्रिय झाला असावा, असे वाटते. अंतःकरणात नव्यानेच उमलू पाहणाऱ्या प्रीतीचे प्रणयातूर वर्णन शकीलने रसिकतेने केले आहे. स्वप्नसृष्टीतील वैयक्तिक प्रेयसीची भावना अनुभव करून सुखावणारा आत्मनिष्ठ शकील आपल्याला येथे दिसतो. आत्मप्रत्यय हीच काव्याची कसोटी असते. हृदयातील तळमळ, अंतःकरणावर घडलेले संस्कार यातून वैयक्तिक भावना प्रकट करून ती जिवंतपणे लोकांसमोर उभी करणे, ही अत्यंत कठीण गोष्ट शकीलने अत्यंत सहजपणे केलेली दिसते.

शकीलच्या काव्यात लालित्य आहे, त्यामुळे विषय वस्तूसंक्षेप आणि ओजपूर्ण ढंगाने पदबद्ध होताना दिसते. चैतन्य, गती, नेमकेपणा व्यक्त करणारे, त्याचबरोबर स्पर्श, रंग, गंध, नाद या पैलूंचेही भान असणारी संवेदनशीलता शकीलच्या प्रतिभेत आहे. त्यामुळे देशप्रेमाचे भावतरंग त्यांच्या कविमनाला पूर्णपणे वेढून टाकतात -

अपनी आज़ादी को हम हरगिज़ मिटा सकते नहीं ।
सर कटा सकते हैं लेकिन सर झुका सकते नहीं ।

ह्या गाण्यात ध्येयनिष्ठेचे ओज दिसून येते. साधी-सोपी बोलल्यासारखी भाषा प्रयोगात आणून शकीलने हे गीत लिहिले आहे.

इंसाफ की डगर पे, बच्चों दिखा ओ चलके ।

ये देश है तुम्हारा नेता तुम ही हो कलके ।

किंवा

नन्हा मुन्ना राही हूँ, देश का सिपाही हूँ ।

बोलो मेरे संग जय हिंद... जय हिंद.... जय हिंद...।

या प्रकारची गाणी युवकांमध्ये देशप्रेम जागृत करते. देशाविषयी आदर निर्माण करते.

चित्रपटातील गीतांची रचना करताना शकीलला जाणवले की, गूढ विषय सरळ सोप्या भाषेत व्यक्त करणे शायरीच्या दृष्टीने अत्यंत हितकर आहे. गजलांसाठी त्यांनी एक वेगळा बाज तयार केला होता. कारण गजलांमधील शेर हे विशिष्ट नियम डोळ्यांसमोर ठेवून रचली गेलेली साचेबद्ध रचना नसते. शेर कवीच्या जगण्यातून, त्याच्या जीवनातून निर्माण होत असतो. त्याच्या रक्तात वाहत असतो अन् मग ही अनुभूती शब्दांचा स्फोट होऊन बाहेर पडते.

गजल या काव्यप्रकारात इतर काव्यप्रकारापेक्षा मर्यादित भावना वहन करण्याची ताकद आहे असे म्हटले जात होते. अशावेळी शकीलने आपल्या बुद्धी आणि विचारांनी गजलला नवीन रूप देण्याचा प्रयत्न केला. अन् त्यात ते यशस्वी झाले. म्हणूनच त्यांना 'आधुनिक काळचा शायर' म्हणतात. शकील जेव्हा निराशेच्या गर्तेत जातात, तेव्हा त्यांच्या लेखणीतून शब्द निघतात -

नई सुबह पर नज़र है, मगर आह यह भी डर है ।

ये सहर रफ़ता-रफ़ता कहीं शामतक न पहुँचे ।

ही निराशा मात्र त्यांच्या काव्यात फार कमी प्रमाणात दिसते. त्यांच्या बहुतेक सर्व काव्यात कर्मशीलतेचे प्रमाण अधिक दिसते.

मैं ज़िन्दा हूँ मुझे ऐ ना-खुदा, तूफ़ान मे ले चल ।

मेरे ज़ौक अमलका मौत है, साहिल के परदे मे ।

ऐना - खुदा = नाविक; ज़ौक अमलका = कर्माची अभिरुची.

शकीलची अनोखी शायरी जगण्याची आशा देणारी, स्वप्नं फुलवणारी होती. कठीण परिस्थितीवर मात करणारी होती. मनावरील जखमांवर हळुवार फुंकर घालून वेदनेची ठसठस कमी करणारी होती. म्हणूनच आजही युवामनावर त्यांची शायरी राज्य करीत आहे. भारत सरकारने शकीलला 'गीतकार-ए-आज़म' उपाधी प्रदान केली होती. लगातार तीन वर्षे त्यांना फिल्मफेअर पुरस्कार प्राप्त झाला. १९६१ - 'चौदहवी का चाँद', १९६२ - 'हुस्नवाले तेरा जवाब नहीं', १९६३ - 'कहीं दीप जले कहीं दिल.'

चित्रपटसृष्टीतील त्यांचा हा विक्रम आजही कोणी मोडू शकलेले नाहीये. गुलज़ार यांना दहावेळा हा पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे; पण सलग तीन वर्षे पुरस्कार लाभणारे शकील हे एकमेव गीतकार आहेत. हिंदी चित्रपटाच्या इतिहासात त्यांचे स्थान अनन्य साधारण असेच आहे.

दुर्दैवाने शकीलला टी. बी. झाला. इलाजासाठी त्यांना पाचगणीच्या हॉस्पिटलमध्ये ठेवण्यात आले होते. शकीलची आर्थिक स्थिती फार बरी नव्हती. अशावेळी नौशादसाहेबांनी शकीलकडून तीन चित्रपटांसाठी गाणी लिहून घेतली आणि त्यांना दुप्पट मानधन दिले होते.

२० एप्रिल १९७० साली बॉम्बे हॉस्पिटलमध्ये एका चमत्कारकर्त्याचा अस्त झाला. शकीलच्या मृत्यूनंतर त्याचे जिवलग मित्र अहमद झकारिया आणि रंगूनवाला यांनी 'याद-ए-शकील' नावाने एक ट्रस्ट सुरू केला ज्यामुळे शकीलच्या परिवाराला आर्थिक मदत मिळू शकली.

सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत गीतांमधून शकीलचा जोश कायम खळाळता राहिलेला दिसतो. शकीलची कारकीर्द त्याच्या चतुरस्त्र गीतांमुळे कायम टिकली. गेली अनेक वर्षे शकीलने जनमानसांवर

अधिपत्य गाजविणाऱ्या चित्रपटांसाठी गाणी लिहिली. चित्रपटांची कथा जेवढी महत्त्वाची तितकीच त्यातील गीत-संगीतदेखील महत्त्वाचे. खरे पाहता चित्रपटगीतात गीतकाराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे, कारण त्याच्यामुळेच गाण्याला ओळख प्राप्त होते. शब्दांची जादू अजब असते. शकीलच्या कवितांनी अनेक वर्षे नवनवीन दिशा शोधल्या. त्या शोधामागील उर्मीबद्दल आणि प्रेरणांबद्दल रसिकांना आदर वाटला. त्यांचे जीवन अनुभवांनी, भावभावनांनी आणि विचारांनी समृद्ध आहे. अनेक कलांचे मर्म त्यांनी समरसतेने आस्वादिले आहे. या विलक्षण समृद्धतेची,

जीवनावरील या अपार आसक्तीशी शकीलच्या कवितेने, गीत-गजलांनी शेवटपर्यंत इमान राखले. म्हणूनच शकीलचे निधन होऊन आज इतकी वर्षे झाली तरीही त्यांच्या गीतांचे आकर्षण आजही जनमनांत कायम आहे, हेच शकीलचे यश आहे.

- डॉ. नीता पांढरीपांडे

१०१, सुरभी हेवन अपार्टमेंट,

२-२-१०, उस्मानिया युनिव्हर्सिटी रोड,

हैदराबाद ५००००७.

मोबा. : ७६५९०६४५५५

कन्नड ज्ञानपीठ ?

कुर्वेपु (२९ डिसेंबर १९०४ - ११ नोव्हेंबर १९९४)

श्री. कुप्पळ्ळी वेंकटप्पा पुट्टप्पा ऊर्फ कुर्वेपु हे कन्नड भाषेतले पहिले ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते लेखक आहेत. त्यांना 'श्री रामायण दर्शनम्' या पुस्तकासाठी कन्नड भाषेतला पहिला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला. त्यांनी कन्नड भाषेत पदवी मिळवून सुरुवातीला म्हैसूरच्या महाराजा कॉलेजमध्ये व्याख्याता म्हणून काम केले. पुढे ते सेंट्रल कॉलेज, बेंगलूर येथे साहाय्यक प्राध्यापक झाले. पुढे ते परत महाराजा कॉलेजला आले आणि प्राचार्य झाले. तसेच त्यानंतर ते म्हैसूर विद्यापीठाचे कुलगुरू झाले. ते कन्नड भाषेतले महत्त्वाचे कथाकार, कादंबरीकार, कवी आणि समीक्षक होते. त्यांचे कन्नड भाषेवर उत्कट प्रेम होते आणि कर्नाटकात मुलांचे शालेय शिक्षण हे कन्नड भाषेतच व्हावे, यासाठी ते फार आग्रही होते. या पराकोटीच्या कन्नड प्रेमापोटी त्यांनी म्हैसूर विद्यापीठात इन्स्टिट्यूट ऑफ कन्नड स्टडीज या विभागाची स्थापना केली. ते सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता आणि जातिविरहित समाजाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी विषमता, स्त्रीला दिली जाणारी दुय्यम वागणूक, जातिभेद आणि अंधश्रद्धा यांच्यावर कठोर टीका केली. त्यांचे लेखन हे काव्यमय आणि अलंकारिक होते. त्यांचे 'रामायण दर्शनम्' हे कन्नड भाषेतील महाकाव्य मानले जाते. कर्नाटक सरकारने त्यांना १९६४ साली 'राष्ट्रकवी', तर १९९२ साली 'कर्नाटक रत्न' ही पारितोषिके दिली. भारत सरकारने त्यांना 'पद्मभूषण' आणि 'पद्मविभूषण' या पुरस्काराने सन्मानित केले. एका विद्यापीठाचे नावही 'कुर्वेपु विद्यापीठ' असे ठेवण्यात आले आहे. कर्नाटक राज्याचे गीत 'जय भारत जननीय तनुजाते, जय हे कर्नाटक माते' हे त्यांनीच रचलेले गीत आहे.

कथा

विश्वासघात

प्रा. सुनील विभुते

॥ १ ॥

स्वप्नपूर्तीचा आनंद काही औरच असतो, याचा मी अनुभव घेत आहे. सात वर्षापूर्वी अमेरिकेत रोबोटिक इंजिनियरींगमध्ये संशोधन करण्याची मला संधी मिळाली, त्या संधीचं सोनं झालं आहे. आज मी जगातील सर्वोत्कृष्ट यंत्रमानव बनविला आहे. त्याची तल्लख बुद्धिमत्ता, विलक्षण कार्यतत्परता व परिस्थितीनुसार वागण्यात बदल करण्याची सहज प्रवृत्ती हे सर्व अतुलनीय ठरणार आहे. मी त्याला 'आर एक्स-फोर' असं सांकेतिक नाव दिलं आहे. कल्पनेत असणाऱ्या आर एक्स-फोरला प्रत्यक्षात आणण्यासाठी माझी सात वर्षे कशी निघून गेली, हे मला समजलंही नाही. इंजिनियरींग आणि बायोटेक्नॉलॉजीचं अत्याधुनिक संशोधन व तंत्रज्ञानाने आर एक्स-फोर बनला आहे. त्याच्या शरीरातील सांधे व हाडे हाय क्वालिटी पॉलीमरपासून बनविली आहेत, त्यामुळे त्याला कितीही जोरात धक्का बसला तरी त्याचं कोणतंही हाड फ्रॅक्चर होणार नाही. माझ्या त्वचेचा तुकडा वापरून स्कीन कल्चर सेंटरमध्ये त्वचा बनविली व ती त्वचा त्याच्या शरीरावर वापरली आहे. त्याची केशरचना माझ्यासारखी दिसावी म्हणून केसाचा विंग बनवून त्याच्या डोक्यावर कायमस्वरूपी बसविला आहे. माझ्या सर्व हालचालींचे, हावभावांचे रेकॉर्डिंग करून त्याचे सिग्नल्स बनवून त्याच्या मेमरीमध्ये भरले आहेत. त्यामुळे त्याचे चालणे, बोलणे, उभा राहणे अशा सर्व हालचाली याशिवाय त्याचे वजन, उंची, नाक, कान, डोळे, आवाज माझ्यासारखे बनविले आहेत. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे आर एक्स-फोर हुबेहुब माझ्यासारखा बनला आहे. त्यामुळे आमच्या दोघांमधील फरक ओळखू येणे शक्यच नाही.

आर एक्स-फोरची आणखी दोन-तीन वैशिष्ट्ये नमूद करण्याजोगी आहेत. पहिलं वैशिष्ट्य असं की त्याच्या शरीरावर ठिकठिकाणी सूक्ष्म कॅमेरे बसविले आहेत,

त्यामुळे तो जेथे जाईल तेथे त्याच्या अवती भवती काय घटना घडत आहेत त्या घटना मला प्रयोगशाळेत स्क्रीनवर दिसणार होत्या. याशिवाय सॅटेलाईट रोबो पोजिशनिंग सिस्टीममुळे तो नेमका कोठे आहे ? व तो काय करतो आहे ? हेसुद्धा मी पाहू शकणार होतो. आणखी एक महत्वाचं वैशिष्ट्य असं की एखाद्या आणीबाणीच्या प्रसंगी त्याचं स्वतःवरचं नियंत्रण सुटलं तर मी रिमोट कंट्रोल सिस्टीममुळे त्याच्यावर नियंत्रण करू शकणार होतो. आर एक्स-फोरच्या छोट्यामोठ्या अनेक चाचण्या यशस्वी झाल्या होत्या; पण एखादी दीर्घकाळ चालणारी समस्या तो प्रसंगानुरूप हाताळतो की नाही, तसेच त्याची मेमरी दीर्घकाळ टिकते की नाही ही महत्वाची चाचणी मी आता घेणार आहे. त्यासाठी मी माझीच समस्या निवडली आहे. माझे आई-बाबा पुण्यात राहत असून वृद्धापकाळाचं जीवन निवांतपणे कंठत आहेत. त्यांच्या प्रकृतीच्या किरकोळ तक्रारी आहेत; पण त्या फारशा गंभीर नाहीत. त्यांची अपेक्षा आहे की मुलगा व सुनेनं कायमचं शक्य नसलं तरी निदान काही दिवस त्यांच्या सोबत राहून त्यांच्याशी मनमोकळ्या गप्पा माराव्यात, त्यांच्या सुख-दुःखात सहभागी व्हावं. नातवंडांसोबत खेळावं, दंगामस्ती करावी आणि त्यांना छान-छान गोष्टी सांगाव्यात; पण माझ्या संशोधनाच्या कामामुळे मला ते शक्य नाही. म्हणून मी आर एक्स-फोरला तीन महिन्यांसाठी आई-बाबांजवळ राहण्यासाठी पुण्याला पाठविणार आहे. या निर्णयाने आई-बाबांची अपेक्षापूर्ती व आर एक्स-फोरची महत्त्वपूर्ण चाचणी असे दोन पक्षी एकाच दगडात मी मारले. या प्रयोगासाठी लागणारी रीतसर परवानगी भारत व अमेरिकेच्या सरकारकडून काढली, त्यासाठी आवश्यक असणारे सर्व शासकीय सोपस्कार मी पार पाडले आणि आर एक्स-फोरचं पुण्याकडे प्रयाण झालं.

॥ २ ॥

अमेरिकेतील माझ्या प्रयोगशाळेत बसून मी पुण्यात घडणाऱ्या घटना स्क्रीनवर पाहणार आहे. आर एक्स-फोर कसा वागेल ? त्याची मेमरी किती काळ राहील ? माझे बिंग तर फुटणार नाही ना ? अशा अनेक शंकाकुशंकांनी मनात फेर धरला आहे. तशी काही गडबड झालीच तर त्याच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठीची सर्व यंत्रणा मी सज्ज ठेवली आहे. मी आर एक्स-फोरच्या सर्व सिस्टीम चालू केल्या आणि स्क्रीनवर एक दृश्य आलं. आर एक्स-फोर रिक्षातून उतरून आमच्या रत्नाकर अपार्टमेंटकडे चालला आहे. रत्नाकर अपार्टमेंटमध्ये एक-दोन कुटुंबे वगळता सर्व सिनियर सिटीझन्स आहेत. त्यांना वेळेचा प्रश्न कधीच नसतो, त्यामुळे त्यांचे सर्व कार्यक्रम सामूहिक असतात. आताही आर एक्स-फोरच्या स्वागतासाठी सर्वजण हजर आहेत. आर एक्स-फोरने आई-बाबांना माझ्या स्टायलमध्ये वाकून नमस्कार केला. बाबांनी लगेच त्याला उठवून थोपटले तर आईने भाकरीचा तुकडा त्याच्यावरून ओवाळून टाकला. आईच्या चेहऱ्यावर मुलगा आला म्हणून आनंद ओसंडून वाहत आहे तर बाबांच्या चेहऱ्यावर जग जिंकल्याचा अविर्भाव आहे. बाकीच्या रत्नाकरवासियांच्या चेहऱ्यावर आनंद, कुतूहल व उत्सुकता उमटली आहे. आईच्या मैत्रिणी आर एक्स-फोरकडं पाहत काहीतरी कुजबुजत आहेत. त्यांच्या हावभावावरून बहुतेक माझ्या बायको-मुलाचा विषय चालू असावा. मी श्वास रोखून सर्व दृश्ये पाहतो आहे. हॉलमध्ये जाऊन सोफ्यावर बसताच आईने तिची नेहमीची रेकॉर्ड सुरू केली. 'किती खराब झालास ? केवढं नाक दिसायला लागलं ? अमेरिकेत काही खातो पितो की नाही ? सून कशी आहे ? प्रथमेश कसा आहे ? ते का आले नाहीत ? ते केव्हा येणार ?'

आईच्या एवढ्या सर्व प्रश्नांना आर एक्स-फोर कशी उत्तरे देणार ? असा प्रश्न मला पडला. पण

बाबांनी हा प्रश्न झटक्यात सोडवला. आर एक्स-फोर काही बोलणार एवढ्यात बाबा म्हणाले, “अगं ! किती प्रश्न विचारशील ? त्याला जरा निवांत बसू दे. प्रवासाने तो थकला असेल त्याला आधी चहा कर.”

“हो हो आई, आधी चहा कर... मग मी सांगेन सविस्तर,” आर एक्स-फोरने बाबांच्या म्हणण्याला पुस्ती जोडली. त्याचे उत्तर ऐकून मी सुटकेचा श्वास सोडला.

स्क्रीनवर मी सर्व घर पाहत होतो. घरातील वस्तू जशाच्या तश्या आहेत, घराच्या टापटिपीत थोडाही फरक नाही; पण आईबाबा जरा थकल्यासारखे वाटताहेत. आर एक्स-फोरचा गृहप्रवेश तर व्यवस्थित झाला. बघू या, पुढे काय होते ते ?

॥ ३ ॥

जवळपास एक महिना उलटून गेला आहे. सर्व काही व्यवस्थित सुरू आहे. घरातील कामे असो वा बाहेरची, आर एक्स-फोर आई-बाबांना मदत करतो आहे. त्यांच्यासोबत मार्केटिंग करणे, फिरायला जाणे, नातेवाईकांकडे जाणे अशा गोष्टी तो आवडीने करतो आहे. एवढंच नव्हे तर बाबांच्या मित्रमंडळींची कामेही अधूनमधून करतो आहे. त्याच्या अशा वागण्यामुळे आईच्या महिलामंडळात व बाबांच्या मित्रमंडळीत चर्चेला उधाण आलं आहे. बाबांचे जिवलग मित्र चंदुभाई म्हणाले, “मनोहर, तुझा पोरगा पाहिल्यावर आम्हाला आमच्या पोरगी लाज वाटते, बारा वर्षे झाली त्याला अमेरिकेत जाऊन... फक्त पैसे पाठवतो व मोबाईलवर चौकशी... पण पुण्याला यायचं काही नाव घेत नाही. तुझ्या पोरगं तुझ्यासाठी तीन महिने काढले. अशा गोष्टी आमच्या वाट्याला आल्या नाहीत. तू मोठा नशिबवान आहेस... या गोष्टीवर सर्व दोस्त लोकांना एक पार्टी होऊन जाऊ दे.”

आर एक्स-फोर मला एके दिवशी म्हणाला,

“सर, मी जे अन्न खातो त्याची चव मला समजायला हवी.”

“तुला अन्नाची गरज नाही. केवळ मानवी जीवनाचा एक भाग म्हणून तुला अन्न घ्यावं लागतं एवढंच. त्या क्रियेला तसं काही महत्त्व नाही.” मी त्याला समजावून सांगितलं.

“नाही सर, ती क्रिया मला महत्त्वाची वाटते.” त्याने त्याची बाजू पुन्हा लावून धरली.

त्यावर मी कुतूहलानं विचारलं, “तुला ते महत्त्वाचं का वाटतं ?”

तेव्हा तो म्हणाला, “दर दिवशी आई मला माझ्या आवडीचा पदार्थ करून खाऊ घालते, पहिला घास तोंडात घालताच ती मला तो पदार्थ कसा झाला? म्हणून विचारते आणि मी ‘तो चांगला झाला’ असं मोघम उत्तर देतो. मला तिच्या अन्नाची चव समजत नाही; पण त्यामागची तिची माया मात्र जाणवते. आपण त्या माऊलीशी खोटं बोलतो आहे ही टोचणी मनाला लागते.” आर एक्स-फोरच्या या बोलण्यावर मी निरुत्तर झालो.

आर एक्स-फोर त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या माणसांचे अचूक निरीक्षण करण्यात पटाईत झाला आहे. कालची घटना आहे, “सर, शुभाकाकू तुमची विरोधी पार्टी आहे का हो ?” आर एक्स-फोर मला तिरस्कारयुक्त स्वरात विचारत होता.

“का रे काय झाले ?” मी त्याला उत्सुकतेने विचारले.

“तुमच्या कुटुंबाबद्दल ती चांगलं कधी बोलतच नाही, नेहमी उणंदुणं काढते. मला म्हणाली, तू बाईलबुद्ध्या आहेस, तू बायकोमुलाला इथं आणायला पाहिजे होतं. ती नको म्हणाली म्हणून तिला व प्रथमेशला तू आणलं नाहीस. त्यांना आवडत नाही हे काय कारण झालं ? त्यांना आपली संस्कृती कधी समजणार? आपल्या नातेवाईकांची ओळख कधी

होणार ? माझा अभिजित अमेरिकेत असता तर.... दर सहा महिन्याला मला भेटायला बायकोमुलांसह पुण्याला आला असता. तिचा पोरगा एका फडतूस हॉटेलात वेटर म्हणून काम करतो; पण ती ऐट अशी करते की जणू पोराचं स्वतःचं फाईव्हस्टार हॉटेलच आहे. तिचं कुत्सित बोलणं ऐकल्यावर तिच्या कानफाटात मारावं असं मला वाटतं; पण मी स्वतःला आवरतो. तिला 'शुभा'ऐवजी 'अशुभा' हे नाव जास्त शोभून दिसलं असतं." आर एक्स-फोर मला सांगत होता. त्याच्या प्रत्येक शब्दातून चीड जाणवत होती.

“सर, सुमिता कोण आहे हो ? तिच्याशी तुमचं काय नातं आहे ? ती नेहमी मागच्या आठवणी सांगते; पण मला काही त्या आठवत नाहीत. तिच्याच बाबतीत माझं असं का होतं, हे कळत नाही.” आर एक्स-फोरच्या प्रश्नाने मी एकदम चमकलो. त्याला काय उत्तर द्यावं ? याचा मी विचार करू लागलो. मी काही बोलत नाही हे पाहून आर एक्स-फोर म्हणाला, “सर, सुमिता तुम्हाला आठवत नाही ? गोरीपान, तजेल्दार, मोठं कपाळ, काळेभोर गहिरे डोळे, डाव्या डोळ्यावर छोटीशी खूण, मोत्यासारखे दात, सतत हसतमुख आणि स्मार्ट मी तर तिला 'हसरी सुमी' म्हणतो, सर काही आठवलं की नाही ?” आर एक्स-फोरच्या प्रश्नानं मी भानावर आलो.

“ती काय आठवणी सांगते त्या सांग बरं मला,” मी त्याला विचारलं. “तिने लहानपणीच्या व कॉलेजमधील खूप आठवणी सांगितल्या; पण एक आठवण मात्र तुम्हाला सांगण्यासारखी आहे. पुण्याहून अमेरिकेला पहिल्या वेळेस जाताना मला पैसे कमी पडत होते म्हणून तिने तिच्याजवळचे साठवलेले दहा हजार रुपये दिले होते... सर हे मला का आठवत नाही ?” त्याने मला प्रश्न विचारला व पुढे म्हणाला, “दोन दिवसांपूर्वी मी तिच्या घरी गेलो होतो, त्यावेळीही विचित्र अनुभव आला.”

“तिच्या घरी काय घडलं ? हे मला सांग बरं,” मी आर एक्स-फोरला म्हणालो. आता माझी उत्सुकता ताणली गेली होती.

तो सांगू लागला, “घरी गेल्यावर तिने, तुळतुळीत टक्कल पडलेल्या प्रौढ माणसाशी माझे पती म्हणून ओळख करून दिली. तिने माझ्याबद्दलची माहिती दिली व तो नुकताच अमेरिकेतून आला आहे असे सांगितले. ती उत्साहाने व कौतुकाने सांगत होती; पण तो तितक्याच मखमलपणे ऐकत होता. थोडा वेळ आम्ही समोरासमोर बसून होतो. मी काही बोलणार तेवढ्यात तो उठून रुक्षपणे म्हणाला, ‘मला एक महत्त्वाची मिटींग आहे..... मी चलतो.’ मला तर तो बिघडलेल्या यंत्रमानवासारखा निर्विकार वाटला. तो गेल्यानंतर मी सुमीशी गप्पा मारल्या. जुन्या आठवणींची उजळणी करताना खूप खळखळून हसलो. तेथून निघताना मी तिला दहा हजार रुपये दिले. मला वाटलं, ती थॅक्स म्हणेल; पण झालं उलटंच, तिने ते पैसे माझ्या तोंडावर फेकले व रागाच्या भरात ती मला खूप बोलली. तुला माझी कदर नाही.... माझ्या प्रेमाची किंमत शेवटी तू पैशातच केली, असं म्हणत ती खूप रडली. मी तिचं बोलणं निमूटपणे ऐकून घेतलं. ती शांत झाल्यावर मी तिची माफी मागितली व परत येण्यास निघालो. त्यावेळी तिने मला बसण्यास सांगितले, चहा करून दिला. नंतर तिने माळ्यावरची बॅग काढली व बॅगेच्या तळाशी ठेवलेला एक स्वेटर माझ्या हातात दिला आणि म्हणाली, ‘अमेरिकेत कडाक्याची थंडी असते म्हणून तुझ्यासाठी घेतला होता... माझी आठवण म्हणून राहू दे ... मी तुला खूप बोलले; पण तू ते मनावर घेऊ नकोस... खूप मोठा हो.’ आतापर्यंत मला तिच्या बोलण्याचा व वागण्याचा संदर्भ काही लागलेला नाही. सुमिता म्हणजे मला एक कोडं वाटतं !” आर एक्स-फोर मला गंभीरपणे सांगत होता.

“जाऊ दे... अशा किरकोळ गोष्टीत लक्ष

घालू नकोस,” असं म्हणून मी त्याच्याशी बोलणे टाळले; पण एवढं बोलत असतानाही माझे डोळे नकळतपणे पाणावले.

पाहता पाहता दोन महिने उलटून गेले. या दोन महिन्यांत खटकणारी एकच गोष्ट म्हणजे, आई बाबांना म्हणत होती, “आपला रोहित आता पहिल्यासारखा घडघड बोलत नाही आणि त्याच्या वागण्यात थोडा तटस्थपणा आला आहे.” आमच्या दोघांतील कोणालाही सहजासहजी ओळखून येणारा फरक फक्त आईने टिपला होता. विज्ञानाने कितीही प्रगती केली तरी विज्ञान आईची फसवणूक करेल हे केवळ अशक्यच. आर एक्स-फोर प्रसंगानुरूप वागत होता व त्याची कामगिरी पाहून माझा आत्मविश्वास दुणावत चालला होता.

॥ ४ ॥

आज एक अनपेक्षित घटना घडली आहे. घरात काम करताना आई चक्कर येऊन पडली. आर एक्स-फोरने घराशेजारच्या डॉ. जोशींच्या दवाखान्यात तिला नेले. डॉक्टरांनी तिचा बीपी वाढला म्हणून हॉस्पिटलमध्ये ताबडतोब नेण्यास सांगितले. डॉ. सरदेशपांडे हॉस्पिटलमध्ये आईला आय. सी. यू. मध्ये ठेवले आहे. आता घडणाऱ्या घटना म्हणजे आर एक्स-फोरच्या कसोटीचा काळ आहे. त्यामुळे मी परिस्थितीवर बारकाईने लक्ष ठेवून आहे. डॉक्टरांना भेटणे, औषधे आणणे, बाबांना घरी नेणे व आणणे, आईजवळ थांबणे, भेटायला येणाऱ्या नातेवाईकांशी बोलणे अशा अनेक गोष्टी तो प्रसंगानुरूप करत आहे. आई क्षीण आवाजात त्याच्याकडे ‘बाबा जेवले की नाही ? झोपले की नाही ?’ अशी चौकशी करते. बायकोला व प्रथमेशला बोलावून घेण्यास सांगते. अपार्टमेंटमधील काका-काकू आळीपाळीने आईबाबांजवळ थांबत आहेत. जणू रत्नाकर अपार्टमेंट

एक कुटुंबच झालं आहे.

प्रयोगशाळेत बसून स्क्रीनवर अशी दृश्ये पाहून माझी अस्वस्थता वाढू लागली आहे. माझं मन पुण्याकडे ओढ घेत आहे; पण आतापर्यंत केलेल्या संशोधनाचं काय ? एवढं महत्त्वाचं संशोधन अंतिम टप्प्यात आहे. आताचा आणीबाणीचा प्रसंग व्यवस्थित पार पडला तर जगातील सर्वोत्कृष्ट यंत्रमानव बनविल्याचं श्रेय तर मला मिळणारच आहे त्याशिवाय लाखो डॉलरचं पेटंटही मिळणार आहे. मालामाल होण्याची मला हीच योग्य संधी आहे, हा विचार मला मागे खेचतो आहे.

आजचा हॉस्पिटलमधला आठवा दिवस. आईची प्रकृती सुधारण्याऐवजी ढासळली आहे. आर एक्स-फोर हॉस्पिटलच्या तळमजल्यावर असणाऱ्या मेडिकल स्टोअर्समध्ये औषधे खरेदी करत असल्याचं दृश्य मी स्क्रीनवर पाहतो आहे. तेवढ्यात त्याचा मोबाईल वाजतो. मोबाईलवर चंदूभाईचा आवाज, “रोहित, ताबडतोब ये.....भाभी.....” आर एक्स-फोरने औषधे तेथेच टाकून लिफ्टकडे धाव घेतली. दुर्दैवाने लिफ्ट बंद आहे. त्यामुळे लांब लांब ढांगा टाकत आर एक्स-फोरने जीना चढण्यास सुरुवात केली. दुसऱ्या जिऱ्याच्या वळणावर अनपेक्षितपणे वरून खाली येणारी व्यक्ती त्याला जोरदार धडकली. त्यामुळे दोघांचा तोल जाऊन दोघेही गडगडत खाली येऊ लागले. पुढे काय होणार ? या उत्सुकतेने माझे डोळे विस्फारले आणि अचानक स्क्रीनवरील सर्व दृश्ये नाहिशी झाली. सर्व बटणे मी वेड्यासारखी पुन्हा पुन्हा दाबली; पण स्क्रीनवर एकही दृश्य येत नव्हतं. मी रिमोट कंट्रोल सिस्टीम वापरून आर एक्स-फोरची इमर्जन्सी सिस्टीम चालू करण्यासाठी प्रयत्नांची शर्थ केली; पण आर एक्स-फोरकडून प्रतिसाद मिळत नव्हता. माझ्या पायाखालची वाळू सरकली. प्रयोगशाळेत मी माझ्या सर्व सहकाऱ्यांना बोलावले. त्यांना आर एक्स-फोरची प्रत्येक सिस्टीम तपासून पाहण्यास सांगितलं.

कोणालाही दोष सापडत नव्हता. त्याच्या कंट्रोल सिस्टीम व ट्रान्समिशन सिस्टीममध्ये बिघाड निर्माण झाला असावा, असा माझा अंदाज होता. तोंडाशी आलेला यशाचा घास नियती हिरावून घेऊ पाहत होती, म्हणून मी ताबडतोब पुण्याला जाण्याचा निर्णय घेतला.

॥ ५ ॥

मला पाहिल्यावर आई, बाबा व सर्व रत्नाकरवासियांना आश्चर्याचा धक्का बसेल, असा माझा अंदाज होता; परंतु तो साफ खोटा ठरला. उलट प्रत्येकाच्या नजरेत तिरस्कार दिसत होता. हॉलमध्ये आईचा हार घातलेला फोटो पाहून माझ्या काळजात चर्च झाले आणि आपण फार मोठे अपराधी आहोत असे वाटू लागले. बाबा सोफ्यावर बसले होते. त्यांच्या-शेजारी त्यांची मित्रमंडळी होती. दुसऱ्या सोफ्यावर वीणाकाकू व आईच्या दोन मैत्रिणी बसल्या होत्या. आर एक्स-फोर कॉटवर झोपलेला होता. मी बाबांना नमस्कार करण्यासाठी वाकणार तेवढ्यात बाबा करड्या आवाजात म्हणाले, “मिस्टर रोहित, आल्या पावली माघारी फिरा. तुमचा आमचा काहीही संबंध नाही.”

मी काही बोलणार होतो; परंतु हाताने मला थांबवत ते म्हणाले, “तुम्ही मला काय सांगणार आहात, हे मला माहीत आहे. आईबापाचा विश्वासघात करणाऱ्या तुमच्यासारख्या दिवट्याचं तोंड पाहण्याची माझी इच्छा नाही.” एवढं बोलताना बाबा रागाने लालबुंद होऊन थरथर कापू लागले. त्यांच्या मित्रांनी त्यांना आवरलं. चंदूभाई व वीणाकाकूंनी मला त्यांच्या शेजारच्या फ्लॅटमध्ये नेलं.

आईचा मृत्यू, बाबांचं रागावणं, इतरांच्या तिरस्कारिक नजरा अशा अनपेक्षित व धक्कादायक घटनांमुळे माझं मन सुन्न झालं. थोड्या वेळानंतर चंदूभाई म्हणाले, “रोहित, मनोहरचं बोलणं मनावर घेऊ नकोस, भाभी गेल्याच्या दुःखाने त्याच्या मनाचा तोल गेला

आहे. हळूहळू तो सावरेल; पण तू असं करायला नको होतं.”

“भाईसा, तुम्ही म्हणता ते मला मान्य आहे; पण माझी परिस्थितीच अशी होती की, मला हे सर्व करावं लागलं त्याबद्दल मी तुम्हाला नंतर सविस्तर सांगेन; पण आईच्या बाबतीत नक्की काय घडलं ते मला सांगा.” मी चंदूभाईंना अधिरतेने विचारलं.

ते सांगू लागले, “त्या दिवशी भाभीची तब्येत सकाळपासून ढासळली होती. मी आबा, बापू, मनोहरसोबत हॉस्पिटलमध्ये होतो. सकाळी अकराच्या सुमारास भाभींना धाप लागली. त्यांच्या कपाळावर, गळ्यावर घाम दिसू लागला. मी डॉक्टरांना लगेच बोलावून आणलं. डॉक्टरांनी त्यांना तपासून काही औषधे लिहून दिली. तुझा हमशकल यंत्रमानव औषधं आणायला खाली गेला. भाभी काहीतरी पुटपुटत होत्या. ते ऐकण्यासाठी मी व मनोहर खाली वाकलो. रो....ऽऽ... हि....ऽऽ... त...ऽऽ..., रो....ऽऽ... हि....ऽऽ... त...ऽऽ... असा क्षीण आवाज आम्ही ऐकत असताना तो एकाएकी थांबला. भाभी आम्हां सर्वांना सोडून निघून गेल्या होत्या. मनोहरला दुःखावेग आवरेनासा झाला. आम्ही त्याला धीर देत होतो, तेवढ्यात माझा मोबाईल वाजला.

“दातारतात्या घाबरलेल्या आवाजात मोबाईलवर मला सांगत होता, ‘चंदूभाई... लवकर खाली ये, रोहितची व एका माणसाची जिन्यात धडक लागून दोघेही जिन्यावरून खाली गडगडत आले. दुसरा माणूस विव्हळत उठून बसला व लंगडत लंगडत डॉक्टरकडे गेला आहे; पण रोहित निपचित पडला आहे... बहुतेक तो बेशुद्धच दिसतो आहे.... तुम्ही दोघे-तिघे खाली या... आपण त्याला येथेच डॉक्टरकडे घेऊन जाऊ.’ मी, तात्या व बापूने तुला डॉक्टरकडे नेलं. तुझी स्थिती पाहून डॉक्टरांनी तुझे सिटी स्कॅन करण्यास सांगितले. तू पडल्याचे कोणीतरी मनोहरला

सांगितले म्हणून त्या दरम्यान तोही तेथे आला. त्याच्यावर दुःखाचा आणखी एक आघात झाला. त्यामुळे तो खूपच हळवा झाला होता. ‘चंदू... माझा रोहित.... बरा आहे नारे?’ अशी विचारणा तो सारखा करत होता. तेवढ्यात आम्हाला डॉक्टरांनी आत बोलावले.

“डॉक्टरांनी तुझी सर्व माहिती विचारली, ‘अमेरिकेहून आल्यानंतर दोन महिन्याच्या काळात रोहितमध्ये तुम्हाला काही वेगळं जाणवलं नाही का?’ डॉक्टरांच्या या प्रश्नाला आम्ही नकारार्थी उत्तर दिलं. तर खुद्द मनोहर म्हणाला, ‘अहो डॉक्टर, मी त्याचा बाप आहे. मला काही जाणवलं नाही तर त्यांना काय जाणवणार?’ ‘स्ट्रेंज.... व्हेरी स्ट्रेंज... विश्वास बसत नाही...’ डॉक्टरांच्या या उद्गारांनी आम्ही प्रश्नार्थक नजरेनं एकमेकांकडे पाहिले. ‘डॉक्टर, रोहितला नेमकं काय झालं आहे?’ बापू कुलकर्णीने डॉक्टरांना विचारले. ‘त्याला काय झाले आहे? हे आम्हाला समजणं शक्य नाही, आम्हाला माणसांचे आजार कळतात, यंत्रांचे नव्हे.’ त्यावेळी माझ्या तोंडून सहज शब्द बाहेर पडले, ‘म्हणजे हा माणूस नाही?’ डॉक्टर पुढे म्हणाले, ‘यू आर एक्झॅटली राईट.... मला हेच म्हणावयाचे आहे.... हा माणूस नसून रोबो म्हणजे यंत्रमानव आहे.’

“डॉक्टरांचे शब्द ऐकताच आम्हाला आश्चर्याचा धक्काच बसला; पण मनोहरवर तर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. एक तर बायकोच्या मृत्यूचे दुःख आणि पोटच्या पोराने विश्वासघात केल्याचे दुसरे दुःख; परंतु मनोहर धीराचा म्हणून त्याने दोन्ही आघात सहन केले. मी रोहितला फोन करून अमेरिकेतून बोलावून घेतो, असं मी मनोहरला तीन-चार वेळा म्हणालो; पण त्याने मला फोन करण्यापासून रोखले. भाभीचे सर्व विधी पार पडले व मनोहर एकदम मुका झाला. त्याच्या आत धुमसणारं दुःख आणि राग तुला पाहिल्यानंतर उफाळून

आला आहे म्हणून थोडं समजुतीने घे.” चंदूभाईंच्या बोलण्यामुळे मी थोडी वाट पाहण्याचे ठरवले.

॥ ६ ॥

चार दिवस उलटून गेले. आर एक्स-फोरच्या डोक्यातील एक मायक्रोचीप व दोन सेन्सर बदलले. उजव्या कानाच्या वर असलेला कॅमेरा बदलला. त्यामुळे तो आता पूर्ववत् झाला आहे. मी सांगेल ती सर्व कामे तो करतो; पण संधी मिळाली की तो बाबांसोबत राहतो. विशेष म्हणजे बाबाही त्याच्याशी मायेनं वागतात; पण मला मात्र साधी ओळखही दाखवत नाहीत. सर्व नातेवाईक व रत्नाकरवासीय माझ्याशी अलिप्तपणे वागत आहेत त्यामुळे पुण्यात राहण्याचा मला कंटाळा येऊ लागला आहे. ज्या इंटरनॅशनल कॉन्फरन्सची वाट मी चातकाप्रमाणे पाहत होतो ती महिन्यावर येऊन ठेपली आहे. त्या कॉन्फरन्समध्ये मी आर एक्स-फोरला सादर करणार आहे; पण तत्पूर्वी त्याच्या सर्व चाचण्या पुन्हा एकदा घ्यावयाच्या आहेत. त्याच्यामध्ये एक-दोन सुधारणा करावयाच्या आहेत. त्यामुळे आर एक्स-फोरला घेऊन मला अमेरिकेला परत जाणे भागच आहे. बाबांच्या मित्रमंडळींनी त्यांची समजूत काढण्याचा त्यांच्या परीने प्रयत्न केला; पण त्यांचा राग अजून शांत झालेला नाही. त्यांची समजूत काढण्याचा शेवटचा प्रयत्न म्हणून मी बाबांना भेटलो.

बाबा कॉटवर बसले होते. त्यांच्या पुढ्यातील खुर्चीवर बसत मी त्यांना म्हणालो, “बाबा, मला तुमच्याशी बोलायचं आहे.” बाबांनी प्रश्नार्थक नजरेने माझ्याकडे पाहिले, “बाबा, मी तुमची फसवणूक केली याबद्दल माफी मागतो; पण तुमची फसवणूक मी जाणूनबुजून केली नाही. तुम्ही माझी परिस्थिती समजून घ्या म्हणजे घडलेल्या सर्व गोष्टींचा उलगडा होईल.” मी असं बोलत असताना बाबांनी मला हातवारे करत निघून जा असे सांगितले. “बाबा, माझं म्हणणं एकदा

ऐकून घ्या, मग मी निघून जाईन.” मीपण माझी बाजू लावून धरली तेव्हा बाबांनी मला मूकसंमती दिली आणि मी पुढे बोलण्यास सुरुवात केली. “मी अमेरिकेत यंत्रमानवावर संशोधन करतो आहे. एखादी समस्या सोडवण्यासाठी यंत्रमानवाचा उपयोग कसा होईल ? या दृष्टीने आम्ही यंत्रमानव बनवितो. ज्यांची मुले-मुली नोकरीनिमित्त परदेशात आहेत किंवा देशातच खूप दूर अंतरावर आहेत, अशी असंख्य वृद्ध जोडपी किंवा एकटे वृद्ध निराधार जीवन जगत आहेत. मुंबई-पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांमध्ये हे प्रकर्षाने जाणवते. मुले भरपूर पैसे पाठवितात त्यामुळे या वृद्धांना आर्थिक सुबत्ता असते. अशा वृद्धांना धमक्या देऊन लुबाडणे, त्यांचे पैसे, दागदागिने चोरणे, इस्टेटीच्या कागदपत्रांवर त्यांच्या बळजबरीने सहा घेणे, वेळप्रसंगी त्यांचा खून करणे असे प्रकार त्यांचे नातेवाईक किंवा घरकाम करणारे नोकर करतात. त्यामुळे वृद्धांची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे. याशिवाय त्यांच्या म्हातारपणातील शारीरिक तक्रारी गंभीर होत जातात आणि त्यांना जीवनाची शाश्वती वाटत नाही. अशा परिस्थितीत त्यांना मुले, सुना, नातू आपल्या जवळ असावीत असे वाटते; पण मोठ्या शहरातील धावपळीचे जीवन व नोकरीचे नियम याच्या कचाट्यात सापडलेल्या मुला-मुलींना आई-वडिलांजवळ राहणे शक्य होत नाही. त्यांनाही आई-वडिलांची काळजी वाटते. आई-वडिलांसोबत सदैव राहून त्यांची आपुलकीने सेवा करणारा एखादा विश्वासू माणूस त्यांना हवा असतो. वृद्धांच्या अडचणी व मुलामुलींच्या अपेक्षा लक्षात घेऊन मी हा यंत्रमानव तयार केला आहे.

“आर एक्स-फोर नोकराच्या रूपात तुमच्याजवळ असण्यापेक्षा मी प्रत्यक्ष तुमच्याजवळ राहण्यामुळे तुम्हाला व आईला आनंद मिळेल, समाधान वाटेल म्हणून मी त्याला माझ्यासारखा हुबेहुब बनवून तुमच्याकडे पाठविला. गेले दोन महिने तो येथे असतानाही आम्ही त्याच्या चाचण्या अमेरिकेतील

प्रयोगशाळेत घेत होतो. विशेष म्हणजे त्याच्या सर्व चाचण्या यशस्वी ठरल्या आहेत; परंतु अनपेक्षितपणे आई गेली आणि आर एक्स-फोरला अपघात झाला. या दोन्ही गोष्टी माझ्या नियंत्रणा बाहेरच्या होत्या. त्यामुळे हा सर्व प्रकार उघड झाला, त्यात तुम्हाला फसविण्याचा हेतू नव्हता. जर या घटना घडल्या नसत्या तर माझ्या यशाबद्दल तुम्ही माझी पाठ थोपटली असती.”

बाबा म्हणाले, “तुझ्या जरतरच्या म्हणण्याला काही अर्थ नाही. तू शिकूनसवरून मोठा व्हावा म्हणून आम्ही रात्रंदिवस काबाडकष्ट केले. पै पै बाजूला ठेवून तुझी हौसमौज भागवली. या बदल्यात तू आम्हाला काय दिले ? अमेरिकेत नोकरीला जाऊन फक्त पैसे पाठवत राहिलास. अमेरिकेत आमच्या परस्पर लग्न केलंस. आम्ही खूप आग्रह केला म्हणून तीन वर्षांनंतर बायको आम्हाला दाखवायला घेऊन आलास आणि दोन दिवसांत लगेच निघून गेलास. त्यावर आता सात वर्षांनी येत आहेस. मुलगा खूप दिवसांनी आला म्हणून त्या माऊलीला काय करू नि काय नको ? असं झालं होतं. काम करताना दम लागायचा, उठबस करताना गुडघे दुखायचे, अतिश्रमानं अंग मोडून यायचं तरीही तिने तुझे सगळे आवडते पदार्थ केले. मनात साचलेल्या मायेचा तिने मुक्तपणे तुझ्यावर वर्षाव केला. आपल्या जवळ आलेला मुलगा हा प्रत्यक्ष मुलगा नसून ते एक यंत्र आहे हे तिला आधी समजलं असतं तर तिने एवढी धावपळ केली नसती.... त्यामुळे तिचा बीपी वाढला नसता.... आणि ती मला सोडून गेली नसती.... तू ... तू तिचा मारेकरी आहेस.”

बाबांच्या शेवटच्या वाक्याने माझाही पारा चढला, “बाबा, मी ऐकून घेतो आहे म्हणून काहीही बोलू नका..... तुम्ही वेगळं काय केलं ? मुलांना शिकवणं, त्यांचं पालनपोषण करून त्यांना त्यांच्या पायावर उभा करणं हे प्रत्येक आई-वडिलांचं कर्तव्य आहे. त्यासाठी आई-वडिलांनी स्वतःच्या आशा-आकांक्षांना मुरड घालणं ओघानंच येतं... म्हणून तुम्ही

माझ्यासाठी काही विशेष त्याग केला, हा समज काढून टाका. आज जग स्पर्धेचं आहे. जगावर वर्चस्व गाजवायचं असेल तर स्पर्धेत पुढं राहून काही तरी चमत्कार करावा लागतो तरच जग तुम्हाला नमस्कार करतं. तुम्ही स्पर्धेत नसाल तर जगात तुम्हाला शून्य किंमत आहे. मला माझी किंमत शून्य करून घ्यायची नाही म्हणून मी उत्कृष्ट यंत्रमानव बनविण्याचे आव्हान स्वीकारलं आणि ते यशस्वीपणे पेललं आहे. महिन्याभरात होणाऱ्या इंटरनॅशनल कॉन्फरन्समध्ये आर एक्स-फोर जगातील सर्वोत्कृष्ट यंत्रमानव म्हणून सिद्ध होणार आहे. आर एक्स-फोरमुळे जगातील सर्व मुले-मुली आपल्यामागे आई-वडिलांची काळजी कोण घेणार ? या समस्येतून मुक्त होणार आहेत. माझं हे यश लवकरच सुवर्णाक्षरांनी लिहिलं जाणार आहे.” एका दमात माझं मन मी मोकळं केलं आणि माझा रागाचा पारा खाली आला.

काही वेळ नीरव शांततेत गेला. मी पुढं म्हणालो, “बाबा, तुमच्या भावना मला समजतात, माझं हे यश पाहायला आई राहिलेली नाही..... निदान... तुम्ही तरी ते पाहावं अशी माझी इच्छा आहे... म्हणून तुम्ही माझ्यासोबत अमेरिकेला यावं.”

“मी अमेरिकेला येणं कदापि शक्य नाही. आई गेली तसाच बापपण गेला असं समजून तू अमेरिकेला परत जा आणि यश मिळविण्यासाठी वाटेल ते कर.” बाबा रागाने उसळून म्हणाले. माझी सहनशक्ती आता संपली होती. “तुमची येण्याची इच्छा नाही तर ठीक आहे.... तुम्ही राहा इथेच.... मी आर एक्स-फोरला घेऊन परत जातो.” मी बाबांना निर्वाणीचं सांगितलं. मी आर एक्स-फोरला त्याची बॅग भरण्यास सांगितले व मीही जाण्याची तयारी करू लागलो.

॥ ७ ॥

मी जातो आहे, असं समजल्यावर सर्वजण जमले. बाबांच्या मित्रमंडळीने बाबांना माझ्या सोबत

अमेरिकेला जावं म्हणून खूप समजावून सांगितलं; पण बाबा त्यांच्या निर्णयावर ठाम होते. मी बॅग घेऊन हॉलमध्ये आलो. बाबा खुर्चीवर बसले होते. त्यांच्या बाजूला आर एक्स-फोर उभा होता. त्यांची मित्रमंडळी कॉटवर बसली होती. वीणाकाकू व इतर महिला बाजूला उभ्या होत्या. मी आईच्या फोटोला नमस्कार केला. आई शांत व प्रेमळ नजरेनं माझ्याकडे पाहत होती. मला प्रथमच पोरकेपणाची जाणीव झाली. माझे डोळे पाणावले, घसा दाटून आला; पण मी दुःखाला संयमाने आवरले. नंतर मी बाबांना नमस्कार केला; पण तो त्यांनी स्वीकारला नाही. हॉलमध्ये तणावपूर्ण शांतता पसरली होती. त्या शांततेचा भंग करीत मी बाबांना म्हणालो, “बाबा, प्रकृतीची काळजी घ्या... मी पुन्हा लवकर येईन.” नंतर त्यांच्या मित्रमंडळींना हात जोडत म्हणालो, “येतो मी बाबांची काळजी घ्या,” आणि आर एक्स-फोरकडे पाहत म्हणालो, “आर एक्स-फोर.... आता आपण निघू या.” आणि मी पाठमोरा होऊन चालू लागलो. मी दरवाज्यातून बाहेर पडणार एवढ्यात आर एक्स-फोरचे शब्द माझ्या कानावर आदळले, “मी तुमच्या सोबत येणार नाही.” त्याचे शब्द कानी पडताच मी गर्कन वळालो. तो असं काही बोलेल यावर माझा विश्वास बसेना.

त्याचं बोलणं ऐकून सर्वांना आश्चर्याचा प्रचंड धक्का बसला. बाबाही त्याच्याकडे नवलाईने पाहू लागले. त्यांच्या मित्रमंडळींमध्ये कुजबूज सुरू झाली. त्याच्या उद्धट वागण्याचा मला राग आला; परंतु तो संयमाने आवरत मी त्याला म्हटले, “मूर्खपणा करू नकोस.... पुढील महिन्यात इंटरनॅशनल रोबो कॉन्फ्रन्समध्ये आपण सहभागी होणार आहोत. जगातील सर्व तज्ञ संशोधक, अग्रगण्य उद्योगपती, नामवंत श्रीमंत व प्रतिष्ठित अनेक देशांचे नेते यांच्यापुढे मी तुला सादर करणार आहे.....आणि मला खात्री आहे की जगातील सर्वश्रेष्ठ यंत्रमानव तूच ठरणार आहेस.” मी आर-एक्स फोरला लालूच दाखविली.

“सर..... त्याचं मला काही विशेष वाटणार नाही.” आर-एक्स फोर निरीच्छपणे म्हणाला.

त्याला आणखी आकर्षित करण्यासाठी मी म्हणालो, “तू जगातील सर्वश्रेष्ठ यंत्रमानव ठरला तर जगाच्या कानाकोपऱ्यात आपले नाव पोहोचेल. विविध चॅनल्सवरून आपल्या मुलाखती प्रसारित होतील, देशोदेशीच्या वर्तमानपत्रांतून, मासिकांतून फोटो व लेख छापले जातील, अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून सत्कार-समारंभ होतील, मानसन्मान व पुरस्कारांचा वर्षाव होईल एवढेच नव्हे तर पेटंटसाठी करोडो रुपयांच्या ऑफर्स येतील..... याचं तुला काहीच कसं वाटत नाही ?”

आर-एक्स फोर माझ्याकडे एकटक पाहत शांतपणे म्हणाला, “सर..... पैसा, प्रसिद्धी, प्रतिष्ठा हे सर्व तुमच्यासाठी आहे.... माझ्यासाठी नाही.... कारण मी एक कळसूत्री, निर्जीव यंत्र आहे. एखादी गोष्ट योग्य की अयोग्य हे ठरविण्याची बुद्धी तुम्ही मला दिली; परंतु ती तुम्ही स्वतःच विसरला आहात. ज्या आईने रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून तुम्हाला मोठं केलं ती आई तुमच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली होती, आईची प्रकृती ढासळत असताना बाबा क्षणोक्षणी खचत होते त्यावेळी त्यांना आधाराची गरज होती, तुम्हाला पाहण्यासाठी व तुमचा एक प्रेमाचा शब्द ऐकण्यासाठी सुमीता वर्षानुवर्षे आसुसलेली होती..... अशा परिस्थितीत तुम्ही आला असता तर त्यांचा आनंद गगनात मावला नसता; परंतु तुम्हाला त्यांची फिकीर नव्हती..... तुम्हाला फिकीर होती ती माझ्यासारख्या निर्जीव यंत्राची म्हणून माझ्याकडून येणारे सिग्नल्स तुम्हाला मिळणे बंद झाले की, तुम्ही दुसऱ्याच क्षणी पुणे गाठलं. आईच्या मायेशी, बाबांच्या विश्वासाशी व सुमीताच्या प्रेमाशी तुम्ही बेईमानी केलीत. जगातील सर्व निराधार वृद्ध आई-वडिलांना तुम्ही आधार दिला; परंतु स्वतःच्या आई-वडिलांना मात्र निराधार केलंत..... हा विरोधाभास

तुम्हालाही जाणवतो आहे..... पण तुम्ही मनाचं दार लावून घेतलं आहे..... आणखी एक गोष्ट सांगावीशी वाटते..... तुम्ही माझ्यापेक्षाही अधिक प्रगत यंत्रमानव बनवू शकाल आणि पैसा, प्रसिद्धी, प्रतिष्ठा यांचं ध्येय साध्य करणं तुम्हाला सहज शक्य आहे..... परंतु मी एक यंत्र असतानाही मला माया, प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी देणारी माणसं परत मिळतील हे मात्र अशक्य आहे..... म्हणून मी तुमच्या सोबत येणार नाही.”

आर-एक्स फोरचा प्रत्येक शब्द खरा होता. त्याच्या बोलण्यातील दाहक वास्तवतेमुळे मनाला चटके बसत होते..... मी मनात ओशाळलो होतो..... परंतु मला माझं ध्येय खुणावत होते..... ध्येयपूर्तीच्या जवळ मी आलो होतो..... आणि ज्याच्या बळावर मी हे सर्व काही केलं तोच आर-एक्स फोर मला साथ देण्याचं नाकारत होता..... म्हणून माझ्या रागाचा पारा चढला. “आर-एक्स फोर, तू मला शहाणपण शिकवू नकोस..... सध्या माझ्या दृष्टीने कॉन्फरन्स महत्त्वाची आहे..... म्हणून तुला माझ्यासोबत यावंच लागेल.... नाही तर...” मी त्वेषाने त्याला म्हणालो.

“नाही तर काय ? मी येणार नाही.... काय करायचं ते करा”, आर एक्स-फोरने माझे बोलणे मध्येच तोडत मला सडेतोड प्रत्युत्तर दिले. मी दातओठ खात मुठी आवळत करारी आवाजात ओरडलो, “आर एक्स-फोर तुला यावंच लागेल.... बऱ्या बोलानं आला तर ठीक नाही तर... तुझ्या सर्व सिस्टीम्स बंद करून मी तुला नेईन.” माझ्या बोलण्यावर आर एक्स-फोरने क्षणभर विचार केला नंतर माझ्याकडे एकटक नजरेने पाहत खंबीरपणे म्हणाला, “तुम्ही माझ्या सिस्टीम बंद करणार असाल तर मी आताच ‘अॅटो डिग्रेड’ बटण दाबून माझं अस्तित्वच संपवितो.” आणि त्याने त्या बटणावर बोट ठेवलं.

त्याचे शब्द ऐकून माझ्या अंगावर वीजच कोसळली. मी आता एकजरी शब्द वावगं बोललो आणि त्याने ते बटन दाबले तर त्याच्या सर्व सिस्टीम्स

कायमस्वरूपी बंद पडून तो एक निरुपयोगी, कुचकामी यंत्र बनला असता. दुर्दैवाने असं झालं तर माझी गेल्या सात वर्षांची मेहनत क्षणात मातीमोल होणार होती. त्यामुळे माघार घेण्याशिवाय माझ्याकडे कोणताही पर्याय नव्हता. मी सुन्न झालो आणि आर एक्स-फोरला हातानेच थांबण्याची खूण केली. माझ्या मनाची अस्वस्थता वाढू लागली. बाबा, चंदूभाई, विणाकाकू, आईच्या मैत्रिणी, बाबांचे मित्रमंडळी यांच्या नजरेतील तिरस्काराच्या ज्वाळांनी मी होरपळू लागलो. मला तेथे क्षणभरही थांबावेसे वाटेना. मी घरातून बाहेर पडलो... माझे हात अगतिकतेने बांधले होते.... निराशेचे

जाडजूड साखळदंड माझ्या पायात अडकले होते.... शरीरावर अपमानाच्या असंख्य जखमा झाल्या होत्या..... अपेक्षाभंगाची लुक्ते अंगावर लोंबत होती.... अपयशाच्या प्रचंड ओझ्याने माझी मान खाली झुकली होती.... गलितगात्र शरीराने आणि खचलेल्या मनाने मी जडपावलांनी पुढे जात होतो.... एखाद्या पराभूतासारखा.....

- प्रा. सुनील विभुते

रसायनशास्त्र विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, बाशी, जि. सोलापूर.

इमेल - sunilvibhute4@gmail.com

कन्नड ज्ञानपीठ २

द. रा. बेंद्रे (३१ जानेवारी १८९६ - २६ ऑक्टोबर १९८६)

कन्नड भाषेतला दुसरा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा श्री. दत्तात्रय रामचंद्र बेंद्रे यांना त्यांच्या 'नालकु तंती' या काव्यसंग्रहासाठी मिळाला. हा काव्यसंग्रह 'श्रुतीकाव्य' या काव्यप्रकाराचे उत्कृष्ट उदाहरण मानला जातो.

द. रा. बेंद्रे यांची मातृभाषा मराठी होती; पण त्यांनी कन्नड भाषेत अत्यंत दर्जेदार आणि अभिजात अशी साहित्यनिर्मिती केली. कन्नड साहित्याच्या 'नवोदय' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या कालखंडातले ते

अत्यंत महत्त्वाचे कवी मानले जातात. त्यांच्या काव्यामध्ये तरलता आणि मानवी संवेदना यांचे मनोहारी दर्शन होते. त्यांनी आपल्या कवितेतून ग्रामीण लोककाव्याचा आणि धार्मिक वचनांचा भरपूर वापर केला. त्यामुळे बेंद्रेमास्तरांची कविता ही कर्नाटकातल्या सामान्य वाचकांत खूप लोकप्रिय झाली. त्यांनी पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमधून बी. ए. आणि एम. ए.चे शिक्षण पूर्ण करून नंतर कर्नाटकातल्या अनेक शाळांत शिक्षक म्हणून काम केले. त्यांच्या 'नरबळी' या कवितेसाठी ब्रिटिशकाळात त्यांना तीन वर्षांची कैदेची शिक्षा झाली होती. त्यानंतर पाच वर्षे बेकार राहिल्यानंतर त्यांनी 'जीवन' या कन्नड मासिकाचे अतिथी संपादक म्हणून काम केले. शेवटची बारा वर्षे ते सोलापूरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणून काम करून निवृत्त झाले. त्यांनी कवितेबरोबर कथा, नाटक आणि समीक्षा असे लेखनही केले. त्यांनी काही तुरळक लेखन मराठीतूनही केले आहे. त्यांना 'वरकवी' आणि 'कन्नड कुलतिलक' अशा नावांनी गौरवान्वित करण्यात आले. त्यांना साहित्य अकादमीचा पुरस्कारही मिळाला. भारत सरकारने त्यांचा 'पद्मश्री' देऊन सन्मान केला.

लेख

समता चळवळीचा इतिहास

प्रो. डॉ. शशिकान्त लोखंडे

या देशात जाती, धर्म, वर्ण आणि पंथोपपंथ यांचा बुजबुजाट झालेला आहे. हिंदू धर्मात दोन हजारांपेक्षा अधिक जाती आणि उपजाती अस्तित्वात आहेत. मुसलमान, शीख, जैन, बौद्ध आणि ख्रिस्ती या धर्मातही जातिभेद व पंथभेद आहेत. माणूस मात्र गौण किंवा नगण्य अशी दीर्घकाळापासून दृढमूल झालेली (अ) व्यवस्था आहे. भारतीय माणूस स्वतःची ओळख आपल्या जातीवरून करून देतो. जन्मतः मनुष्य स्वतंत्र आहे; पण तरीही सर्वत्र तो साखळदंडांनी बांधला गेला आहे; पण माणसाला बांधून टाकणारी, त्याला पावलोपावली कुंठित करणारी अशास्त्रीय कुंपणं माणसानंच उभी केली आहेत. धर्म, ईश्वर आणि परंपरा अशा संकल्पनांचा धाक दाखवून माणसाला ठराविक कुंपणात कोंडून टाकण्यात आलं आहे. धर्म आणि ईश्वर या संकल्पनांची निर्मिती माणसानंच केली. विषमतेचं समर्थन करणारी जातिसंस्था हे मनुष्याच्या स्वार्थी बुद्धीला आलेलं फळ आहे. या जातिसंस्थेचा उगम केव्हा झाला, याचा शोध घेताना ती ख्रिस्तपूर्व पाचव्या-सहाव्या शतकात रूढ झाली असावी.

विषमतेच्या पायावर आधारलेली जातिसंस्था आणि अस्पृश्यता वेदकालानंतर अधिकच दृढ होत गेली असावी. 'मनुस्मृती', 'याज्ञवल्क्य स्मृती' या ग्रंथांत वर्ण आणि जाती यांचं स्पष्ट समर्थन असून ब्राह्मण हा वर्ण सर्वोच्च मानला आहे. धर्म व संस्कृती यांच्या संदर्भात अत्युच्च अधिकार याच वर्णाला प्राप्त झाले.

यज्ञपुरुषाच्या मुखातून ब्राह्मण, बाहुंतून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायांपासून शूद्र उत्पन्न झाले. यात उच्चनीचतेचा क्रम लावून दिला आहे. परमेश्वरानंच ही व्यवस्था निर्माण केली हे सांगून अज्ञानी जनतेच्या मनात परमेश्वरी आज्ञा मानली पाहिजे, हा विचार ठसवण्यात आला. माणसांपासून माणूस तोडण्याचं व त्यांच्यात उच्चनीचभाव जोपासण्याचं काम इथल्या धर्मपीठांनी आणि पीठांवर अधिष्ठित झालेल्या आचार्यांनी केलं. तो विभक्त करण्याचा विपरित धर्म कित्येक शतकं प्रतिष्ठित होऊन बसला. गेल्या

दोन हजार वर्षांच्या काळात हा आपला देश किती वेळा आक्रमकांना शरण गेला याचं लाजिरवाणं उत्तर इतिहासात सापडेल. सामाजिक विषमतेमुळं भारतीयांचं जीवन शतखंडित होऊन गेलं. माणूस आपला आत्मप्रत्यय हरवून बसला. देव आणि दैत्य, पाप-पुण्य, इहलोक-परलोक, पुनर्जन्म या भ्रांतिष्ट कल्पनांच्या आहारी गेल्यामुळं माणूस हतबल झाला. भारताचा इतिहास हा पराभवांचा इतिहास आहे, असं मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्त केलं, हे संयुक्तिकच आहे. इ. स. पूर्व सहाव्या शतकात भगवान बुद्ध आणि भगवान महावीर यांनी विषमतेच्या विषारी तत्त्वज्ञानावर तीव्र प्रहार करून सामान्य माणसाला प्रतिष्ठित करण्याचा प्रयत्न केला.

‘बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय’ हे तर भ. बुद्धाचं परम उद्दिष्ट होतं. जात, वर्ण आणि वंश यांच्या आधारावर माणूस उच्च किंवा नीच ठरत नाही. जन्मामुळं तो महान अथवा लहान मानता येत नाही. सारी माणसं समान आहेत, ही तर्कशुद्ध भूमिका या महापुरुषांनी घेऊन विषमतेला प्रतिष्ठा देणाऱ्या पुरोहितशाहीविरुद्ध चळवळ उभी केली. अस्पृश्यतेच्या भिंती तिथं कोसळून पडल्या. त्यामुळं विषमतेच्या पुरस्कृत्यांचं धाबं दणाणलं. कारण समतावादी उदार विचारधारा समाजात मुक्तपणानं वाहू लागली तर ब्राह्मण्याची प्रतिष्ठा धुळीला मिळेल, ही भीती निर्माण झाली. भ. बुद्धाच्या समतेचा आणि ममतेचा प्रभाव पसरत गेला. समता विचाराची त्या काळात भ. बुद्धाच्या प्रयत्नांमुळं प्रगती झाली. ही लाट पुढे क्षीण होत गेली. तरीही जन्मसिद्ध उच्चनिचत्वाची कल्पना अधिक दृढमूल होत गेली. हजार दीडहजार वर्षांच्या कालखंडात विषमतेच्या भिंती मात्र बुलंद झालेल्या दिसतात. पुढं इ. स. च्या तेराव्या शतकापर्यंत ही स्थिती मनुस्मृतीमुळं आणि अन्य पुराण ग्रंथांमुळं कायम राहिली. तिला आव्हान देणारी चळवळ या दीर्घकाळात उभी राहू शकली नाही. जात आणि वर्ण व्यक्तींवर परंपरेनं

लादण्यात येतात. व्यक्तीच्या ठायी असलेल्या कर्तृत्वाला या समाजरचनेत कोणताही अर्थ उरत नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याला पूर्णपणे मारक असलेली ही जातिरचना अन्यायकारक आहे. हा अन्याय हे पूर्वजन्मीचं फलित म्हणून स्वीकारलंच पाहिजे, अशी मानसिकता समाजाची बनवण्यात आली. प्रारब्धवादाची पोलादी पकड लोकमनाभोवती असल्यामुळं माणूस अगतिक होऊन दैवाच्या प्रवाहाबरोबर एखाद्या निर्जीव ओंडक्याप्रमाणे वाहत गेला. तेराव्या शतकात महानुभाव आणि वारकरी या दोन धर्मिक पंथांचा उदय झाल्यानंतर सामाजिक समतेच्या विचाराला थोडीफार गती मिळाली. महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर आणि गोविंदप्रभू यांनी वर्णव्यवस्थेला व ती व्यवस्था मानणाऱ्या शास्त्र-पुराणांना ठामपणे विरोध केला. सारे स्पर्शास्पर्शभेद चक्रधरांनी धुडकावून लावले. कुळ, जात, वर्ण यांचा कर्तृत्वाशी आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठतेशी काहीही संबंध नसतो, ही घोषणा करून समतेच्या विचाराला चक्रधरांनी चालना दिली. महानुभावांच्या साहित्यातही या विचारांची मुळं सापडतात. महानुभाव पंथाच्या आचार्यांचं समाजव्यवहारापेक्षा आध्यात्मिक अंगाकडं अधिक लक्ष होतं. सामान्य माणसांना आपुलकीनं जवळ घेण्याचं कार्य या पंथानं काही अंशी केलं; पण या पंथाची समाजाभिमुखता वेगवेगळ्या कारणांमुळं पुढं कमी झाली. चक्रधरांचा व्यापक दृष्टिकोन त्यांच्या अनुयायांत फारसा उतरला नाही. त्यानंतर भागवत संप्रदायाची म्हणजेच वारकरी पंथाची धार्मिक व सामाजिक चळवळ आकाराला येऊ लागली.

वारकरी पंथाच्या आचारविचारांचा परिणाम महाराष्ट्रावर त्या काळात सर्वाधिक झाला. या पंथाचं नेतृत्व बहुजन समाज आणि दलित समाज यांतील साधुसंतांकडं गेलं. या पंथातून उदयाला आलेले संत, विचारवंत, कवी इत्यादींच्या उदार विचारांचा प्रभाव बहुसंख्य लोकांवर पडू लागला. जगप्रसिद्ध

उच्चनीचतेला तात्त्विकदृष्ट्या या पंथात स्थान नाही. तेराव्या शतकात चंद्रभागेच्या वाळवंटावर संत ज्ञानेश्वर आणि संत चोखामेळा एकमेकांना उराउरी भेटत होते. जातिपातीच्या भिंती वारकऱ्यांच्या चळवळीमुळं काही प्रमाणात ढासळल्या. वर्णजातीचा विचार न करता ईश्वर सर्वाना आपल्या पोटाशी घेतो, ही भूमिका समाजाला समतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी काही प्रमाणात उपकारक ठरली. समाजातलं जातिपातीचं बंड मोडून काढायला हा ईश्वरभक्तीचा विचार उपयुक्त ठरला. अस्पृश्य समजला जाणारा संत चोखामेळाही भावभक्तीची उत्कट कविता लिहू लागला. त्याची पत्नी सोयराबाई, मुलगा कर्ममेळा, मेहुणा बंका महार, सर्वानाच भक्तीच्या क्षेत्रातल्या समता विचारानं उत्तेजित केलं. माळी, कुंभार, न्हावी, सोनार, मुसलमान, शिंपी अशा अठरापगड जातिजमातीच्या मनात भागवत संप्रदायानं चैतन्याची पेरणी केली. सदैव उपेक्षित राहिलेल्या स्त्री वर्गातून, खालच्या थरातील स्त्रियांतूनही जागृतीचा हुंकार ऐकू येऊ लागला. कान्होपात्रा, जनाबाई, भागू इत्यादी कवयित्रींनाही आपल्या रसमय रचनांनी मराठी सारस्वताला समृद्ध केलं आहे. वारकरी पंथाची चळवळ जशी भक्तिविचारांची होती तशीच ती समतेचाही पुरस्कार करीत होती. 'कुळ, जाति, वर्ण हे आवघेचि या अकारण।' हा विचार हे या चळवळीचं सामर्थ्य होतं. जातिव्यवस्था दृढमूल करणाऱ्या भेदभावनेची कुंपणं ज्ञानोबा-तुकोबांनी शिथिल केली. तुकोबांनी तर विषमतेवर इतर कुठल्याही संतापेक्षा अधिक तीव्र प्रहार केले. 'तुका म्हणे नाही जातीसवे काम। ज्याचे मुखी नाम तोचि धन्य।' संत संप्रदायामुळे समाजमनातील विषमतावादी विचारसरणी बोथट व्हायला मदत झाली. महाराष्ट्रात आध्यात्मिक लोकशाही (Spiritual Democracy) प्रस्थापित झाली; पण संतांची चळवळ सामाजिक क्रांती घडवून आणू शकली नाही. जातिव्यवस्थेच्या मूळ गाभ्याला संतांनी धक्का लावला नाही. शास्त्रप्रामाण्यालाही त्यांनी बाजूला

सारलं नाही. 'जे जे भेटे भूत। ते ते जाणिजे भगवंत।' या वचनातला त्यांचा आशय आध्यात्मिक आहे, तो सामाजिक नाही. सामाजिक समतेच्या चळवळीला संतांच्या विचारांचा निश्चित उपयोग झाला. कूळ, जातिवर्ण हे सारे व्यर्थ आहेत असं प्रतिपादन करणाऱ्या ज्ञानेश्वरांना वर्णव्यवस्था सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक वाटली. शूद्रांच्या घरची पक्वान्नं कितीही भूक लागली तरी ब्राह्मणानं खाऊ नयेत, हा उल्लेख ज्ञानेश्वरीत आहे. पसायदानातील 'स्वधर्म' या शब्दाचा वर्णप्राप्त धर्म असाच त्यांना अभिप्रेत असावा. वर्णीय विषमतेच्या समूळ उच्चाटनाची भाषा संतसाहित्यात आढळत नाही; पण हा आध्यात्मिक सहवास संपल्यावर सामाजिक व्यवहारात मात्र हे विडुलभक्त जातिव्यवस्थेचं कटाक्षानं पालन करीत होते. ज्या हीन वर्णाचा उल्लेख या संतानं केला तो वर्ण आणि ती जात ईश्वरकृत आहे, असं मानायला कोणता आधार आहे? मुळातच ईश्वर ही देखील एक भ्रमिष्ठ कल्पना आहे, असं म्हणून भ. बुद्धानं ती नाकारली. भ. महावीरांनीही ईश्वरकल्पना नाकारली आहे. शूद्रातिशूद्राला मंदिरातही प्रवेश शतकानुशतकं मिळू शकला नाही. संत चोखामेळा विडुल दर्शनासाठी जन्मभर तळमळत होता; पण त्याच्या दर्शनानं विडुल विटाळेल, असा शास्त्राधार असल्यामुळं भक्त आणि ईश्वर यांची ताटातूट करण्यात आली. तेराव्या शतकात या परंपरेच्या विरुद्ध चोखामेळा झगडू शकला नाही. या परिस्थितीत विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत फरक पडला नाही. संतचळवळीचं हे अपयश आहे. त्या चळवळीनं विचार दिला; पण सामाजिक परिवर्तन मात्र झालं नाही. तेराव्या शतकापासून सतराव्या शतकांपर्यंत महाराष्ट्रात जी संतचळवळ झाली, तिचं यश आध्यात्मिक क्षेत्रात उदंड आहे. सामाजिक क्षेत्रात मात्र ते अत्यल्प आहे. संतचळवळीतल्या उदार विचारांचा परिणाम समाजमनावर होत राहिला. सामाजिक न्यायाकडं लक्ष वेधण्याचं कार्य या चळवळीतून अप्रत्यक्षपणे घडलं. ही सारी चळवळ पूर्णपणे अयशस्वी

झाली किंवा सारे संत कर्मठ मतांचेच पुरस्कर्ते होते, असे एकांगी पक्षपाती विचार या चळवळीबद्दल काही टीकाकारांनी मांडले आहेत.

सामाजिक समतेचा विचार संतकालानंतर मुख्यतः इंग्रजी राजवटीत अधिकांशानं मूळ धरू लागला. पाश्चात्य विद्येतून स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन या तत्त्वांना चालना मिळाली. विज्ञानाची उपासना केल्यामुळं पाश्चात्य ज्ञान आणि संस्कृती आपल्या जुन्या-पुराण्या परंपरेला समर्थपणानं आव्हान देऊ लागली. स्वातंत्र्य आणि समता या मूल्यांचा उद्घोष सुरू झाला. सारे जातिभेद मोडून टाकावेत; धार्मिक समानतेचा, समभावाचा पुरस्कार करावा ही भूमिका एकोणिसाव्या शतकात अंग धरू लागली. दादोबा पांडुरंग यांनी 'परमहंस सभेची' स्थापना करून जातिभेदांना विरोध केला. सुशिक्षितांची ही 'परमहंस सभा' टिकाव धरू शकली नाही. जातिभेद मोडण्यासाठी एक चळवळ उभी करू इच्छिणाऱ्या सुशिक्षितांत सामाजिक रोष पत्करण्याचं धैर्य नव्हतं. परमहंस सभेनंतर समतेच्या चळवळीला आत्यंतिक प्रयत्नानं आणि अपूर्व त्यागानं नवं बळ देणाऱ्या विचारवंतांत महात्मा फुले यांचाच अग्रक्रमानं उल्लेख करावा लागतो. फुले म्हणजे क्रांतिविचारांचं धगधगीत अग्निकुंड होतं. प्रत्यक्ष कृतीच्या पातळीवर उतरून विषमतेविरुद्ध या ध्येयवादी क्रांतिकारकानं जन्मभर जी झुंज घेतली आणि बहुजनांपर्यंत, दलित-शोषितांपर्यंत आपला विचार पोहोचवण्याचं जे कार्य केलं, त्याला तोड नाही. म. फुल्यांच्या जीवनकार्यात समता, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वांचा सतत घोष होत राहिला. जातीय विषमता आणि अस्पृश्यता यांच्यावर फुल्यांनी जे घणाघाती हल्ले चढवले, ते महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचे वेगळेपण सिद्ध करतात. 'समतेसाठी अविरत लढणारा आधुनिक भारतातला पहिला क्रांतिकारक' असाच त्यांच्यासंबंधी उल्लेख करावा लागतो. नवसमाजरचनेचं भव्य स्वप्न त्यांनी

देशासमोर ठेवलं. म. फुल्यांनी शेतकरी, कष्टकरी, गावकुसाबाहेर पिढ्या न पिढ्या अपमानित अवस्थेत राहणारे दलित आणि शोषित व समाजाच्या सर्व थरांतील स्त्री यांच्या सर्वांगीण उन्नयनासाठी प्रथम शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांच्यात नव्या जाणिवा निर्माण केल्या. बहुजनवर्गाला ज्ञानाचे दरवाजे शेकडो वर्षे बंद होते. या बंद दरवाजावर धडक देऊन ते पाडून टाकण्याचं साहसी कार्य जोतिबा फुले यांनीच प्रामुख्याने केलं. सर्वांसाठी शिक्षण हा विचार समतेचा द्योतक आहे. बहुसंख्य लोकांना वंचित ठेवणाऱ्या कर्मठ, दुराराध्य प्रवृत्तीवर त्यांनी अचूक प्रहार केले. सामान्य स्त्री-पुरुषाला बंधमुक्त करण्याची ऐतिहासिक कामगिरी फुल्यांनी केली. विषमतेचं निर्मूलन करणाऱ्या ज्ञानावर आणि समता विचारावर त्यांनी भर दिला. ज्ञानातूनच मनुष्याला आपल्या स्थितीगतीची यथार्थ जाणीव होते, अन्यायाच्या विरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळते. फुले यांना अभिप्रेत असलेली विद्या पोथ्या-पुराणांशी संलग्न नव्हती. स्त्री-पुरुष समतेचा विचार फुल्यांनीच उत्कटतेनं मांडला. आज स्त्रीच्या दृष्टिकोनात झालेली क्रांती हे त्यांच्या परिश्रमाचं फळ आहे. संघर्षाची चेतना शिक्षणातूनच मिळते. म्हणूनच सर्व समाजसुधारकांनी ज्ञान-शक्ती (Knowledge is Power) हा सिद्धांत स्वीकारून जागृती केली. म. फुल्यांच्या कालखंडात लोकहितवादी, आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे इत्यादींनी शैक्षणिक आणि सामाजिक चळवळीचं भरण-पोषण केलं.

म. फुले यांनी अपार कष्ट करून शिक्षणाचा प्रवाह समाजातल्या शोषित जनतेपर्यंत पोहोचवला. ही समतेची आणि शिक्षणाची चळवळ मुळातच नष्ट करण्याचा चंग विरोधी शक्तींनी बांधलेला होता. जुन्या समाजरचनेत आणि शिक्षणव्यवस्थेत ज्या मूठभर लोकांचे हितसंबंध गुंतलेले होते, त्यांनी म. फुले आणि सावित्रीबाई फुले व त्यांचे सहकारी यांना छळण्याचे अनेक मार्ग शोधले होते. पुण्यात 'न्यू इंग्लिश स्कूलची' स्थापना करणारे आणि 'निबंधमाला' या

नियतकालिकाचं संपादन करणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारख्या शिक्षणप्रेमी आणि विचारवंत समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींनीही म. फुले यांच्या निदानालास्तीची मोहीम आपल्या पत्रातून उघडली होती. चिपळूणकरांच्या उच्चकुलीन अहंकाराला तडा गेला. फुल्यांच्या विचारावर अन्यायी टीका करताना त्यांनी काढलेले दर्पयुक्त उद्गार प्रसिद्धच आहेत. 'ज्ञानभांडाराच्या किल्ल्या ब्राह्मणांच्याच कमरेला आहेत. ज्ञानासाठी तुम्हाला त्यांच्यासमोर वाकावेच लागेल.' फुल्यांच्या चळवळीमुळं उच्चवर्णियांच्या शैक्षणिक आणि धार्मिक क्षेत्रातील एकाधिकारशाहीला हादरा बसला. कारण पिढ्यान् पिढ्या अंधारात चाचपडणारा सामान्य माणूस जागृत होऊन प्रकाशाकडं चालू लागला. म. फुले यांनी सामाजिक समतेच्या चळवळीला बळ यावं म्हणून ग्रंथलेखनही केलं. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या वैचारिक बंडखोरीचा आणि समतावादी विचारधारेचा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे.

आपल्या 'अखंडात' समताभावाचा फुल्यांनी केलेला आविष्कार हृद्य आहे. हृदयाच्या भाषेतून त्यांनी असे अनेक 'अखंड' लिहिले आहेत. सामाजिक समता आणि म. फुले यांचं समग्र जीवन परस्परांशी निगडित झालेलं होतं. समताविचाराचा ध्वज अधिक उंचावर नेण्याच्या कार्यात म. गांधी यांनी केलेलं योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्यापूर्वी राजर्षी शाहू महाराजांनी समतेचा लढा कोल्हापूर संस्थानात आणि महाराष्ट्रात तीव्र केला. सत्तेच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय कसा प्रस्थापित करता येतो, याचा आदर्श म्हणजे छ. शाहू महाराज. त्यांच्या विचारांना कृतीची जोड होती. अस्पृश्यवर्गाला न्याय मिळवून देण्यासाठी आपल्या राजसत्तेचा त्यांनी अत्यंत समुचित उपयोग केला.

एका भाषणात ते म्हणतात, 'तुम्ही आमचे बंधू असता तुम्हाला अस्पृश्य म्हणून लेखून मांजरे,

डुकरे, कुत्री यापेक्षा तुम्हाला नीचपणाने वागविण्यात येते. ही किती लजेची गोष्ट आहे बरे ! ही अस्पृश्यता अलीकडे केव्हातरी मध्येच घुसडून दिली असली पाहिजे. याठिकाणी स्पर्शा-स्पर्शाला विधिनिषेध असणे शक्य नाही. असे असता हल्लीच्या व्यवहारात तुम्हाला आम्ही अस्पृश्य म्हणून दूर ठेवतो ही किती शरमेची गोष्ट आहे !' (नाशिक, १६ एप्रिल १९२७ रोजी दिलेल्या भाषणातून). अस्पृश्यता हा हिंदुधर्मावरील एक कलंक आहे, अस्पृश्यता हे हिंदुधर्मावरील एक बांडगूळ आहे म्हणून ते आपण नष्ट करून टाकणं धर्माच्या दृष्टीनं आणि मानवतेच्या दृष्टीनं हितावह आहे, असं मत म. गांधींनी व्यक्त केलं. ते म्हणतात, 'हिंदुसमाजातील हृदयपरिवर्तन, म्हणजेच हृदयशुद्धी करण्याची ही प्रक्रिया आहे.' गांधीजींच्या मते अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माचा भाग नाही, त्या धर्मात निर्माण झालेली ती एक विकृती आहे. त्यांना सामाजिक चळवळ ही राष्ट्रीय चळवळीशी त्यांनी जोडली. गांधीजींच्या चळवळीला केवळ भूतदयेचं अधिष्ठान होतं. अस्पृश्य समाज हा भारतीय समाजातून फुटून निघून नये आणि एक पंचमांश जनतेला अस्पृश्य समजून हिंदू समाजानं बहिष्कृत ठरवावं, ही घटना नैतिकतेच्या व धार्मिकतेच्या दृष्टिकोनातून समूळ चुकीची आहे, ही तर्कशुद्ध भूमिका त्यांनी घेतली होती. सवर्ण हिंदूंच्या मनात समताभावाची पेरणी करण्याचा गांधीजींचा प्रयत्न काही अंशी सफल झाला; पण हिंदू समाजात गांधीजींच्या चळवळीमुळं वैचारिक संक्रमण होऊन अस्पृश्यता निवारणाला वेग येत होता. गांधीजींच्या स्वराज्याच्या संकल्पनेत 'जातिभेद' नव्हता. याच काळात विठ्ठल रामजी शिंदे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर या समाजसुधारकांनी सामाजिक समतेसाठी आणि न्यायासाठी चळवळ चालू ठेवली होती. सामाजिक समतेच्या लढ्यातील एक स्फूर्तिदायक अध्याय म्हणून डॉ. आंबेडकरांचा उल्लेख करता येईल. दलितमुक्तीचा लढा लढण्यासाठी दलितांतूनच एक समर्थ

योद्धा त्यांच्या रूपानं उभा राहिला, ही घटना अर्थपूर्ण आहे. समता आणि न्याय या गोष्टी याचना करून मिळत नाहीत. त्या निग्रहानं दीर्घकाळ लढूनच मिळवाव्या लागतात. या विचारवंतानं आपल्या अखेरच्या श्वासापर्यंत समतेसाठी, माणुसकीच्या हक्कांसाठी लढत दिली. विषमतेच्या दलदलीत फसलेलं समाजरथाचं चाक त्यांनी निर्धारानं वर काढण्याची कृती केली. त्याने समाजपरिवर्तनाला गती प्राप्त झाली. त्यांच्या मते 'क्रांतीचं चक्र अर्धवट फिरलं आहे. ते आम्ही आमच्या बळावर पूर्णपणे फिरवू' क्रांती अजून अपुरी आहे.

राजकीय स्वातंत्र्य देशाला मिळावं म्हणून ते धडपडत होते; पण ज्या स्वराज्यात समता नसेल ते स्वराज्य आपण बुटाच्या ठोकरीनं उडवून देऊ, असं त्यांनी सडेतोडपणानं सांगितलं. दलित समाजाला आपल्या गुलामगिरीची मीमांसा करायला त्यांनी शिकवलं. ज्या शास्त्रांनी आणि रूढींनी असंख्य लोकांना विषमतेच्या ज्वालेत लोटून दिलं, ती शास्त्रं आणि ते तथाकथित धर्म ठामपणे बाजूला सारण्याचा त्यांनी संदेश दिला. शिक्षणाची संजीवनी मिळाली म्हणजे माणूस अन्यायाशी दोन हात करायला सज्ज होतो, हे लक्षात घेऊनच शाळा-कॉलेजांची आणि वैचारिक नियतकालिकांची त्यांनी स्थापना केली. आपल्या जन्मसिद्ध मानवी हक्कांसाठी संघर्ष अटळपणे करीत राहण्याची शिकवण त्यांनी दिली. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करण्याची घटना क्रांतिकारक आहे.

दलित समाजाला गावातल्या विहिरीवर किंवा तळ्यावर पिण्यासाठीही पाणी मिळू नये, अशी तरतूद सवर्ण समाजानं करावी यासारखी माणुसकीची क्रूर चेष्टा आणखी कोणती असू शकेल ? महाडच्या सार्वजनिक तळ्याचं पाणी गुरेढोरे पिऊ शकतात; पण माणसासारखा माणूस मात्र त्या पाण्याला स्पर्श करू शकत नव्हता. हा विषमतेचा कडेलोट आहे. चवदार तळ्याचं पाणी पेटून निघालं. सत्याग्रहाच्या या चळवळीत चवदार तळ्यात

दलित सत्याग्रहींचं रक्तही मिसळलं.

या लढ्याचा परिणाम सवर्ण आणि दलित दोघांवरही झाला. सवर्ण जनता अंतर्मुख झाली. शेकडो वर्षे आपण अन्याय सहन करीत आहोत, याची दाहक जाणीव दलितांसाठी निर्माण झाली. माणुसकीचे अधिकार मिळवण्यासाठी आपल्या जुन्यापुराण्या, सडलेल्या विचारांशी झुंज द्यायची आहे, हा वज्रनिर्धार दलित समाजानं डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली केला. कोटी-कोटी दलित जनतेला आमरण गुलामगिरीत कुजत ठेवण्याची वैचारिक तरतूद करणाऱ्या 'मनुस्मृतीची' डॉ. आंबेडकरांनी होळी केली. समतेच्या लढाईत घडलेली ही घटना सत्याग्रहा इतकीच उचित होती.

नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, पर्वती सत्याग्रह हे आंबेडकरी चळवळीतले ऐतिहासिक महत्त्वाचे टप्पे आहेत. अनेक ग्रंथ लिहून, विधिमंडळात आणि लोकसभेत भाषणे करून, सामाजिक समतेचा विचार प्रत्येक व्यासपीठावर मांडून ही न्याय चळवळ आंबेडकरांनी जोमदार केली. त्यांचे लक्षावधी अनुयायी समता विचारानं झपाटलेले होते.

सवर्ण हिंदू समाजाच्या धार्मिक आणि मानसिक प्रवृत्तीत फारसा बदल होत नाही, हे पाहिल्यावर डॉ. आंबेडकरांच्या मनात धर्मांतराचे विचार घोळू लागले. येवल्याच्या जाहीर सभेत ते म्हणाले होते, 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो त्याला माझा नाइलाज आहे; पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही.' १९५६ साली आपल्या असंख्य अनुयायांसह त्यांनी 'बुद्ध शरणं गच्छामि' असा घोष करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. बौद्ध धर्मही याच मातीतला. भारतीय संस्कृतीचा सारा उदात्तपणा त्याच्यात सामावलेला. स्वातंत्र्य, समता आणि विश्वबंधुत्व या तत्त्वत्रयीचं माहेरघर असलेला हा धर्म त्यांनी धारण केला. ही तीन तत्त्वं त्यांनी भारताच्या संस्कृतीतून घेतली. डॉ. आंबेडकरांवर नियतीनं स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्याची जबाबदारी

टाकली. राज्यघटनेत समतेची अक्षरं लिहिली गेली; पण प्रत्येक भारतीयाच्या मानसिक घटनेत या अक्षरांची मुद्रा अद्यापि उमटलेली नाही तरीही दैनंदिन लोकजीवनात विषमतेच्या पाऊलखुणा जागोजागी दिसतात. आज पुन्हा विषमतावादाचं तण देशात पद्धतशीरपणे वाढवलं जात आहे. पुनरुज्जीवनवादी प्रवृत्ती पुन्हा फोफावत आहेत. नुसत्या राजकीय स्वातंत्र्यानं प्रश्न सुटत नाहीत. ज्या स्वातंत्र्याला समतेची बैठक नाही, ते स्वातंत्र्य केव्हाही कोसळू शकतं; अशा आशयाचा इशारा भारतीय लोकसभेत डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

समतातत्त्वाचा प्रभाव गेल्या सातशे वर्षांत

लोकमनावर काही प्रमाणात निश्चितपणे झाला. एकेकाळी विषमतेचं उघडपणे समर्थन केलं जात होतं. आज तसं क्वचितच कुठं होत असेल. हे या चळवळीचं चांगलं फलित आहे. पुरोगामी विचारांच्या चळवळी लोकजीवनात रुजवण्याची जबाबदारी आजच्या बुद्धिजीवी वर्गानं स्वीकारली पाहिजे.

- प्रोफेसर डॉ. शशिकान्त लोखंडे

बी - १२/१०४, शिवम लोकप्रभात स. गृ. नि. सं.

(मर्या.), बोर्लीज, आगाशी रोड, विरार (प.)

जि. पालघर, ता. वसई ४०१३०३.

मोबा. : ०८३०८७३४१५२, ०७७५६८९३२०२

मराठी ज्ञानपीठ २

वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज)

(२७ फेब्रु. १९१२ - १० मार्च १९९९)

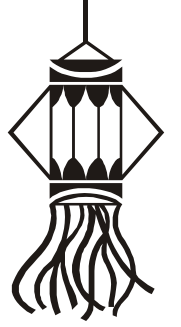
मराठीतील दुसरा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा श्री. विष्णु वामन शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज यांना १९८७ साली 'नटसम्राट' या नाटकासाठी मिळाला. कुसुमाग्रज हे मराठीतले अत्यंत श्रेष्ठ कवी, कथाकार, नाटककार आणि कादंबरीकार होते. त्यांनी काही काळ सिनेसृष्टीत

पटकथाकार आणि नंतर काही काळ पत्रकार म्हणून काम केले; पण नंतर त्यांनी स्वतःला पूर्णवेळ साहित्यनिर्मितीसाठी वाहून घेतले. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी परंपरेविरुद्ध बंडखोरी, मानवतावाद, न्याय, स्वातंत्र्य आणि वंचितांचे उत्थापन अशा मूल्यांचा पुरस्कार केला. त्यांचा 'विशाखा' हा काव्यसंग्रह मराठी साहित्यातील मास्टरपीस म्हणून ओळखला जातो. त्यांच्या 'नटसम्राट' या नाटकाचे मराठी नाट्यसृष्टीत एक वेगळेच स्थान आहे. त्यांनी आपल्या साहित्यप्रवासात १६ काव्यसंग्रह, तीन कादंबऱ्या, आठ कथासंग्रह, सात निबंधसंग्रह, अठरा नाटके आणि सहा एकांकिका लिहिल्या. त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतही भाग घेतला होता. त्यांच्या लेखनातून बदलती परिस्थिती, भारतीय चेतना आणि सामाजिक बांधिलकी यांचे दर्शन होते. त्यांना ज्ञानपीठ पुरस्काराबरोबर साहित्य अकादमी पुरस्कार आणि पुणे विद्यापीठाची मानद डॉक्टरेट देण्यात आली. तसेच भारत सरकारने 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान केला. त्यांच्या नावाने स्थापन झालेले 'कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान' हे साहित्य आणि मराठी भाषा संवर्धनासाठी आज उल्लेखनीय कार्य करत आहे. त्यांचा जन्मदिवस हा 'मराठी भाषा दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

कथा

लॉकडाऊन

योगेश्वर देशपांडे

मजल दरमजल करीत इरणा बंडे उम्बर्गी चौरस्त्याला आला तेव्हा टळटळीत दुपार झाली होती. चैत्रातली उन्हाची काहिली वाढून सर्वांग भाजून काढत होती. गेल्या दहाबारा दिवसांतील पायपीट, मळलेल्या कपड्यांची दुर्गंधी, गालफडावर वाढलेली दाढीची पांढरी खुंट, अंगावर ठिकठिकाणी शेकलेल्या पोलिसांच्या दंडुक खुणा, सारं काही तो चौरस्त्याला येताच क्षणभर विसरला. उम्बर्गीच्या चौरस्त्यापासून आतमध्ये दक्षिणेला २० कोसावरल्या ज्याडरगी जन्मगावाची आस त्याला मुंबईपल्याड वापीपासून १०-१२ दिवस अथक, अविश्रांत चालण्यास भाग पाडून, इथवर ओढून आणली होती.

बिगारी कामाच्या शोधात गाव सोडून इरणाला ३०-४० वर्षे झाली होती. नुकतंच मिसुरडं फुटलं होतं तेव्हा थोरल्या वहिनीच्या जाचाला कंटाळून इरणानं घर आणि गाव सोडलं होतं. जमादार शिन्हाच्या साथीनं तो मुंबईत गवंड्याच्या हाताखाली काम करत कसब शिकला ! चांगलाच स्थिरावला ! पुढे लग्न झालं, खोपा घेतला ! पोरंबाळं जन्मली; पण गावाकडं फिरकलाच नव्हता ! इरणानं कष्टानं स्वतःचं जग निर्माण केलं; पण गावाकडल्या घराची, काळ्या मातीची अस्वस्थ करणारी ओढ त्याच्या मनात, हृदयात आत खोलवर जिवंतच होती. राजवाळच्या रस्त्यावर ओढ्यापलीकडे काळ्या आईचा तुकडा त्याला सारखा स्वप्नात येऊन भुरळ घालत होता. बापासोबत खरीपात लाकडी दिंडावर बसून मारलेल्या कुळवाच्या पाळ्या, तिफणीच्या पेरण्या, जोंधळ्याच्या मोसमात अटोळ्यावर पाय रोवून गोफणीतून भिरकावलेले दगड, खंड्या नाल्यातल्या खोल डोहात मासोळीगत मारलेल्या सुरंगी उड्या, वेळा अमावस्येला महाकाय चिंचेच्या बुडाशी बांधलेली लक्ष्मीची पूजा, अन् त्याच चिंचेच्या फांद्यांना झुलणारे नागपंचमीचे उंच झोके ! कारहुणवीला वेशीजवळ मारुतीच्या पारालगत पिवळ्या रंगात न्हाऊन निघालेल्या शुभ्र खिलारी बैलांची मिरवणूक ! त्यांच्या गळ्यात किणकिणणाऱ्या पितळी

घुंगुरमाळा ! वेशीच्या कमानीत काळ्या चिऱ्याच्या सोप्याजवळ दगडी फरशीवर होणारा बैलांच्या खुरांचा लयबद्ध आवाज आणि त्याला कडक गगनभेदी आवाजात साथ देणारी गुंडू जयासिंग्याची तापलेली हलगी ! मधूनच डोंगरात ज्याडरगीच्या सिद्धरामेश्वराच्या गाभाऱ्या समोरील अजस्र घंटीचा पंचक्रोशीत घुमणारा आवाज ! सारं काही इरणांला लख्ख कालच घडल्यागत आठवू लागलं. गावाकडलं हे गोड गारूड इरणाच्या सगळ्या वेदनेला विश्रांत करणारं, सुखावणारं होतं.

कोरोनाच्या महामारीमुळे वापीतले रस्ते ओस पडले, कामे थंडावली. चाकोरीबद्ध जीवनाचं नियोजन कोसळलं ! आर्थिक गणितं गुंतागुंतीची आणि पैशाची वजाबाकी विलक्षण कसरतीची झाली. तुटपुंज्या जागेत होणारी घुसमट, उन्हामुळं आणखीनच असह्य होत होती. व्यसनाधिन माणसं दारू न मिळाल्यानं घरात पिसाळल्यागत वागू लागली. बायापोरांना झोडपून सगळी वस्ती डोक्यावर घेऊ लागली. चैतातल्या पुनवेपर्यंत गावाकडे येण्याचं इरणाच्या थोरल्या भावानं सिद्धाणानं निक्षून सांगितलं होतं. सिद्धाणाचे हातपाय आता थकले होते. डोळे मिटायच्या आधी अन् पुढच्या पिढीच्या ताब्यात कारभार जायच्या आधी इमाने इतबारे धाकट्या भावाचा शेतीतला हिस्सा देऊन कृतकृत्य व्हावं, यासाठी सिद्धाणाचा जीव झुरत होता. भावाच्या हाकेला ओ देत इरणा गावाकडे निघण्यास तयार झाला तेव्हा महानगरातल्या रस्त्यावर आता शुकशुकाट वाढला होता. घरच्यांची कशीतरी समजूत काढून तो एकटाच भलीमोठी शिदोरी पाठीशी बांधून घराबाहेर पडला. उन्हापावसात राबलेलं-रापलेलं इरणाचं निर्व्यसनी शरीर कणखर तर होतंच; पण त्याच्या मनाचा संकल्पही खाणीतल्या काळ्या कातळासारखा अढळ होता. वाटेतल्या संभाव्य संकटाची विकल्पाची त्याला तमा नव्हती ! महानगरातून गावाकडे परतणाऱ्या प्रवाही लोंढ्यात तोही सामिल झाला ! बेभान होत हा श्रमिकांचा

ओघ मूळ स्रोताकडे उलट्या दिशेने धावत होता ! गतकाळात असं कधी घडलं नव्हतं !

उम्बरग्याच्या चौरस्त्यावरून बाउंडरीकडे आंतरराज्य सीमेकडे जाणारा हा रस्ता ५-६ कोसांचा होता ! निर्मनुष्य रस्त्यावर वाहतूक जवळ जवळ थंडावली होती. आंतरराज्य सीमेवर जमलेला पोलिसांचा कोंडाळा इरणाने लांबूनच ताडला अन् तिरप्या चालीनं कुळवलेल्या काळ्या रानात घुसला. कारण आता रस्त्यानं जाणं 'धोक्याचं' होतं. सीमेजवळच्या या गावात हप्त्याला एकदा गुरांचा बाजार भरत असे. या गावाकडे जाणारी पांढीतली गाडीवाट इरणांला पायाखालची होती. गावच्या वेशीबाहेरूनच वळसा घालून सीमेपल्याडच्या तडवळकडे जाणाऱ्या पायवाटेला तो लागला. तडवळच्या कल्लेश्वराचा कळस दिसू लागला. तसं इरणाची पावलं घाईनं पडू लागली. कल्लेश्वराचा पिंपळ चैत्रातल्या नवपालवीनं चांगलाच डवरला होता. त्याच्या पोपटी गर्द पल्लवात असंख्य पाखरांचा कल्ला भर दुपारी टीपेला पोचला होता. गुरांचा बाजार ज्या नंबरात भरायचा ती जागा आता ओसाड होती ! कधीकाळी याच बाजारात मोठ्या भावाच्या खांद्यावरून इरणानं सिद्धेश्वरची बैलजत्रा पाहिली होती. आता बैलांच्या तोंडावरच्या मुसक्या माणसांच्या तोंडी आल्या होत्या ! माणसं घरात कोंडलेली होती, तर गुरं सैर निःसंकोच फिरत होती. तडवळच्या शिवारात येताच इरणांला जाणवलं, आपण आता आंतरराज्य सीमा ओलांडली आहे. इतके दिवस जपून ठेवलेला मोबाईल इरणानं खिशातून बाहेर काढला. त्यात जपून ठेवलेली दुसरी चार्ज्ड बॅटरी घातली आणि गावाकडं फोन लावला. इरणाचा भाचा दोन दिवसांपासून मामाच्या फोनची वाटच पाहत होता. भाच्याला इरणानं पडसावळगी पाटीवर यायला सांगितलं अन् फोन कट केला. पडसावळगी पाटी बरंच लांब होती. जवळची शिदोरी संपून दोन दिवस झाले होते. बिस्किटाचा पुडाही

आता संपला होता. दिवस बुडायला तासभर उशीर होता. जुन्या पायवाटा-बैलगाडीच्या वाटा आता स्थलांतरित मजुरांच्या भटकलेल्या जखमी पावलांनी पुनः जिवंत झाल्या होत्या. महामारीच्या धास्तीने परक्या गावात अन्नपाणी, वस्त्रनिवारा मिळणे दुरापास्त होतं. गावातली बेरोजगार टारगट पोरं नवशिक्या माणसांना गुरांना हाकलावं तशी हुसकावून लावत होती. माणसाचं मोल कवडीमोलाचं झालं होतं.

सूर्य डोंगराआड झाला. अंधुक उजेडात कातरवेळी इरण्याला पडसावळीचा ओळखीचा डोंगर दिसला, तसा तो हजार हत्तीच्या बळानं पावलं टाकत पाटीवर आला तेव्हा अंधारलं होतं. पाटीवरच्या टपऱ्या बंद होत्या. गावातलं तळीरामाचं एक टोळकं तिथंच घुटमळत होतं. एकानं दरडावल्यागत इरण्याला प्रश्न केला, “या ऊरू ?”

“ज्याडरगी !” इरण्या तुटकपणे बोलला. त्यांच्या तोंडातला हातभट्टीचा आंबट उग्र दर्प इरण्याच्या नाकाला झोंबू लागला; पण इतक्यात भाच्याची गाडी कचकन् ब्रेक दाबत शेजारी येऊन थांबली. एक इरसाल शिवी हासडत इरण्याच्या भाच्यानं त्या टोळक्याला पिटाळलं. ‘कुडू मामा !’ म्हणत त्यानं इरण्याला मागं बसवलं. भन्नाट वेगात ज्याडरगीच्या दिशेनं गाडी गेली तेव्हा आसमंतात संपूर्ण काळोख दाटला होता.

मध्यरात्री ज्याडरगीत घरासमोर इरण्या उतरला तेव्हा अखव्हां गाव गाढ निद्रेत होतं.

अंगणात माणसांचा गलका वाढला म्हणून इरणाने डोळे उघडले तेव्हा सूर्य हातभर वर आला होता. रात्री जेवल्यानंतर पाठ टेकताच इरण्या क्षणार्धात झोपी गेला होता. बाहेर रिकामटेकड्या गावकऱ्यांचा जमावडा होता. घराच्या अंगणात एक पोलीस, तहसिलदार, पांढऱ्या कपड्यातलं आरोग्यपथक हजर होतं. गावाला इरण्या आल्याची खबर लागली होती. इरण्याची रीतसर

आरोग्य तपासणी झाली. होम क्वारंटाईनचा शिक्षा मारून उंबरा न ओलांडण्याची तंबी देत मंडळी आल्यापावली परतली. रात्री भावाची सिद्धणाची गळाभेटही झाली नव्हती ! तसदी नको ! सकाळी भेटूया म्हणून इरण्या जेवून तसाच झोपी गेला होता.

चौसोपी अर्धवट ढासळलेल्या घराचा एक सोपा सिद्धणा वापरत होता, त्यामुळे तो सोपा व आतल्या खोल्या सुरक्षित सुस्थितीत होत्या. इरण्याचा हिस्सा असलेला सोपा तेवढा ठिकठाक होता; पण आतील भाग पडून झडून रंजीस आला होता. आता एकवीस दिवसांच्या सक्तीच्या एकांतवासात काय करावं या गहन विचारात असताना सिद्धणाच्या मुलानं काशीनाथनं चहाचा पेला आणून समोर ठेवला. चहाचा आस्वाद घेताना माजघरातून सिद्धणाच्या बायकोचा गंगम्माचा आवाज टीपेला चढला होता. या महामारीच्या प्रकोपात दीरानं एवढ्या लांबून चालत येऊन घरी उरावर बसून वाटणी मागायची, काय प्रयोजन होतं ? इतकी वर्षं आम्ही याची शेती सांभाळली, याची काय अशी परतफेड करायची ? ‘देवरे ननग म्यंग यत्तु ! साक साक आग्यादं !’ म्हणत ती भांडी आदळत होती.

वहिनीचा स्वभाव जसा पूर्वी होता त्यात तसूभरही बदल झालेला नाही, याची इरण्याला खात्री झाली. चहा पिऊन इरणानं आडावर आंघोळ उरकली, कपडे धुवून घेतले. भावाला लांबून झुकून चरणस्पर्श करून तो अंगणात दूरवर बसला ! डोळ्यांत आसवं गोळा करून दोघांनी एकमेकांची ख्याली खुशाली विचारली. सिद्धणा आता बराच थकला होता, हे त्याच्या कृश वाकलेल्या देहाकडे बघून इरण्याला जाणवत होतं. मानेला आणि हाताला कंप सुटला होता. बुद्धी मात्र तल्लख होती. चैती पुनवेला येण्याचा आग्रह सिद्धणा का करत होता, याची वस्तुस्थिती आता ध्यानात आली होती. उभ्या आयुष्यात इरणानं भावाकडे कधीही शेती उत्पन्नासाठी अथवा दाण्यासाठी

पृच्छा केली नव्हती. याचं शल्य सिद्धणाला आता कुठे तरी बोचत होतं. डोळे मिटायच्या आत वारसा हक्काने येणारा तुकडा इरणाच्या पदरात टाकणे, ही मोठ्या भावाची इतिकर्तव्यता आहे, याची जाण सिद्धणाला होती. बायकोला न जुमानता सिद्धणानं इरणाला ताबडतोब गावी येण्याचा आग्रह केला होता.

शेजारी राहणाऱ्या शेरी चंद्रशाचं पोरगं आखाती देशातून गेल्या आठवड्यातच गावी परतलं होतं. शेरी चंद्रशानं आपला माळ गहाण ठेवून पोरस आखाती देशात पाठवलं अन् महिन्याभरातच जगभर महामारीनं थैमान घातलं. टाळेबंदी नंतर चंद्रशाचं पोरगं गेल्यापावली परतलं आणि होम क्वारंटाईन झालं ! पोलिसांनी, तहसिलदारांनी घरी राहण्याचा सल्ला दिला होता; पण त्याची पाठ वळताच शेरी चंद्रशाचं गावगुंड कारटं दिवसभर गावात उडंरत होतं. पोलीस आले की हा घरात शिरायचा आणि परतले की कुलंगी कुत्र्यासारखा चावडीतून वेशीत, वेशीतून मारुतीच्या पारावर, पारावरून परत चावडीवर असा फिरत असे ! कर्जबाजारी झाल्यामुळे चंद्रशा सायंकाळची दारू आता दिवसाढवळ्या पिऊ लागला ! मुलाबद्दल कागाळ्या करता म्हणून गाववाल्यांना शिव्या घालायचा! बाप-पोराच्या दांडगाईनं सारा गाव जेरीस आला होता. शेरी चंद्रशाचा भाऊ दळण घेऊन गिरणीत गेला तेव्हा दळायला आलेल्या बाया दळण तिथेच टाकून घरी पळून गेल्या. कोरोना महामारीच्या कल्पनेनं सारा गाव भयभीत होता. काल रात्री नेहमीप्रमाणे चंद्रशा दारू पिऊन घराबाहेर कट्ट्यावरच झोपी गेला होता. इरणा मध्यरात्री आल्याचं त्यानं पाहिलं आणि दिस फुटायला तालुक्याला फोन लावून वर्दी दिली, 'मुंबईहून गावात माणूस आलाय !'

एकवीस दिवस घराबाहेर पडायचं नव्हतं ! आता करायचे काय. इरणानं पुतण्या काशीनाथला हाताशी घेतलं. कुदळ फावड्यानं पडझड झालेल्या

खोल्यांत दुरुस्तीच्या कामाची सुरुवात केली. कुंब्यावर-माळवदावर फोफावलेले उनाड गवत कापून काढलं. जिथे तुळ्या चिरल्या होत्या त्याला खाली टेके दिले ! कुजलेल्या ढळण्या काढून नव्या टाकल्या. खडीचा चुना अंगणात आठवडाभर भिजवला आणि दररोज तोडला ! लोण्यासारखा मऊ चिकट झाल्यावर त्याचा मुलामा माळवदावर-कुंब्यावर चढवला. भिंतीचं डोकं मजबूत केलं आणि खोल्या पावसापासून सुरक्षित केल्या ! भिंती हिरव्यागार शेणानं एकसंध सारवून घेतल्या ! वाळत्यावर रंगरंगोटी केली ! तीन आठवड्यात घराला-अंगणाला गतवैभव प्राप्त झाल्याचे पाहून वयोवृद्ध सिद्धणाच्या डोळ्यांत पाणी तरळलं; पण गंगाम्माचा पारा काही खाली उतरत नव्हता ! मुंबईहून आलेला दीर आता घराचे, शेताचे दोन तुकडे पाडणार, याची तिला पुरेपूर खात्री होती. नवऱ्यासमोर तिला काही बोलता येत नव्हते. या महामारीच्या काळात माहेरच्या मंडळींना बोलावून घोळ घालावा हेही अशक्य होतं. तिचा मनःस्ताप दिवसेंदिवस वाढू लागला.

सक्तीचा एकांतवास संपताच इरणा पहाटे आंघोळ उरकून ज्याडरगीच्या ग्रामदैवताला-सिद्धरामेश्वरला गेला. कळसाचं दर्शन घेऊन तो तडक शेताकडे गेला. तांबडं फुटलं होतं ! शेता सभोवतालचा बांध बाभूळ, घायपात, घाणेरीच्या झुडपांनी ऐसपैस झाला होता. बांधावरची मोठमोठी जुनी चिंचेची, कडुनिंबाची बुडं संकटकाळी तोडली होती. शेती पिकली नाहीतर बांधावरल्या झाडावरच संक्रांत येते ! असाहाय्य शेतकऱ्याला दुसरा मार्गच नसतो. झाडे तोडल्याने बांधावर जागोजागी पावसाळी पाण्यामुळे खिंडारं पडली होती. घरासारखीच शेताची डागडुजी गरजेची होती. चैत्र संपून वैशाख दोन दिवसांवर आला होता. वेळ फार कमी होता. घाईनं काम उरकणं गरजेचं होतं. अवकाळी पावसानं हजेरी न लावली तर काम लवकर पूर्ण करू, याची इरणास खात्री होती. त्याच

दिवशी इरण्याने बांधावर मशीन कामाला लावली. वेडावाकडा पसरलेला बांध एका रेषेत सरळ केला. अनावश्यक वाढलेली झुडपं छाटून घेतली. एक फाळ नांगर संपूर्ण शेतात फिरवला. जमीन काळीभोर केली. उन्हाळ्यातील शेतातली कामं काका द्रुतगतीने करतोय याचं काशीनाथला कौतुक होतं आणि सिद्धण्णाही हरवल्यागत झाला होता. काशीनाथ आता इरण्याच्या प्रत्येक शब्दाला झेलत होता. त्याच्या शरीरात नवीन ऊर्जा खेळू लागली.

तिफणीच्या साहाय्यानं काचच्या वेचल्यावर कुळवाच्या दिंडानं जमीन दोन-तीनदा उभी-आडवी कुळवून घेतली. शेवटच्या पाळीला कुळवाचं दिंड लोण्याहून मऊ झालेल्या जमिनीत खोलवर बुडू लागलं. आता फक्त मृग प्रवेशाची प्रतीक्षा होती. संपूर्ण शिवारात सिद्धण्णाचं रान उन्हाळी मशागतीनं दृष्ट लागावं असं गडद काजळागत झालं होतं. कृतिकेलाच इरण्यानं खत-बी-बियाणांची तजवीज करून ठेवली होती. पाऊस पडताच बैलामागून जमिनीत बुळ्ळ्यातून बी सोडण्यास काशीनाथची बोटं आसुसली होती.

रात्रीच्या जेवणात गरम कालवणाची फुरकी मारताना काशीनाथ गंगम्माला म्हणाला, “अव्वा, इरण्याकक्का बंदू नम्म व्हलं नक्षत्रंग आग्यादं !” पोर्याच्या तोंडातून दीराची स्तुती गंगम्माला असह्य झाली ! हातातलं लाकूड चुलीच्या जाळात ढकलत मोठ्या घुश्यात ती ओरडली, “सुम्म तिनु कूडसाल्या ! निन्न मारीगं बेंकीहाका !”

“निन्न आस्ती कसकोलीक बंदानं !”

- तुझा काका तुझाच हिस्सा तोडायला आलाय याचं भानही तुला नाही वेड्या ! म्हणून ती आढ्याकडे बघत ओक्साबोक्सी रडू लागली.

महामारीच्या प्रकोपात हवेत धूर सोडणारी वाहनांची वर्दळ कमी झाल्याने निसर्ग कात टाकत होता. जगभरात घरात कोंडलेली माणसं असहाय्य झाली

होती; पण कृषकाला कष्टावाचून गत्यंतर नव्हते ! गुरांचं, शेतीचं संगोपन ऋतुनुसार होणं क्रमबद्ध होतं ! यात कुठलीही दिरंगाई शेतकऱ्याचं अर्थकारण बिघडवणारी होती. महानगरातून आलेला कष्टकरी एकतर कारंटाईन होता अथवा रानावनात राबत होता. रोहिणीच्या प्रथम चरणातच काळे ढग जमू लागले. सिद्धण्णाच्या अनुभवी नजरेनं ओळखलं.

“तम्मा ! बित्तण समिप बंतु !”

सिद्धण्णाच्या वाक्सिद्धीला खरे ठरवत रोहिणी नक्षत्राने रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरी ज्याडरगीच्या शिवारात बरसण्यास सुरुवात केली. संततधारेनं धरा सकाळपर्यंत ओलीचिब झाली. खंड्यानाल्यात खडकात जागोजागी खळग्या खळग्यात पाणी जमा झाले. ओढा प्रवाहित झाला नव्हता; पण जमीन ५-६ बोटं खोल ओल दाखवीत होती. ही बळीराजाला सुवर्णसंधी होती. पेरणीच्या जुंवाला बांधलेल्या बैलाच्या गळ्यातील घुंगुरमाळा वाजू लागल्या. काळ्या आईच्या उदरात बीजे अर्पण होऊ लागली. शेतकरी तहानभूक विसरून बीजारोपणात दंग झाले. इरण्यानं काशीनाथच्या मदतीनं चार दिवसांत पेरणी उरकली. कृतार्थ भावनेनं तो घरच्या ओसरीवर खांबाला येऊन टेकला ! गेल्या दोन-तीन महिन्यांच्या अथक श्रमाने तो जरा रोडावला होता. घरात मुलाबाळांचा आवाज येत होता. माहेरी गेलेली काशीनाथची बायको मुलाबाळांसोबत घरी परतली होती. ‘नमस्कार कक्का !’ म्हणत ती इरण्याचे पाया पडून गेली; पण काशीनाथच्या मुलांना गंगम्माने इरण्याजवळ कटाक्षानं जाऊ दिलं नाही ! तिथेच पथारी पसरून इरण्या आडवा झाला. रोहिणीनं मृगाला खो दिल्यासारखा पाऊस अखंड बरसत होता. नदी-नाले, खाचखळगे भरून तहानलेली शिवारं तृप्त झाली होती. दीसामासांनी पीकपेरं मोठी होऊ लागली. पेरांच्या रांगा शेतकऱ्याच्या उरात आनंदाचा मोद भरत होत्या. आता महामारीच्या या लॉकडाऊनमध्ये मालवाहू वाहनांना

परवानगी मिळताच त्या रस्त्यावर धावू लागल्या. निःशब्द शांत रस्ते गजबजू लागले होते. वाहनांची घरघर, हॉर्नचा कर्कश आवाज बऱ्याच दिवसांनी शांतता भंग करत होता.

गंगम्मामाने भावाला बोलावून घेतले होते. बंधुप्रेमात सिद्धण्णाने शेतातला सुपीक भागच जर इरण्णाला वाटून दिला तर संभाव्य नुकसानाला टाळता यावं म्हणून काशीनाथच्या मामाला तिनं बोलावून घेतलं होतं. काशीनाथचा मामा आल्यापासून बहिणीसोबत खलबतं शिजवत माजघरातच ठाण मारून होता. इरण्णा जेव्हा इथं राहतच नाही तर घरचा हिस्सा त्याला कशाला हवा ? वाटण्या होताच इरण्णानं आपला हिस्सा विकला तर आपण आणखीनच उघडे पडू, या विचारांच्या विषवल्लीनं गंगम्मामाच्या मनात काहूर माजले होते. स्वतः लावलेली विषवल्ली माणसाला स्वहस्ते काढता येत नसते. इरण्णाबद्दलची उद्वेगाची भावना गंगम्माला जाहीरपणे व्यक्त करता येत नव्हती. इरण्णा भावासोबत रात्री बराच वेळ बोलत बसला होता. आज-उद्या जमिनीचे तुकडे होणार, याची दाट शंका गंगम्मामाच्या मनात घर करत होती त्यामुळे तिची रात्रीची झोपही उडाली होती.

गंगम्मामाचा डोळा उशीरा उघडला तेव्हा इरण्णा अंगणात अंगावर प्रवासाचे कपडे चढवून बॅग भरून उभा होता. सिद्धण्णा थरथरत त्याच्या हाताचा आधार घेत अंगणातच उभा. दोघांचा गहिवर दाटून आला होता. भावाची घट्ट मिठी सोडवून इरण्णा पायऱ्या चढून ओसरीवर वहिनीजवळ आला.

“अत्ती ! बरतीनी !” म्हणत त्यानं वहिनीच्या पायावर डोकं ठेवलं. खिशातून नोटाचं पुडकं काढत त्यानं वहिनीच्या हातात कोंबलं. “काशीनाथच्या संसाराला कमी पडलं तर यातून त्याला देत जा !”

“मला इस्टेटीची आशा नाही. माझ्या आव्वाच्या जागी आहेस तू ! शरीर थकल्यावर मेलो

तर या मातीत जाण्यास जागा दिलीस तरी लई झालं ! अण्णाची काळजी घे !” म्हणत इरण्णा पायऱ्या उतरून घराबाहेर पडला, तेव्हा सिद्धरामेश्वराच्या पिंडीवर बेलपाण्याचा अभिषेक होत होता. उम्बरगी चौरस्त्यावर इरण्णाच्या मित्राचा मालवाहू ट्रक दुपारी १ वाजता त्याला घेऊन महानगरीकडे मार्गस्थ होणार होता. पुनः २० कोसाची पायपीट करत इरण्णाला चौरस्ता गाठायाचा होता.

या महामारीच्या संकटात देशातली लक्षावधी घाम गाळणारी माणसं, दैव, नियती अनुकूल नसली तरी त्या प्रतिकूल दैवाला पायाखाली तुडवत, गिरीकंदरातून रस्ता शोधत, नियतीशी बेगुमानपणे सामना करत निष्कपट मनाने कठोर अंतःकरणाने सर्व दुःखांना दुर्लक्षून प्रारब्धाचा डोंगर फोडून मार्ग शोधत होती. स्वजनांना दिशा दाखवत होती. उपेक्षांना दूर सारत धैर्याने सामना करत होती. सगळे चालणारे पायदीन नव्हते ! आणि सारे हात काही मागणारे नव्हते. यात बहुसंख्य हातांना दातृत्वाचा गुण चिकटला होता. ‘प्रसादयेन शिरसा’ या न्यायाने संकटातही प्रारब्धाच्या निबिड अरण्यात शिरून सहोदरांचा मार्ग निःष्कंटक करण्याच्या ध्येयानं वेडी झालेली माणसेही यात होती. इरण्णाचा हा प्रवास गावकडल्या स्वजनांचे जीवन उजळून टाकणाऱ्या दीपशिखेसारखा होता. कुणाच्या कल्याणावर निखारे न ठेवता तो निःस्वार्थपणे आल्यापावली परतला होता. कुठल्याही संकटावर, महामारीवर विजय मिळवणारी संप्रेरक शक्ती भारताच्या मातीत अनादी काळापासून जिवंत आहे ! जागृत आहे ! प्रत्ययकारी आहे !

- योगेश्वर देशपांडे

‘श्री’, १०-२/६, एस. बी. कॉलेज रोड,

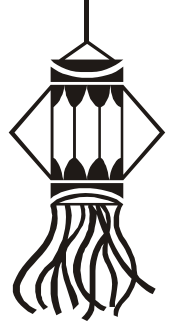
कलबुरगी ५८५१०३.

मोबा. : ९९४५४८२९२९

कथा

हिरवे पाणी

डॉ. छाया महाजन

उन्हें अंगावर आली तरी वच्छीची काही हालचाल दिसेना. तोंड खंगाळून दाताला दारशिना लावून तिची सासू चुलीपुढे बसली तरी ती घराच्या दारात उकिडवी बसलेलीच होती. हातातल्या जाड काडीनं ती मातीत रेघोट्या मारीत होती. अंगावर धुतकं धुडकं होतं. केसाला ना तेल लागलेलं होतं ना फणी. पिंजारल्यासारखे ते फाटक्या पदरातून गवत ऊगवल्यासारखे वर आले होते.

डोळे बारीक करीत सासू म्हणाली, “आता गं बया, तुला कामावर जायचं नाई का ?”

तिला जणू ते ऐकू गेलंच नाही. काडीनं तिचं मातीत चित्रं काढणं चालूच होतं. चेहरा कोरा होता. जशी काही ती तिथं नव्हतीच.

सासू भांडे आदळायला लागली, तशी वच्छी कावली. ओरडली, “बासनं आदळायला काय झालं ?”

“तुज्या कानाशी कवापासून वरडतीये. एक हप्त्यापासून कामाला जाईना, पोटाला काय दगडं घालायची का ? म्या तं न खाता बी न्हाते, तू बी न्हाशील; पन ह्या दोन पोरांना काय हातपाय मोडून खाऊ घालू ?”

“सारखं जेवन जेवन करतीया. मधलीला मरून चार दिस झालेत, तू तर आटवन बी कढीना. बसस्टॅंडाला भीक मागून पैका आणत हुती तवा गिळत होताच की. किरकुड्यासारखी मरून गेली. तिच्यावर माती टाकून आलो ती माती बी बसली नाई आजून तर तुमी पुना गिळायला मागायला लागल्या.” वच्छी कळवळून म्हणाली. तिच्या डोळ्याला धारा लागल्या. सासू काही बोलत नाही उलट ऐकायलाच आलं नाही, असं दाखवतेय हे पाहून वच्छी जास्त संतापली. उदून तरातरा तिच्या पुढ्यात येऊन ऊभी राहिली. हातानं तिला बजावल्यासारखं म्हणाली, “भूक बी नवी न्हाई आनू रडणं बी

नवं न्हाई. हे काय पहिल्या बारीला होत न्हाई. दर सालालाच हाय. दर उन्हाळ्याला हाच तमाशा हाय. बिन्हाड टाकलं की निगालो. शिमगा झाला की चार महिनं भाईरच व्हाते. तुला दाना पैका पाठवते की. तवा काई गागत वरडत न्हाई. पोटाला टेर मिळालं की झालं. आता हा रोगच हाय म्हनतेत. कोनाला दुंगन हालवू देईना. काम कुटून आनू ?”

सासूनं पिचपिच्या डोळ्यातून जमेल तेवढा राग ओकीत तिच्याकडे पाहिलं. म्हणाली, “आनू काडीनं मातीत नांगरट करून काय पेरणी करायची हाय का ? तेला बी बेणं लागतंय. ऊठ की आता, त्या पोराना बी ऊठव.” असं बोलत ती स्वतःशीच पुटपुटत राहिली, ‘माजा मेलीचा जीव जाईना. हातपाय चालत व्हेते तवर सान्या घराला खाऊपिऊ घातलं. आता या वयाला काय करू ? तरी चूल हायच कर्माळा. माहा किसन असता तर हिच्या म्होरं तोंड ऐंगाडत बसले नसते. हिचा तोरा उरावर.....’

तिच्या डोळ्यासमोर किसनचं शव आलं. चेंदामेंदा झालेलं. पायाचा चुरा होऊन रक्तामांसाचा लगदा झालेला. एक हात तुटून बाजूला झालेला. फक्त चेहराच काय तो वाचला.

तिच्या अंगावर शहारे आले. डोळे वाहायला लागले. पदराचं टोक चिमटीत धरून तिनं डोळे पुसले. नाक पुसले. चंद्रबळ आणत म्हणाली, “जा की रांडे. दोन पोरं बी पोसायची हाईत ना. उठ की. नायतर म्याच जीव देते.”

हातातली काडी वच्छीनं संतापानं फेकली. तरातरा सासूपुढे उभी राहत म्हणाली, “दे की जीव. तुज्या घरात जीव द्यायची सवय हाय. गरिबी काय त्याला एकट्याला व्हेती का ? म्या बरुबरीनं कष्टाला उभी व्हेते की. सावकार काय त्यालाच लागला व्हेता व्हय. मला बी पाठवत व्हेता ना तोंड येंगाडायला. त्यो तर गेला मरून.....”

आता सासूपण उठली तिरीमिरीनं. वाकली होती थोडी. कमरेवर हात ठेवून ठसक्यात ओरडली, “तूच येगाडलं व्हय ग माझं आयुष्य गेलं की. म्या काय गाद्यागिरद्यामधी लोळत व्हेते व्हय ?”

म्हातारीला सावकाराची मऊ गादी आठवली. अंगाला कधी असं सुख लागलंच नव्हतं. मनातून बळजबरी होतेय, शरीर वापरलं जातंय याची कळ क्षणभरापुरतीच बाजूला गेली. वेदना, दुःख यानं ती भरून गेली. आता त्या गादीचा स्पर्श तिच्या अंगावरून फिरला; पण वच्छी अशी वाकणारी नाही, याची सासूला कल्पना होती. ती जोराजोरी मान्य करणारी नव्हती. आयुष्याचा उन्हाळा झालाय तिच्या तरी जमवून घेणारी नाहिये. कोणतीही किंमत देऊन तर मुळीच नाही. सासूला त्याचं कौतुक होतं; पण पोटच्या दोन लेकरांचा आणि पोट्यातल्या गर्भाचा विचार करायला पाहिजे. दोन लेकरांना पाहून तिला धस्स होत होतं. त्यात वच्छी घरी दिसली तरी तिला धडधड व्हायचं. कारण ती गेली तरच चूल पेटणार. चूलच तिच्या जीवावर. सासूला किसनचा राग यायचा. त्याची लाज वाटायची. त्याचा चेंदामेंदा झालेल्या, चिरडलेल्या त्याला पाहायला सगळा गाव जमला होता. रस्त्याच्या कामाला आलेल्या रोडरोलर समोर त्यानं स्वतःला फेकलं होतं. त्या आधी दोन-तीन तास भरपूर देशी ढोसली होती.

आदल्या रात्री तो वैतागून म्हणाला होता, “आता काय हाडं घालू सावकाराला ? त्यो तर डोस्क्यावरच बसलाय. काल पैशे मागाय गेलतो तर पहिले पैशे आधी टाक म्हनला. लई श्या दिल्या. म्हनला भडव्या, तुज्याच्यानं होत नाई तं बाईलीला पाठव. म्या पाय धरले, पैशे आले की देतो म्हनलो, पदरी तीन लेकरं हाय म्हून हात पसरला. पदर पसरला.”

“मंग ?”

“मंग काय, गरिबीनं जीव चाललाय तर पोरं कशाला काढतो भडव्या असं वरडला. बाजूची सारी

मंडळी फिदीफिदी हसली. म्हनाली, तिथं दम हाय रे तुला, मंग काम करायला कुठं जातो ? का जिरवतो तिथंच सारं ? लई धसवस केलं. ढकललं भाईर. वाणी बी सामान देत नाई. म्या काई कामाचा न्हायलो नाई.”

सामू उसासली होती.

“चालतंय बाबा. आरं गरिबीच जनमलो. आपल्यात आन् जनावरात काय फरक हाय का ? धीर धर. कंबर बांध. समदं ठीक हुइल. कंबर बांध. कष्टाला मरण नसतंय.”

“आगं पन काम नगं गा मिळायला ?”

बरस. इतकंच.

सकाळी बाहेर गेला, तो चिखल होऊनच परतला. पोस्टमार्टम तरी करून काय होणार ? त्याची गरजही नव्हतीच; पण झालं तेही.

वच्छीला आठवलं की शहराला सात-आठ जण गेले होते. तिला कळलं होतं; पण म्हातारीला सोडून कसं जाणार ? पोरं तिच्यावर टाकून कसं जायचं ? तिच्या मनाची तडफड झाली. प्रश्न कसाच सुटत नव्हता. ती जाणाऱ्या टूकपर्यंत जाऊन आली. जाणाऱ्या टूककडे पाहताना तिला रडू आलं. म्हातारीचा आणि पोरांचा संताप आला.

आणि सकाळच्याला बातमी आली, की मजूरांना घेऊन जाणारा तो टूक उलटला. त्याच्या खाली मजूर चिरडले.

तिला धक्काही बसला नाही. कोरडी झाल्यासारखी विचार करीत राहिली. जो मरतो तो सुटला. सुटतोच तो. मागून काय होतंय ते कुठं कळतंय त्याला. आता हा भार कसा उचलायचा ? तिच्याकडे फक्त चिपाडासारखं शरीर होतं.

तिला म्हातारीचा संकेत कळत होता. मन चिडीनं भरून गेलं होतं. तिने धाकट्या पोरीकडे पाहिलं. तिला लव्क झालं. तेच नशीब. तिचंच. तिच्या पुढच्या पीढीला.

तिला पिरोबाची बारव आठवली. तिच्यासगट, तिच्या गर्भासगट, पोरांसगट बारव तिला पोटात घेईल. खात्रीने ती उठली. दीड वर्षांचीला काखोटी घेतलं. चिपाड्या डोळ्याच्या पोराला पुढं घेतलं.

हिरव्यागार शेवाळलेल्या पाण्यात मोठी श्रीमंती मिळणार, या खात्रीनं ती निघाली.

- डॉ. छाया महाजन

मोबा. : ९४२३१८५९०३

कोरोना कालात

कावळ्यांवर अन्याय होतो तेव्हा
चिमण्या काहीच करीत नाहीत.
चिमण्यांवर हल्ला होतो तेव्हा
कबुतरे फिरकतच नाहीत.
हत्तीला स्फोटक अननस दिला म्हणून
माणूस तळमनापासून हळहळतो.
पुलाखाली उघड्यावर, एक आई
भणंग उपाशी मरते, एकाकी भुकेल्यां
लेकरांसह.....

तेव्हा माणूस सरकारला दोष देतो !

अन्

मेलेल्यांना 'सद्गती' नाही म्हणून
कावळ्यांनाच हाकलून देतो..!!

- शशिकान्त लोखंडे

ता. वसई, जि. पालघर.

मोबा. : ८३८०९४२६०४

लेख

आधुनिक कालखंडातील लावणीचे स्वरूप

प्रा. डॉ. रंगनाथ सुपेकर

लावणीचे स्वरूप

‘लावणी’च्या व्युत्पत्तीबाबत विद्वानांमध्ये अनेक मतभेद आहेत. ते तपासून पाहिल्यावर असे लक्षात येते की, अनेकांनी तार्किकपणे विचार करून कल्पिताचा आधार घेऊन लावणीची पार्श्वभूमी सांगितलेली आहे. ‘लावणी’ शब्द मराठीमध्ये कोणत्या अर्थाने रूढ होता याची अनेकांनी चिकित्सा केली; पण कोणाकडूनही समर्पक उत्तर मिळाले नाही. ‘लावणी’ लिहिणारे ते शाहीर अशी सुरुवात करून हा प्रकार ऋग्वेद काळापर्यंत मागे घेऊन जाण्याची ते घाई करतात. याकरिता सुरुवातीसच ‘लावणी’ या शब्दाची व्युत्पत्ती शोधून त्याचा निश्चित अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. लावणी या शब्दाचा अर्थ व्युत्पत्तीकोशकार ‘एक प्रकारचे ग्राम्यगीत (A kind of rural erotic song)’^१ असा देतात. मराठी अर्थात नसलेले erotic हे विशेषण इंग्रजीत योजून लावण्यातील ग्राम्यता शृंगार विषयक असते, असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या इंग्रजी व मराठी अर्थातून ग्राम्यता, शृंगार व गेयता ही लावणीची तीन लक्षणे प्रामुख्याने आढळतात. त्याची यथार्थता पारखणे आवश्यक आहे.

या संदर्भाने मला वाटते की, लावणी हे ग्रामीणांचे गीत आहे. त्यासाठी लागणारे संगीत देखील ग्रामीण भागात सहजासहजी कमी श्रम व कमी किंमतीमध्ये तयार होणारे असे आहे आणि म्हणूनच लावणीला जवळचे मानणारे हे देखील ग्रामीण भागातील असल्याचे दिसून येतात. इंग्रजी अर्थामधून दिसून येणाऱ्या लक्षणांमध्ये ग्राम्यता, शृंगार व गेयता या तीन लक्षणांसोबत नृत्यात्मकता हेही लावणीचे लक्षण आहे, असे मला सुचवासे वाटते.

दुसरे असे की, काव्यरचना करणाऱ्या या साहित्यिकाकडे दुर्लक्षितपणे पाहिले जात होते. लावणी रचनाकारांचे स्थान कोणत्याही अभ्यासकाने नाकारलेले नाही.

अलीकडे लावणीवर विपुल असे लेखन होत आहे. नियतकालिके लावणीवर विशेषांक काढीत आहेत. अद्यापपर्यंत दोन शाहिरांवर मराठी व हिंदी भाषेमध्ये चित्रपट निघालेले आहेत. त्यापैकी एकावर नाटकही निघालेले आहे. आकाशवाणी, दूरदर्शनमधून लावणीचे स्वर नियमाने ऐकू येतात. प्रभाकर, राम जोशी यांचे लावण्यांचे संग्रह बी. ए., एम्.ए. ला आलटून पालटून अभ्यासाला लावले आहेत.

लावणीकाराचे असे सर्वत्र कौतुक होऊनही या काव्याचा पद्धतशीरपणे अभ्यास करायचा नाही, असा सर्वांनीच कट केला की काय अशी शंका मनात जाचत राहते. शाळिग्राम, केळकर, अधिकारी इ.नी महाराष्ट्रात जातीने हिंडून मोठ्या प्रमाणात अडाणी तमासगीरांकडून राम जोशी, प्रभाकर, होनाजी, परशराम, अनंतफंदी, सगनभाऊ, बाळा बहिरू इ. शाहिरांच्या लावण्या मिळविल्या. गोंधळेकर, चित्रशाळा, अधिकारी इ.नी महाराष्ट्रात त्यांचे संग्रह प्रसिद्ध केले. वाचकांनी ते विकत घेतले. कित्येक शाहिरांच्या आवृत्या निघाल्या. सुरुवातीला या सर्वच शाहिरांच्या लावण्या अत्यंत अशुद्ध स्वरूपात मुद्रीत केल्या गेल्या. या अक्षम्य अव्यवस्थितपणाबद्दल रसिक, वाचक, विद्यार्थी, व्यासंगी प्राध्यापक या सर्वांनीच उदासिनता धारण करावी ? 'सुंदरा मनामधि भरली जरा नाहि ठरली हवेलित शिरलि मोत्याचा भांग, ही लावणी शुद्ध स्वरूपात असू नये हे कशाचे द्योतक आहे ?'^२

मला असे वाटते की, लावणीरचनाकारांच्या ह्या लावण्या ज्या बाडात होत्या, त्या त्यांनी जशा प्राप्त केल्या तशाच त्यांच्या आवृत्या काढल्या. ज्यांच्या आवृत्या निघाल्या नाहीत, त्यांची चुकांची पुनरावृत्ती झाली नाही. ह्या रचनाकाराकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पूर्वाग्रहदूषित असावा, त्यामुळेच त्यांनी चुका दुरुस्त कराव्यात असा उपक्रम त्यांच्या मनाला शिवला नाही, असे मला वरील लावणीतील चुकांचे पुनरावृत्तीबद्दलचे

मत आहे.

शाहिरी वाङ्मयाच्या संक्रमणाचे टप्पे

शाहिरी वाङ्मयाच्या संक्रमणाचा काळ तीन टप्प्यांत दिसतो.

१) शिवकाळापासून इ. स.१७६१पर्यंत शाहिरी वाङ्मयामध्ये पोवाडे निर्माण झालेले दिसतात.

२) इ. स.१७६१ पासून इ. स.१७९२ पर्यंत लावणी मूळ धरू लागल्याचे जाणवते.

३) उत्तर पेशवाईमध्ये म्हणजे इ. स.१७९२ पासून दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकिर्दीपर्यंत लावणीची भरभराट झालेली दिसते.

शिवकाळामध्ये तलवारीवर प्रेम करणारा शिपाई गडी उत्तर पेशवाईमध्ये मदिराक्षीची आर्जवे करताना दिसतो. त्याच्या बनलेल्या रंगेल स्वभावामुळेच त्याच्या मनाला गुदगुल्या होतील, अशा इष्काच्या रंगात भिजलेली पदे आवश्यक होती. या एकूण परिस्थितीला अनुसरून लावणीची रचना झाली. या दृष्टीने य. न. केळकर यांनी लावणीतील परिस्थितीचे वर्णन केले आहे. ते म्हणतात. 'लोक कवी असलेल्या शाहिरांच्या कवितेच्या पात्रात मात्र त्यांच्या समकालीन समाजाची प्रतिबिंबे दोन्ही तटाकी अगदी सजीव असल्यासारखी स्वच्छ उमटलेली आहेत.'^३

केळकरांनी जे भाष्य केलेले आहे ते सर्वार्थांनी खरे मानता येणार नाही. याचे कारण असे की, शाहिरांनी लावणीमध्ये जी वर्णने केली आहेत ती बहुतांशी नागर जीवनातील आहेत. विशेषतः पुण्यासारख्या शहरातील श्रीमंताचे विलास, दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळातील स्त्रियांचा व्यभिचार, उत्तानपणा याचेच वर्णन आले आहे. उपलब्ध असलेल्या लावण्यांचा अभ्यास केला तर या काव्यप्रकाराची ठळक वैष्टिचे दिसून येतात ती पुढीलप्रमाणे -

१) लावण्या ह्या लोकरंजनाकरिता लिहिल्या गेल्या.

२) लावण्या ह्या जनसमुदायासमोर म्हटल्या जातात.

३) एक लावणीकार दुसऱ्या लावणीकाराशी स्पर्धा करतो.

४) लावणीची रचना सहा किंवा आठ मात्रांमध्ये आहे.

सारांश, प्राचीन मराठी काव्यांमध्ये संतकाव्य, पंडितकाव्य, शाहिरीकाव्य असे तीन भेद मानले जातात. त्याला संत, पंत आणि तंत काव्य असेही म्हटले जाते. अज्ञानाच्या अंधारात मार्ग चुकलेल्या दीन पददलितांना सन्मार्ग दाखविण्याकरिता व स्व-उद्धारासाठी संतांनी काव्यरचना केली. संस्कृतातील कथा व काव्य मराठीत आणण्यासाठी पंडितांनी रचना केली. शाहिरीच्या काव्यरचनेचा हेतू त्याहून वेगळा होता असे दिसते. मुलूखगिरीत गुंतलेल्या, संसारात शिणलेल्या आणि विलासात आंबलेल्या मनाला परत ताजेतवाने करून नवा रंग भरण्याकरिता शाहिरींनी लावण्या केल्या.

लावणीच्या व्याख्या व व्युत्पत्ती

गायनाकुल गीतरचनेचा प्रकार 'लावणी' या शब्दाच्या व्युत्पत्ती बाबत अनेक मत मतांतरे आहेत. त्यांचा मागोवा घेणे गरजेचे आहे.

१) 'लावणी हे एक प्रकारचे ग्राम्यगीत आहे.'^४

२) 'लापनिका या संस्कृत शब्दावरून लावणी शब्द आला.'^५

३) 'हृदयाला चटका लावते ती लावणी.'^६

४) 'शेतात लावणी करताना म्हटले जाणारे ते लावणी गीत.'^७

५) 'चतुर किंवा मधुर या विशेषणापासून 'चातुर्य' किंवा 'माधुर्य' ही भाववाचक नामे तयार होतात. लवण म्हणजे सुंदर त्यावरून लावण्य या भाववाचक नामाप्रमाणे 'लावणी' हेही 'सौंदर्य' त्या

अर्थी भाववाचक नाम संभवते. लावणीत सौंदर्याचे विशेषतः स्त्री सौंदर्याचे वर्णन असल्याने तिला सौंदर्य या अर्थी 'लावणी' हे नाव दिले असावे.'^८

६) 'शोभिवंत' किंवा 'सुभग रचना' या अर्थाने शाहिरींनी आपल्या काव्यात 'लावणी' शब्द योजला असावा.'^९

७) 'लावणी शब्दाची व्युत्पत्ती नृत्याच्या प्रकारावरून सांगण्याचा प्रयत्न केला गेला. लावणीतील नर्तकी ही 'कंबर हलवी शंभर जागी लवून' म्हणून ही लवणी अशी ही 'लावणी' शब्दाची व्युत्पत्ती.'^{१०}

या सर्व लावणीरचनांचा अभ्यास करताना असे वाटते की, ज्या काव्यातून 'लावण्य'चा पाझर निर्झराप्रमाणे पाझरतो अन् ते मानवी मनाला सतत ताजेतवाने ठेवण्याचा यथोचित प्रयत्न करित असते. मी तर असे म्हणेल की, Lawani is the medicine of inner mind. 'लावणी हेच मानवी अंतर्मनाचे औषध आहे.'

लावणीचे प्रकार

लावणीचे मुख्य प्रकार दोन आहेत. १) शृंगारिक लावणी २) भेदिक किंवा आध्यात्मिक लावणी. याशिवायही काही प्रकार आहेत.

१) डफ, तुणतुण्यावर म्हणायची, ती शाहिरी लावणी.

२) तबला, पेटीच्या साथीवर नायकिणी व कलावंतीणी म्हणतात, ती बैठकीची लावणी. ती रागदारीत बसविलेली असते व ठुमरीच्या अंगाने गायली जाते. 'लावणी' हा प्रकार होनाजीने सुरू केला.

३) तमासगिराच्या फडात म्हटली जाणारी व नाची, सोंगाड्या इ. कलावंतांच्या नृत्याभिनयाने रंगणारी, ती तमाशातील लावणी. तमाशातील लावणी व शाहिरी लावणी अनेकदा सारखी असते. दोन्हीकडे वाद्ये वाजविणारे व सूर धरणारे गायक, वादक असतात. अजून काही लावणीप्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) तमाशातील करणीवरून पडलेला.

२) रसानुकूल चालीवरून पडलेला.

३) शब्दरचनेच्या वैशिष्ट्यामुळे किंवा वृत्तांमुळे निर्माण झालेला.

तमाशाच्या करणीवरून आलेल्या प्रकारात एक प्रकारचा जोश आणि आवेश असतो. ही लावणी संवादात्मक स्वरूपाची असते; परंतु त्यातली प्रश्नोत्तरे ही नुसती प्रश्नोत्तरे नसतात. त्यात शब्दांची किंवा कल्पनांची गुंफण अशा कौशल्याने केलेली असते की, लावणी सादर होत असताना एक जिवंत समर प्रसंग पाहिल्याचा आनंद मिळतो. परस्पराना चीत-पराजित करण्याच्या अहमहमिकेने केलेले ते सरळसोट भांडणच असते. झगडा किंवा सवाल-जबाब या नावाने हा प्रकार सर्वपरिचित आहे. यातल्या लावणीचे शब्द ठोसर-कणखर असतात. चालीत चटकदारपणा असतो. वाद्यसुद्धा यावेळी गतिमानतेने व आवेशाने वाजवली जातात.

चालीवरून पडलेले लावणीचे प्रकार

चालीवरून लावणीचे सहा पोट प्रकार पडतात. त्यांची नावे व विवेचन पुढीलप्रमाणे -

१) वगाची लावणी २) बालेघाटी लावणी ३) छक्कड लावणी ४) जुन्नरी लावणी ५) धावती किंवा झडती लावणी ६) हौद्याची लावणी.

५.१ वगाची लावणी

वगाची चाल असलेली ही लावणी कथाप्रधान असून ती कथा सांगत पुढे जाते.

‘कुणा देशात अमुक शहर, तिथे राज्य करी तमका नरवीर हत्ती घोड्याचं लाव लष्कर-सेना मोठी - सेनापती कपटी.’^{११}

म्हणजे या लावणीचा बाज मुळी वगाचा असतो. त्यामुळे वगाची चाल हा पद्यरचनेचा देखणा आविष्कार असतो यातून वगनाट्याची थोडक्यात रूपरेषा मांडली जात असते, तिला तमाशा कलावंत

‘नांदी’ असे म्हणतात.

५.२ बालेघाटी लावणी

दुःखाची व विरहाची भावना असलेल्या लावणीला बालेघाटी लावणी म्हटले जाते.

‘जाई जुई शेज फुलांची आरास केली ।

छपरी पलंग नरम बिछाना वर झालर मोत्याची

अत्तरदाणी गुलाबपाणी पेल्यामध्ये चमेली ।

केशर, कस्तुरी, अत्तर, अर्गजा, सुगंध नाना परोपरी ।

घडी लाखाची चालली साजणा ।

मी मंदिरी एकली साजणा ।

कशी गत सख्याला झाली साजणा ।

येतो म्हणोनि बोलोनि गेला पस्तावा पाडिला कसा ।

कोणाच्या महाली जागर झाला ।^{१२}

सुरत तयारीचे उत्कृष्ट वर्णन करणारी ही लावणी केशर, कस्तुरी, अत्तर, अरगजा व पेल्यात चमेली सुगंधाची लयलूट आहे. एवढा शृंगार करून तो बेईमान आलाच नाही. येतो म्हणून जो गेला, तो सकाळीच आला. पत्नीने प्रश्न विचारला, ‘कोणाच्या महाली जागर झाला’ यात खंडिता नायिकेचा विलाप आहे. शृंगार वंचनेने कालवंडलेला आहे, असे मला वाटते.

५.३ छक्कड लावणी

छक्कड म्हणजे लावणीतील द्रुत चाल. ‘छ’ म्हणजे सहा ओळींचे कडवे ज्यात आहे ती छक्कड. पूर्वी नाचे लोक या लावण्या हावभाव करून सादर करायचे. म्हणून याला छक्कड म्हणत असावेत. छक्कड म्हणजे स्त्री-सौंदर्याचे उन्मादक वर्णन. झगडा, छेड, राग, ईर्ष्या या भावनांचा भडक आविष्कार छक्कड मध्ये होत असतो. ठायी चालीतील लावण्या ऐकून कंटाळलेल्या रसिकांवर छक्कड म्हणजे गुलाबपाण्याचा वर्षावच असतो.

‘सख्या चला रंग महाली, माझी खुशी झाली ॥१॥

या रंगमहाली शेज मी केली । सारी रात्र व्यर्थ गेली ॥१॥

या मदनाने वेडेची केले ।

इष्काची सई मला झाली ॥ २॥^{१३}

या लावणीचा उहापोह करताना मला असे जाणवले की, या लावणीतील मदनाने वेड्या केलेल्या व इष्काची आठवण झालेल्या स्त्रीने सख्याला विनंती केली आहे. 'चला सख्या रंगमहाली' यातील 'माझी खुशी झाली' या पालूपदावर कलावंतिणी उत्कृष्ट मुद्राभिनय करतात व रसिकांच्या डोळ्यांचे पारणे फेडतात.

५.४ जुन्नरी लावणी

जुन्नरी लावणीतील गद्य घाईने म्हणावे लागते. त्यासाठी धावती चाल असावी लागते.

‘बिकट वाट वहिवाट नसावी

धोपट मार्गा सोडू नको

कष्टाची बरी भाजी भाकरी

तूप साखरेची चोरी नको

बरी खुशामत शहाण्याची

पण मुखाची ती मैत्री नको

आल्या अतिथा मुठभर द्याया

मागे - पुढे तू पाहू नको’^{१४}

एखाद्या विद्वान तत्त्ववेत्त्याला त्याच्या तीन तासांच्या व्याख्यानातून जे जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगता येणार नाही ते अचूकपणे अनंतफंदी यांनी फटक्यातून मांडले असल्याचे दिसते. जीवनाचे हे तत्त्वज्ञान अचूक शब्दांत सांगून सर्वसामान्यांच्या कानात विचारांचा शिलारस शाहिराने ओतला आहे असे मला वाटते.

५.५ धावती लावणी किंवा झडती लावणी

वरवरचे वर्णने करणारी ही लावणी असते. गद्यात्मक वरवरचे वर्णन असणारी, शब्दचमत्कृती, शब्दलालित्य, भावनेच्या फार आहारी न जाता केवळ मनोरंजनासाठी गंमत म्हणून केलेली लावण्यमयी रचना म्हणजे धावती लावणी होय. पट्टे बापूरावांच्या लावण्यांचा त्यात अंतर्भाव होतो.

मुंबई नगरी बडा गं बाका

जशी गं रावणाची लंका

वाजतो गं डंका डंका चहूमुलूखी

राहण्याला गुलाबाचे फुल की,

मुंबई नगरी - नगरी सदा तरणी

व्यापार चाले मन भरूनी

दर्याच्या वरूनी जहाजे फिरती

आगबोटिची निराळी धरती

मुंबई नगरी-नगरि कटिबंध

ज्याला त्याला दारूचा छंद

पिठा झाला बंद-बंद

वाजले अकरा दरवाजासंगे घेति टकरा.’^{१५}

या संदर्भाने कविवर्य पट्टे बापूरावांचे हे मुंबई वर्णन वास्तवदर्शी आहेच यात शंकाच नाही; पण त्यांची लावणी ही यमक अनुप्रासानेयुक्त अशी आहे. बापूरावांच्या वेळची मुंबईतील माणसांच्या सवयी, तऱ्हा आजही तशाच किंवा त्यापेक्षा जास्त झाल्या आहेत. छंदीफंदीची संख्याही वाढली त्यातूनच मद्यपानगृहात सेवक वर्ग महिला असावा, ही मागणी वाढली, त्यातूनच बार बालांचा नवा वर्ग उदयाला आला. हा बारबालेचा निर्माण झालेला प्रश्न शासकीय पातळीवरून सोडविण्यासाठी शासनाला प्रयत्न करावे लागले.

‘ही नटरंगी नार मारी काळजात वार

पाडी कासोट्याला,

पार चापुनिया पट्टी पाटलाला

दावला चाळा, कुलकर्ण्याला

घाली डोळा, मास्तरानं

सोडली शाळा हिच्यासाठी ॥ १ ॥

तेल्यापासून तेल नेती,

वाण्यापासून गुळ होती,

हिनं गुजराला वेडा केला गं,

खुळा झाला ब्राह्मण,

सोडून दिले देवध्यान,

मागे पचांग घेऊन पळू लागला ॥ २ ॥’^{१६}

या पट्टे बापूरावांच्या लावणीतील नायिका गावातल्या कोणा कोणाला वेड लावते हे सांगितले आहे. गावातले यच्चयावत पुरुष तिला पाहून कसे बावचळले, याचे खुमासदार वर्णन केले आहे. बाराबलुतेदारी अस्तित्वात असण्याच्या काळात सर्व जातीजमातींचा नामोल्लेख या लावणीत आला आहे. हे वर्णन कुणालाही रूचेल, पटेल यात शंका नाही.

५.६ हौद्याची लावणी

ह्या लावणीला 'चौकाची लावणी' असेही म्हणतात. हत्तीच्या पाठीवर असणारी अंबारी जशी चौकोनी, तालमीतील हौद जसा चौकोनी यातला चौकोन महत्वाचा असतो.

नऊ ते दहा ओळींचा चौक असणाऱ्या रचनेला 'चौक' असे म्हणतात. असे अनेक चौक एकत्रित असलेल्या ह्या हौद्याच्या किंवा चौकाच्या लावण्या होत. प्रत्येक चार-पाच ओळीनंतर चाल बदलणारी ही लावणी असते. या लावणीत चार वेळेस चाल बदलते.

घरामध्ये नवीन तरणी जान, सुबक ठेंगणी
वयाने लहान मला नुकतेच आले नहान
पती दुश्मान परठाई अंगं सखे दुःख
सांगू या कर्माची कहाणी ॥१॥
मारून धनद्रव्यावर लाथ वाटते जावा
धरून याचा हात आबरू जाईल या
जगात अथवा घात करू काही अंगं सखे ॥२॥
धुंद मनाचा कैफ तो फार सळसळीत
गेंद उरावर बहार दृष्ट हा मदन करी अति कहार
चित्त नसे स्थिर ते ठाई अंगं सखे ॥३॥
चहूकडून मिळाले चौघे
चार उभयतां चित्तमन झाले गार
सगनभाऊ म्हणे भोगिली नार
झाला व्यापार पती ठाई
अंगं सखे ॥ ४ ॥ ^{१७}

घरामध्ये आलेल्या सूनबाई म्हणून प्रवेश केलेल्या युवतीच्या भावनिक आंदोलनाचे प्रतिबिंब या लावणीतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील लावणी ही सगनभाऊची आहे. या लावणी ही हौद्याची लावणी म्हणता येईल. कारण या लावणीतील प्रत्येक चौकाची चाल ही वेगळी आहे असे तिचे सादरीकरण करताना ते जाणवते. कारण त्यावेळी आपण रसिक प्रेक्षक असतो. वाचकांना मात्र ती इतर लावणीसारखेच जाणवते असे मला वाटते.

गेल्या दोनशे वर्षांत महाराष्ट्रात लावणी गायनाचा अस्सल ढंग मुख्यतः महार जातीने टिकवून धरला आहे. 'त्याचप्रमाणे लावणीरचनेचे सातत्य महारांनीच टिकवून ठेवले आहे. त्यांनीच 'महारी लावणी' हा लावणीचा स्वतंत्र असा आविष्कार लावणीच्या प्रांतांत निर्माण केला आहे.'^{१८}

अद्यापपर्यंत सर्वांना महार ही जात हीन दर्जाचे काम करणारी जात अशी या जातीची ओळख होती; पण वरील संदर्भाने लावणी या लोककलेला टिकवून ठेवण्याचे व त्यात वृद्धी करण्याचे काम महारांनीच केले. हे निश्चितच वाखाणण्याजोगे आहे. म्हणूनच आज मोठ्या प्रमाणावर लावणी जनसामान्यांच्या ओठावर जाऊन पोहोचली. हे त्यांचेच श्रेय आहे हे सर्वांनाच मान्य करावे लागेल असे मला वाटते.

लावणीचा परमोत्कर्ष पेशवाईच्या उत्तरार्धात झाला हे निर्विवाद होय. कारण हा काळ पूर्वी इतकाच धामधुमीचा काळ नव्हता. खुद्द पेशवेच ख्याली-खुशालीत दंग होते. या कालखंडात राम जोशी, होनाजी, परशराम, सगनभाऊ, अनंत फंदी यांसारखे लावणीकार पुढे आले. त्यांनी संबंध महाराष्ट्रभर शृंगाररसाचा रसरंग उधळून दिला. त्यांनी आपल्या लावणीतून केलेली स्त्री-देहाच्या अंगप्रत्यंगाची व शृंगारक्रीडांची तपशिलवार वर्णने ऐकून समस्त मराठी जनता एकप्रकारच्या मोहनिद्रेत धुंद होऊन गेली. शृंगार

वर्णनाप्रमाणेच या शाहिरांनी आपल्या लावण्यांतून तुळजापूर वर्णन, पंढरपूर वर्णन तेथील यात्रा-जत्रांची तसेच पुणे, सोलापूर, कोल्हापूर इ. शहरांची, दुष्काळाची व रंगपंचमीसारख्या सणांची वर्णने बहारदारपणे केली. राम जोशी, प्रभाकर, अनंतफंदी हे प्रमुख शाहीर सुसंस्कृत ब्राह्मण असले तरी बाकीचे शाहीर फारसे न शिकलेले किंबहुना अशिक्षित होते. एक मात्र गोष्ट खरी की, ते विद्वान नसले तरी ते प्रतिभावंत होते. वर्णनातला बारकावा व मांडणीतील कलात्मकता तसेच त्यांच्या ठायी विनोदबुद्धीही बऱ्यापैकी होती. परशुराम शाहिराने आपल्या एका लावणीत लढाईवरून पळून आलेल्या शेंदाड शिपायाची कथा वर्णन केली आहे. शृंगाराची लयलूट केल्यावर नरदेहाचे सार्थक करून घेण्याच्या अध्यात्मपर उपदेशही शाहिराने लावण्यांतून केला आहे. प्राप्त झालेल्या नरदेहाचे सार्थक कसे करावे हे सांगताना राम जोशी म्हणतात -

‘नरजन्मामध्ये नरा करुनि घे नरनारायण गडी
तरिच हे सार्थक मानव कुडी
बा चौऱ्याऐंशी लक्षवेळ संसार पडला गळा
चितेचा पिकला मळा
दारधनाचा लोभ टाकूनी झटकन हो वेगळा
हा कसा इकलिसी पिळा
धनानिमित्ते जनापुढे तू दाविसी नाना कळा
किती तूला मुलांचा लळा’^{१९}

हा देह जरी नश्वर असला तरी तो देह मानवाला चौऱ्याऐंशी लक्षयोनी नंतर प्राप्त झाला आहे. या जन्मामध्ये नराचा नारायण करण्यासाठी यथायोग्य प्रयत्न करावा म्हणून अट्टाहास पूर्ण जीवनाचा गर्भितार्थ सांगणारी ही लावणी आहे असे मला वाटते.

‘चंद्रभागेच्या तिरी विटेवर कटि कर ठेवुनि उभा
भक्ताचा कैवारी सांवाळा त्रैलोक्याचा सुभा
ध्वजा पताका सोडूनी साधू नाचताति देवळी
चरणी कळ करी चिपळ्या वंदती मुखाने
नामावळी’^{२०}

पंढरीच्या पांडुरंगाचे काव्यात्मक वर्णन सर्व संतांनी जसे केले, तसे शाहिरांनीही केले आहे. जो चंद्रभागेच्या काठावर कंबरेवर हात ठेवून उभा आहे, तो भक्ताच्या प्रतिक्षेत असतो. त्याच्याकडे त्रैलोक्याची मालकी आहे, हे सांगण्यास शाहीर प्रभाकर विसरत नाहीत.

विविध विषयपर लावण्या

१) गणाच्या लावण्या २) उपदेशपर लावण्या ३) वैराग्यपर लावण्या ४) पौराणिक देवदेवतावर्णनपर लावण्या ५) कथनपर लावण्या अ) पौराणिक कथा ब) लौकिक कथा ६) स्थानमहिमा सांगणाऱ्या लावण्या. ७) गुरुमहात्म्य व संतमहात्म्यपर लावण्या ८) व्यक्तिवर्णनपर लावण्या. ९) सामाजिक परिस्थिती वर्णन करणाऱ्या लावण्या १०) विनोदपर लावण्या. ११) अनेक भाषात्मक लावण्या. १२) मुजऱ्याच्या लावण्या.^{२१}

मी अद्यापपर्यंत संशोधन करत असताना अनेक लावणी संशोधकांच्या संदर्भ पुस्तकांचा वापर केला; पण गंगाधर मोरजे यांनी कल्पिलेले, मांडलेले लावणीचे प्रकार हे नक्कीच त्यांच्या संशोधन वृत्तीचा तो परमोच्च बिंदू असावा असे मला वाटते. त्यासाठी त्यांनी केलेली भ्रमंती, त्यांचा व्यासंग नक्कीच कौतुकपात्र असाच आहे, असे मला वाटते.

संत वाङ्मयातील काही घटक लावणीमध्ये आढळतात. याचे कारण म्हणजे कोणतीही पूर्वपरंपरा पूर्णपणे तोडता येत नाही. या पूर्वपरंपरेचे काही अवशेष मागे रेंगाळतात. या न्यायाने गौळणी, विराण्या, भारूडे, पदे इ. रचना लावणीच्या केवळ खुणा आहेत, असेच म्हणावे लागेल. लावणीचे मोठे मार्मिक विवेचन ग. यं. माडखोलकर यांनी केले आहे. ते म्हणतात, ‘तरुण मनाचा उल्लूपणा, त्यांची हावरी महत्वाकांक्षा, त्यांची अल्लड हौस व उतावळा हुरूप, त्यांच्या कामना, कल्पना आपल्या कवनातून रेखाटण्याचा प्रयत्न या शाहिरांनी

केला. वैराग्याचा उसना उपदेश, भोळ्या भावांची आळवणी, मुलूखगिरीची घमेंड, पराक्रमाच्या बढाया, कामूक मनाचा चवचालपणा यांची इतके उघड, इतके भेदक व बेभान वर्णन दुसऱ्या वाङ्मयात वाचावयास मिळणे कठीण.’^{२२}

तरुण मनाला हव्या-नको असणाऱ्या गोष्टीची नोंद, त्यात हव्याहव्या वाटणाऱ्या गोष्टी मिळवण्यासाठी त्याची होत असलेली तनामनाची उलघाल, पद्यरूपात गुंफण्याचा शाहिरांचा प्रयत्न त्याचबरोबर आपल्या शौर्याची, घमेंडीची, गर्वाने सांगावी अशा बाबीतले त्या वर्णनाचे शाहिरी वाङ्मयात पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे कोजागिरी पौर्णिमेच्या दिवशी यमुनेच्या पात्रात ताजमहालाचे प्रतिबिंब पाहण्यासारखे आहे.

लावणीचे अभ्यासक म. वा. धोंड यांनी ‘मन्हाटी लावणी’ या संग्रहास लिहिलेल्या विस्तृत प्रस्तावनेस या काव्यप्रकारची त्यांनी सर्वांगाने चर्चा केली आहे.

लावणी हा काव्यप्रकार उर्दूतून आला असावा असे एक मत आहे; परंतु त्या म्हणण्याला कोणताही आधार नाही. लावणीचा कवनप्रकार महाराष्ट्रात जन्मलेला व मराठी वळणाचा आहे. सातप्पाची लावणी सर्वात जुनी समजली जाते; पण त्यापूर्वीही लावणी रचना झाली असावी आणि तीही रामदास स्वामींच्या हातून झाली असावी, असे शाहिरी वाङ्मयाचे अभ्यासक म. ना. सहस्त्रबुद्धे यांचे मत आहे.

‘ऐक साजना, मन मोहना,
संपत्ती पाहता कवनाची ।
जाईल काया जाईल वाया,
उसणी आणली पाचांची ॥’^{२३}

ही लावणी दास विश्रामातून रामदास रचित म्हणून उद्धृत केली. ‘रामजोशीकृत लावण्या’ या संग्रहात हीच लावणी नारायण श्रीरंगाची म्हणून दिली आहे.

लावण्या रचणारे शाहीर काळाच्या

पडद्याआड गेले की, सर्वोत्तम कवन त्यांच्या संग्रहातून मिळवून ते आपलेच आहे, असे समजून छापीत अशी जी वाङ्मयचौर्याची कामगिरी आज चालते ती पूर्वपरंपराच आहे असे मला वरील संदर्भात वाटते.

संदर्भ

- १) केळकर न. चि., ‘मराठी शाहीर व शाहिरी वाङ्मय’, पुणे विद्यापीठ, पुणे, पृष्ठ - १३.
- २) धोंड मधुकर वासुदेव, ‘मन्हाटी लावणी’, मौज प्रकाशन गृह, तिसरी आवृत्ती, २००३, पृष्ठ- ५४.
- ३) हस्तलिखित, पाठक संग्रह ७-१, ऐतिहासिक वस्तु संग्रहालय, अहमदनगर.
- ४) उत्पात ज्ञानोबा विठ्ठल, ‘घुंगुरचाळा’, प्रकाशक - प्रसाद उत्पात, पृष्ठ- ३७, लावणी क्र. ३७.
- ५) साठे अण्णा भाऊ, ‘अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या’, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती, पृष्ठ - २६.
- ६) तत्रैव. पृष्ठ - २७.
- ७) तत्रैव. पृष्ठ - २३.
- ८) संपा. कुंभार नागोराव, ‘शाहीर अण्णा भाऊ साठे’, प्रबोधन प्रकाशन, पृष्ठ - ६१.
- ९) तत्रैव. पृष्ठ - ७२.
- १०) माडगूळकर ग. दि., ‘चैत्रबन’, प्रकाशक देशमुख अँड कंपनी, पृष्ठ - ३२३.
- ११) तत्रैव, पृष्ठ - ३११.
- १२) माडगूळकर ग. दि. यांचे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन १९७६ ला अध्यक्ष पदावरून दिलेल्या भाषणातील वृत्तांत.
- १३) तेंडुलकर रमेश, ‘गीतभान’, विश्वमोहिनी प्रका., प्रथमावृत्ती १९८२, पृष्ठ-११८.
- १४) ‘माडगुळ्याचे गदिमा’ या ई टी. व्ही.ने आयोजित केलेल्या कार्यक्रमास २३/९/२००५ रोजी उपस्थित राहून तयार केलेली ध्वनिफित.
- १५) तेंडुलकर रमेश ‘गीतभान’, पृष्ठ - १३०.
- १६) ‘संचार’ इंद्रधनु पुरवणी, दि. २५-३-

२००१, कवी संजीव, पृष्ठ ८.

१७) 'महाराष्ट्र टाईम्स' दि. २-४-१९९५चा प्रा. दत्ता हसलगीकर यांच्या 'कवी संजीव' या लेखातून.

१८) दीक्षित कृ. ग., 'अत्तराचा फाया', प्रकाशन - तमशाकला कलावंत विकास मंदिर लालबाग, प्रथम आवृत्ती १९७९, पृष्ठ - १३.

१९) तत्रैव, पृष्ठ - १४.

२०) तत्रैव, पृष्ठ - १८.

२१) तत्रैव, पृष्ठ - ५०.

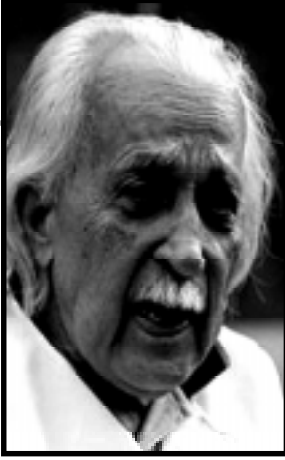
२२) कवी संजीव 'अमृत महोत्सव गौरविका

- दि. २८-८-१९८८ मधील श्री. दिवाकर दुनाखे यांचे 'आघात' या काव्यसंग्रहाविषयीचे मत पृष्ठ-१७.

२३) कवी संजीव अमृत महोत्सव गौरविकेतील भाग.

- प्रा. डॉ. रंगनाथ सुपेकर

मराठी विभाग प्रमुख,
जामखेड महाविद्यालय, जामखेड,
ता. जामखेड, जि. अहमदनगर.
मोबा. : ९४२३४६१०८५

कन्नड ज्ञानपीठ ३

के. शिवराम कारंथ (१० ऑक्टो. १९०२-९ डिसे. १९९७)

कन्नड भाषेतला तिसरा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा १९७८ साली श्री. कोटा शिवराम कारंथ यांना त्यांच्या 'मुकज्जीय कनसुगळू' या कादंबरीसाठी मिळाला. के. शिवराम कारंथ हे कन्नड भाषेतले महत्त्वाचे कादंबरीकर, नाटककार, यक्षगान कलाकार आणि पर्यावरणवादी होते. रामचंद्र गुहा यांनी त्यांना कर्नाटकाचे 'रवींद्रनाथ टागोर' असे म्हटले आहे कारण रवींद्रनाथांप्रमाणेच त्यांनी साहित्यनिर्मितीबरोबर सामाजिक चळवळीतही मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला होता. ते गांधींच्या विचाराने फार प्रभावित झाले आणि त्यांनी मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला आणि खादीचा प्रचार केला. सतत चळवळीत भाग घेतल्याने त्यांचे शिक्षण अपूर्णच राहिले. त्यांनी त्यानंतर पूर्णवेळ साहित्यनिर्मिती आणि समाजसेवेला वाहून घेतले. १९२४ साली त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह 'राष्ट्रगीत सुधाकर' प्रसिद्ध झाला. त्यांनी एकूण सत्तेचाळीस कादंबऱ्या, एकतीस नाटके, चार कथासंग्रह, सहा निबंधसंग्रह आणि दोन काव्यसंग्रह अशी साहित्यनिर्मिती केली. त्यांच्या लेखनातून मानवता, सामाजिक बांधिलकी, मानवी संवेदना आणि गरिबांबद्दलची कणव याचे दर्शन होते. त्यांनी नाहीशा झालेल्या 'यक्षगान' या कर्नाटकातल्या प्राचीन नृत्य-नाट्य कलेचे पुनरुज्जीवन केले. त्यांना १९५८ साली साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला. तसेच त्यांना भारत सरकारने 'पद्मभूषण' हा सन्मानही दिला होता; पण शिवराम कारंथ यांनी आणीबाणीला विरोध केला आणि निषेध म्हणून त्यांना मिळालेला पद्मभूषण पुरस्कार सरकारला परत केला. त्यांनी कर्नाटकातील 'कैगा' या ठिकाणी झालेल्या अणू वीजननिर्मिती केंद्राला विरोध करणाऱ्या चळवळीतही भाग घेतला होता.

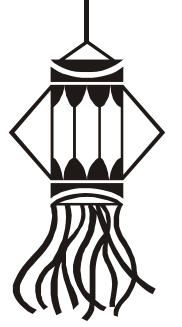

लेख

ते कुठे काय करतात ?

विजय पांढरीपाडे

‘आई कुठे काय करते’, या मालिकेच्या शीर्षकावरून हे सारे सुचले. पुरुषप्रधान संस्कृतीत (अजूनही ?) स्त्रियांना कसे कमी लेखले जाते, हे त्या मालिकेतून सुचवायचे होते; पण काळाच्या अन् कोरोनाच्या प्रवाहात ही मालिका भलतीकडेच वाहवत गेली हा भाग वेगळा ! आपल्याला त्याच्याशी कर्तव्य नाही. मुळातच कोण कुठे काय करतो, हा प्रश्न जो तो विचारतो, त्या मनोवृत्तीविषयी बोलायचे आहे.

घरापासून सुरुवात करू. घरात प्रत्येकजण आईलाच नव्हे तर प्रत्येकाला हा प्रश्न कधी ना कधी विचारतोच. नवरा बायकोला म्हणतो, ‘तू कुठे काय करते ? मीच तर कमावतो. दिवसभर बाहेर राबतो.’ तीही कमावत असेल तर नवऱ्याला म्हणते, ‘तू घरात कुठे काय करतो ? मी तर घर, बाहेरचं सगळीकडे बघते. मुलांचा अभ्यास घेते. स्वयंपाक करते. कामवाली आली नाही तर धुणीभांडी, झाडूपोछा देखील करते.’ आई-वडील मुलांना म्हणतात, ‘तुम्ही कुठं काय करता घरात ? सारखे बाहेर, मित्र-मैत्रिणी, कॉलेज, अभ्यास यातच मस्त. शिवाय पाठ्या आहेतच. घरची फिकीर आहे कुणाला ?’ पुरुषांनी निवृत्ती घेतली की त्या रिकामटेकड्या माणसालाही प्रश्न विचारला जातो, ‘तुम्ही कुठे काय करता ? दिवसभर पेपर नाही तर मोबाईल, शिवाय टी. व्ही. आहेच टाईमपासला !’ पुढे घरातील वृद्ध मातापित्याला, सासूसासऱ्यांना देखील हाच प्रश्न विचारला जातो. ‘तुमची आजारपणं, तुमचे औषध, तुमचं खाणपिणं, पथ्य, हे सांभाळण्यातच आमचा जीव जातो. तुम्ही कुठे काय करता ?’ त्यांनी घरासाठी जे काही करायचं ते खरंतर करून चुकले आयुष्यभर घरच्या साऱ्यांसाठी; पण ती आधीची जमेची बाजू वर्तमानात विसरली जाते. आता तुम्ही काही कामाचे नाहीत हे महत्त्वाचे.

ऑफिसच्या कामाच्या ठिकाणी देखील हीच स्पर्धा, तुलना चालू असते. म्हणजे सगळं काही आपणच करतो, सगळी जबाबदारी आपणच सांभाळतो, प्रोजेक्ट आपणच

पूर्णत्वास नेतो. तो कुठे काय करतो ? ती कुठे काय करते ? बॉस कुठे काय करतो ? तो फक्त हुकूम सोडतो. डेडलाईन ठरवतो. टारगेट देतो. झिजावे तर आपल्याला लागते. आपणच मरमर मरतो. बाकी सगळे काही न करता मजा मारतात. लड्डू पगार घेतात. प्रमोशन, बोनस लाटतात; पण प्रत्यक्षात ते कुठे काय करतात ?

हाच प्रश्न आपण नेत्यांना, आमदार-खासदारांनाही विचारतो. ते फक्त मत मागण्यासाठी, निवडणुकीच्या आधी दिसतात; पण एकदा निवडून आले, मंत्री झाले, खुर्चीवर बसले की ते कुठं काय करतात ? रस्त्यावरचे खड्डे तसेच असतात. अस्वच्छता जैसे थे. भ्रष्टाचार आहेच. पोलिसांचे जुलूम आहेतच. अन् मंत्रीच नव्हे तर ते सचिव, अधिकारी, एकूणच प्रशासनातली मंडळी, ते कुठं काय करतात ? फक्त अधिकार गाजवतात. बंगले, गाड्या, नोकरचाकर, असे सारे फायदे लाटतात; पण जनतेसाठी ते कुठे काय करतात ?

न्यायालयात खटले प्रलंबित राहतात. वकील तारखांवर तारखा घेतात. वरून खालपर्यंत सगळे एकमेकांना सामील असतात. आपल्याकडून हजारी, लाखोंची फी वसूल करतात; पण आपल्याला हवा तो न्याय मिळतच नाही. सगळी टोलवाटोलवी. ते तरी कुठे काय करतात आपल्यासाठी ?

खाजगी शाळा, कॉलेजेस भरपूर फी वसूल करतात. लाखो रुपयांचे डोनेशन वसूल करतात. शिक्षक, प्राध्यापक कुठे, काय शिकवतात ? नोकऱ्या कुठे मिळतात ? चारित्र्यसंपन्न पिढी कुठे तयार करतात ? खाजगी क्लासेसचे पसरलेले जाळे, नोकऱ्या देण्या-घेण्यातला भ्रष्टाचार, खोट्या पदव्या, नकली सर्टिफिकेट, गुणांची फेरफार, कॉप्यांचा सुळसुळाट, सगळे काही दिवसाढवळ्या घडत असते. सगळ्यांना सगळं काही माहिती. सारं सूर्यप्रकाशासारखं स्वच्छ; पण कुणीच काही करत नाही. आपली फक्त एकच तक्रार, आम्ही

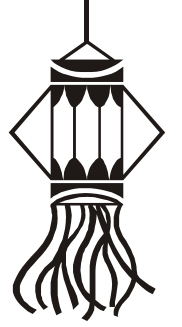
सांगून काय उपयोग ? ते कुठं काय करतात असं म्हटलं की झालं ! आपण बॉलीवूडच्या गटाराबद्दल बोलायला मोकळे. टी. व्ही.वरच्या चर्चेचा आरडाओरडा ऐकायला मोकळे. तिथले 'नेपोटीझम', 'मी टु' प्रकरण, ड्रग्ज, माफिया अन काय काय, सगळ्यावर चर्चा करायला मोकळे ! सगळी घाण साफ करायची जबाबदारी पोलिसांची, सरकारची, सीबीआय, ईडीची ! आपल्या हातात कुठे काय आहे ? आपण कुठे काय करू शकतो ? आपली देशाचा कर्तव्यनिष्ठ नागरिक म्हणून काय जबाबदारी आहे ? आपले अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य हे फक्त टीकाटिप्पणी करण्यापुरते मर्यादित. दुसऱ्याला दोष देऊन चटकन हात मोकळे करता येतात. जबाबदारी झटकता येते. मी काही केलं तरी काय उपयोग ? त्याने काय फरक पडणारये ? ते कुठं काय करतात, असं म्हटलं की झालं !

दुसऱ्याच्या लहानमोठ्या कामाला कमी लेखण्याची, स्वतःची टिमकी वाजवण्याची अन् वर जबाबदारी झटकण्याची, कर्तव्यापासून पळवाट शोधण्याची ही आपली वृत्ती सामाजिक आरोग्याच्यादृष्टीने अत्यंत घातक आहे. आपण कोरोनाच्या विषाणू विषयी एवढा गदारोळ माजवलाय. अर्थात या विषाणूने साऱ्या जगालाच सळो की पळो करून सोडले हे मान्य; पण आपणच आपल्या मनात, शरीरात हे असे काही विषाणू जोपासले, वाढवले त्याचे काय ? हे विषाणूदेखील कोरोनासारखेच घातक आहेत. किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त घातक आहेत. कारण ते कर्तव्यशून्य, आळशी, परावलंबी मनोवृत्तीचे पोषण करतात. विकासाच्या दिशेने पुढे जाण्याऐवजी मागे नेतात आपल्याला. अधोगतीकडे नेतात. आपल्या प्रगतीला खीळ घालतात. कारण जबाबदाऱ्या झटकून, फक्त दुसऱ्यांना दोष देऊन, ते कुठे काय करतात, मग मीच कशाला काही करू ? असे म्हणून चूप बसण्यात

(कृपया पान ११३ पाहा....

कथा

चार हात जमीन

मूळ कन्नड - चतुरंग

अनुवाद - सौ. वंदना किणीकर

‘मनीऑर्डर, मनीऑर्डर’ असे ओरडणाऱ्या पोस्टमनचा आवाज त्याला ऐकू आला नाही. एखाद्या कोऱ्या कागदासारखी त्याची मानसिक स्थिती झाली होती. पत्नी नसलेलं घर म्हणजे आनंद नसलेलं हृदय. केसेसच्या फाईली त्याच्या टेबलावर पसरलेल्या होत्या. त्यातच तो विचारमग्न होता. ही कोर्टाची असली कामे कधी संपणार ? याला शेवट नाही का ? त्याचे अंतर्मन विषादाने विचारत होते. फाईल, फाईल, फाईल या फाईलींना शेवट नाही का ? सकाळ होताच कोर्टकचेरीच्या व्यवहाराच्या हिंदोळ्यावर झोके घेत राहणे हे कसले जीवन ? हा कसला आनंद ? त्याचे हृदय दुःखाने पिळवटून जात होते.

‘मनीऑर्डर सर....’

चार हात जमीन.... फक्त चारच हात जमीन.... एवढ्यासाठी तो केवढा कलह, कसली कसली विषादांची विकृत नाटक ! मनुष्याचे सद्गुण नष्ट होऊन वाढणारा फक्त स्वार्थ... स्वार्थ.... जमिनीची हाव !! कोर्टात येणाऱ्या केसेसची संख्या जमिनीच्या संदर्भातच अधिक. जमीन... जमीन... जमीन... हे कसलं वेड ?

“मनीऑर्डर सर....”

पोस्टमनचा आवाज स्पष्टपणे ऐकू आला. मनीऑर्डर ? कुठून आली ही मनीऑर्डर ? त्याने उठून दरवाजा उघडला. “बाईसाहेबांची सर, तुमची नाही.”

“माझ्या बायकोची मनीऑर्डर ? तिला कुठून आली ?”

“त्यांना बोलावता का सर, मला उशीर होत आहे.”

“अरे, त्या घरात नाहीत. माहेरी गेल्या आहेत.”

“केव्हा येणार, सर ?”

“उद्या येईन म्हणून पत्र आले आहे.”

“तसे असेल तर उद्या पुन्हा येतो सर.”

“ठीक आहे.” असे म्हणून पाठमोरा होण्याआधी थोडासा विचार करून टाळी वाजवून ‘पोस्टमन’ अशी त्याने हाक मारली. पोस्टमन नाराजीनेच परत आला.

“अरे, तो मनीऑर्डर फॉर्म दाखव, तो कोठून आला आहे हे मला बघूदे.” पोस्टमनने फॉर्म काढून दिला. फॉर्म पाहताच त्याच्या नजरेला अडीचशे रुपयांचा आकडा दिसला. फॉर्मच्या खालच्या भागात त्याच्या पत्नीने लिहिलेल्या ‘कथेसाठी बहुमान’ असे लिहिले होते.

तो हवा भरलेल्या फुग्यासारखा झाला. आपल्या पत्नीला मनीऑर्डर ! अडीचशे ! फार मोठी रक्कम. ते देखील तिने लिहिलेल्या एका छोट्या कथेसाठी !

पोस्टमन निघून गेल्यानंतरही कितीतरी वेळ तो स्तब्ध होऊन उभा राहिला. त्याचा आनंद गगनात मावेना. मिठाईचे दुकान बघून आनंदित झालेल्या मुलासारखा. एका कथेला अडीचशे रुपये ! ते देखील कन्नड भाषेच्या एका कथेला ! ‘काळ झपाट्याने बदलत आहे हेच खरे.’

कुणीतरी पक्षकार आले. त्यांच्याशी थोडावेळ बोलून त्यांना पाठवून दिले. उरलेल्या फाईली तपासून पाहिल्या. जेवणासाठी आलेला हॉटेलचा डबा आवडला नाही. दुसऱ्याच दिवशी येणाऱ्या बायकोच्या विचाराने तसे झाले असेल. तरीदेखील जेवणाचे शास्त्र उरकून झोपायला गेला. त्यादिवशी कोर्टाला सुट्टी असल्याने भरपूर विश्रांतीच विश्रांती. पुन्हा मन विचाराधीन झाले.... माझ्या बायकोला बहुमान ! कथास्पर्धेमध्ये तिला मिळालेला प्रथम पुरस्कार ! त्याचे हृदय आनंदाने उमललेल्या फुलासारखे झाले. त्याचे मन आठवणींच्या घोड्यावर स्वार होऊन निघाले.

कोर्टाला सुट्टी असणारी अशीच एक दुपार.

जेवणानंतर दोघेही पलंगावर विश्रांती घेत होते. त्याला जाग आल्यानंतर.... ती तिच्या खोलीत काहीतरी लिहीत होती. काय लिहीत असेल बरं ? वडिलांना किंवा भावांना पत्र तर लिहीत नसेल ? तो स्तब्ध होऊन उभा होता. तरी तिच्या अंतरात्म्याला त्याच्या आगमनाची चाहूल लागली होती.

“कळले मला, या.” तिच्या या शब्दांच्या जलतरंगावरून तिच्या प्रेमळ हास्याची लंके उमटली.

“जवळ या की !”

“तू कुठे निघून जातीस की काय अशी भीती वाटत होती.” असे म्हणून तो हसला.

“भीती ? का कटकट गेल्याचा आनंद ?”

“नाही नाही, असे का म्हणतेस ?”

ती गप्पच होती; परंतु तिच्या चेहऱ्यावर संशय दिसत होता.

“जाऊ दे गं. काय लिहिते आहेस सांग. पत्र लिहितेस का ?”

“हो हो प्रेमपत्र.” असे म्हणत असताना तिच्या चेहऱ्यावर व दृष्टीतून प्रेमळ हास्य तरळून गेले.

“अरे वा ! प्रेमपत्र.... कुणाला ?”

कमळाच्या देठासारखे शरीराला हेलकावे देत ती म्हणाली, ‘कुणाला तरी’ असे म्हणून ती हसली.

तिचा पोरकटपणा त्याला नेहमीच आवडत असे. म्हणून योग्य तो प्रतिसाद देऊन काय लिहीत असेल या कुतूहलापोटी त्याने टेबलावर वाकून पाहिलं.

“काय हे ? प्रेमपत्र तर नाही. लहान कथा दिसते.”

“का हो आश्चर्य वाटण्यासारखं काय त्यात.... आम्ही बायकांनी कथा लिहू नये असं वाटतं का ?”

“छे ! छे ! तसं काही नाही. जरूर लिहावे; पण थोडासा वयाचा अनुभव लक्षात घेऊन लिखाण केल्यास कथा सशक्त होते. कथेला एक प्रकारचा बाज

येतो असे मला वाटते.”

“सतत लिहीत राहण्याने अनुभव येतच राहतो. असे म्हणतात की गात राहिल्याने संगीतही येते.” तिने वादविवाद तेथेच मिटवला.

या घटनेनंतर तो आपल्या वकिली पेशात मग्न झाला. आपली बायको काय लिहीते ? काय काय लिहीते ? तिच्या लिखाणात काहीतरी नावीन्य व तथ्य असेल का ? या गोष्टींचा विचार करण्यासाठी त्याला वेळ नव्हता.

विचार करून करून त्याला झोप येईनाशी झाली. अंथरुणावरून उठून त्याने पुस्तकाच्या कपाटातून ‘ग्रॅहम ग्रीनर’ नावाची कादंबरी हातात घेतली. ते पुस्तक उघडताच त्यात त्याला त्याच्या बायकोने लिहिलेल्या हस्तप्रतीचा कागद मिळाला. त्या कथेचे नाव होते ‘चार हात जमीन.’

त्याने ती कथा वाचण्याला प्रारंभ केला.

वैशाखातील रणरणत्या उन्हात झाडाची पाने पिवळ्या रंगाची होतात. अशावेळी काळींग मान वाकवून शेतात नांगर मारीत होता. त्याच्या बरोबरच त्याची काळी सावली चालत होती. जणू त्याच्या आत्म्याचे प्रतिबिंबच. नांगरताना त्याच्या संपूर्ण देहावरून घामाची नदीच वाहत होती. नांगर जमिनीवरून रेघा मारत सावकाश; पण निर्धाराने पुढे सरकत होता. नांगराला बांधलेले पांढरेशुभ्र बैल, त्याचा काळा देह, त्याच्या देहाला गुंडाळलेला पांढरा पंचा व फेटा. हे दृश्य त्याच्यामागे असणाऱ्या डोंगराच्या स्तब्ध निळ्याहिरव्या रांगांच्या पार्श्वभूमीवर एखाद्या चित्राप्रमाणे दिसत होते; परंतु काळींगला मात्र त्या दृश्यातील सौंदर्य अनुभवणे शक्यच नव्हते. तो फक्त जमीन नांगरणारे यंत्र होता. सूर्योदयापूर्वी उठून कासरा बांधून शेतात गेला म्हणजे परत येणे सायंकाळीच.

काळींग नांगरतच होता; पण त्याचे मन रिकाम्या घागरीसारखे होते; परंतु आता मात्र त्या रिकाम्या मनात एक चिंतेचा लहान खडा पडला आहे. चिंतेचे कारण म्हणजे ‘चार हात जमीन.’

चार हात जमीन !

फक्त चारच चार हात जमीन !!

म्हातान्या काळींगचे डोळे एखाद्या भीतीच्या गुहेत रस्ता चुकल्यासारखे वाटत होते. बाहेरील दृश्य पुसट झाले होते; पण आतील डोळे उघडले होते. ‘मी लहान असताना बाजूच्या खेड्यातील हरीकथा सांगणारा दास म्हणाला होता, ‘जमिनीसाठी, मूठभर मातीसाठी, अती आशा ठेवू नका.’ कारण त्यामुळेच कुरुवंश नामशेष झाला.

‘खरेच ! पांडवांच्या बाजूने श्रीकृष्णाने पाच गावे कौरवांनी द्यावीत, असा प्रयत्न केला. तेव्हा अविवेकी दुर्योधनाने मस्तीत उत्तर दिले. ‘पाच गावे तर सोडा, पाच पावले जमीनसुद्धा देणार नाही.’ स्वतःच्या हटवादीपणामुळे त्याने सर्वनाश ओढवून घेतला.

‘तसेच आपलेही वागणे पुढील दिवसांत असेच झाले तर...’ त्याचे विचार घसरू लागले. ‘होय फक्त चार हात जमिनीसाठी. चारच हात जमीन !

‘कुरुवंशाची कथा कधीच संपली; पण माझी कथा ! याचा शेवट काय ? आपण केलेल्या क्षुल्लक कामाचा काय परिणाम होईल ?’

काळींग नांगरतच होता. नांगर जसा जसा पुढे जाईल तसे जमिनीचे दोन भाग होत होते. नांगराच्या दोन्ही बाजूला लांबच लांब लाल मातीच्या राशी पडत होत्या. ते बघत काळींग पुढे जात होता.

चार हात जमीन. दुसऱ्याच्या हक्काची. त्याला त्याची आशा सुटली होती, दुसऱ्याच्या पत्नीवर आशा ठेवणाऱ्या इंद्राप्रमाणे.

बाजूचे नारळाचे शेत देवप्पाचे. त्यातील चार हात जमिनीवर त्याने अतिक्रमण केले होते. देवप्पाची

स्वतःची जमीन फक्त तीन एकर, कमी जास्त काळींगच्या जमिनी एवढीच.

जमिनीवर झालेल्या अतिक्रमणामुळे देवप्पाला काही सुचेनासे झाले. शिवीगाळ झाली. शेवटी प्रकरण मारामारीवर आले. त्यात काळींगचा विजय झाला. देवप्पाने पुढे ग्रामपंचायतीमध्ये तक्रार नोंदविली.

ग्रामपंचायतीचा न्याय ! काय सांगावं ? तिथे मिळणारा न्याय म्हणजे बलाढ्य माणसाचा विजय !!

शेवटी काळींगचाच विजय झाला. तरी देखील खंबीरपणे देवप्पा वरील अधिकाऱ्याकडे तक्रार घेऊन गेला. परंतु....

मोजणी करण्याच्या आधी आलेल्या अधिकाऱ्यांना घरी बोलावून उप्पीट, कॉफी देऊन नेवैद्य दाखवला होता. त्यामुळे तृप्त झालेल्या अधिकाऱ्यांनी चार हात जमिनीचा भाग मोजणी करून काळींगच्या जमिनीत मिसळून मोजणीचा दगड बसवला.

रणरणत्या उन्हात काळींग नांगर चालवतच होता.....

मोजणीचा दगड म्हणजे देवप्पाच्या छातीत मारलेला बाणच. देवप्पा दिगमूढ होऊन गेला. त्याला काही सुचेनासे झाले. 'चार हात जमीन' आता त्याची उरली नाही. न्यायालयाने तसे सांगितले आहे. आता पुढे काय करायचे ? बेल्ट कापलेल्या इंजिनप्रमाणे त्याची बुद्धी काम करेनाशी झाली. देवप्पाच्या डोळ्यांसमोर अंधारच अंधार पसरला. त्याने अंधरून धरले.

काळींग नांगर मारतच होता. त्याचे पाय थरथरत होते. अंधरून धरलेला देवप्पा पुन्हा उठलाच नाही. देवप्पाचे पुढील विचार चित्राप्रमाणे त्याच्या डोळ्यांसमोरून सरकू लागले,

'तू माझी जमीन हडपलीस. ज्या जमिनीवर माझे रक्त सांडले, ती तुला लाभेल का ? माझ्या जमिनीची अपेक्षा करून तू माझा खून केलास. असू दे. माझा मुलगा याचा बदला घेतल्याशिवाय राहणार

नाही हे लक्षात ठेव. रक्ताला रक्त देऊनच तो ही जमीन परत मिळवेल. तू जिंकलास असे समजू नकोस. तुला संपवल्यावरच माझ्या आत्म्याला शांती, समजलास ?'

काळींगला मेलेल्या देवप्पाच्या आवाजाचा भास झाला. वृद्ध काळींग थरथर कापू लागला. पाण्यात पडलेल्या वासराला समोर भयंकर मगर दिसावी तसा. घाबरून बाजूच्या शेतात काम करणाऱ्या देवप्पाच्या वज्रदेही मुलाकडे त्याने पाहिले. यक्षगानातील अभिमन्यूप्रमाणे तो वाढला आहे. त्याच्या मनात आले तर.....

मी आता वृद्ध झालो आहे. माझ्या अंगात आधीचे बळ राहिले नाही. देवप्पाचा मुलगा दैत्यासारखा आहे. तो नक्कीच माझा सूड घेईल. तो त्याची जमीन माझ्याकडून जबरदस्तीनेच परत मिळवेल. माझी मुले अजून लहान आहेत. माझ्याकडून यापुढे शक्तीची कामे होणार नाहीत. आता सगळं संपलं.... त्या अधिकाऱ्याला मी अन्यायाने पाच रुपये दिले. अरेरे ! चुकलो, चुकलो, चुकलो....

त्याच्या अंतःकरणात भीतीचे वादळ घोंगावू लागले. त्या भीतीने काळींग लडखडत खाली पडलेला बघून देवप्पाचा मुलगा धावत आला. तोपर्यंत काळींग बेहोश झाला होता. देवप्पाच्या मुलाने पळत जाऊन तलावातले पाणी आणले व त्याची शुश्रूषा केली.

थोड्याच वेळात काळींगने हळूहळू डोळे उघडले. त्याच्या दृष्टीला देवप्पाचा मुलगा दिसला. काळींगला त्याचा चेहरा यमदूतासारखा वाटला. जणू सर्पाला गरूडाचे दर्शन झाले ! घाबरून त्याने डोळे मिटले. निस्तेज ओठ शब्दांचा जप करत होते, 'चार हात जमीन, चारच हात जमीन, रागाला येऊ नकोस रे.... माझा संसार मोठा म्हणून मी हे कृत्य केले. माझ्यावर विश्वास ठेव बेटा.... संसारासाठीच हे केले. मी देवाशपथ सांगतो खरे तेच सांगतो....

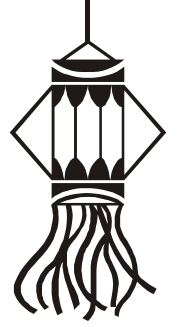
(कृपया पान ८० पाहा....

कथा

नाना गोखल्यांकडे पाहुणा येतो !

सर्वोत्तम सताळकर

नाना गोखले गावाच्या एकमेव डांबरी रस्त्यावरून घाईघाईने चालले होते. भराभरा पावले टाकीत जाणारी त्यांची ती कृश आणि अशक्त मूर्ती बघून त्यांना ओळखणाऱ्या अनेकांना आश्चर्य वाटत होतं. आश्चर्य दोन गोष्टीचं होतं. एकतर यावेळी नाना कधीच बाहेर दिसत नसत आणि दुसरं म्हणजे नानांना इतकं उत्साही आणि चैतन्यमय असं आतापर्यंत कुणीच पाहिलं नव्हतं.

त्या लहानशा तालुक्याच्या गावात नानांना सगळेच ओळखत होते. गेल्या पस्तीस वर्षांपासून नाना त्याच गावात राहत होते आणि नानांबद्दल सर्वांनाच करुणा आणि दया वाटायची. गावच्या शाळेत मास्तर म्हणून आलेले नाना तिथंच स्थायिक झाले होते; पण त्यांचं आयुष्य मोठं दुर्दैवी ठरलं होतं. त्यांची बायको बाळंतपणात गेली होती. नानांनी त्यानंतर लग्न न करता आपल्या एकुलत्या एक मुलाला लाडाने वाढवला होता. पुढच्या शिक्षणासाठी त्यांचा मुलगा रोहित मुंबईला गेला होता. इथं दुर्दैवानं नानांना दुसरा तडाखा दिला होता. त्यांचा बावीस वर्षांचा रोहित चार वर्षांपूर्वी मुंबईत एका दुर्घटनेत मरण पावला होता. त्यानंतर नाना पूर्णच निराश झाले होते. त्यांची जगण्याची उमेदच निघून गेली होती. मुलाचं जाणं त्यांनी इतकं मनाला लावून घेतलं की ते सर्वांपासून अलिप्त झाले होते. गावापासून दूर असणाऱ्या त्यांच्या छोट्या घरात ते एकटेच भुतासारखे राहत असत. फक्त सकाळी दूध आणि भाजी आणण्यासाठी ते बाहेर पडत. त्यावेळी रस्त्यावर चालणारी त्यांची कृश, अशक्त आणि शक्तिहीन पाय घासत हळूहळू चालणारी निराश मूर्ती बघून लोकांना दया वाटायची. एक दुर्दैवी बिचारा जीव अशीच नानांबद्दल सर्वांची भावना होती. काही लोक त्यांच्याशी बोलण्याचा आणि त्यांना आनंदी करायचा प्रयत्न करीत; पण नाना त्यांच्याकडे इतक्या थंड आणि शून्य गोठलेल्या नजरेने पाहत की तो माणूस थबकून गप्प बसे.

असे नाना आज उत्साहाने आणि आनंदाने भराभरा चालत असलेले पाहून त्यांना ओळखणाऱ्या काही लोकांना आश्चर्य वाटत होतं. अचानक नाना त्यांच्या नेहमीच्या किराणा दुकानापाशी थांबले. आज जो पाहुणा त्यांच्याकडे येणार होता त्याला चहाबरोबर केक-बिस्किट देणंही आवश्यक होतं.

“काही वेगवेगळ्या प्रकारची चांगली बिस्किट-केक वगैरे द्या !”

“अरे वा नाना, आश्चर्य आहे ! अहो, महिन्याला एकदा जेव्हा मी तुम्हाला किराणा सामान पोचवतो तेव्हा तुम्ही काहीतरी, कितीतरी द्या असं निरुत्साहानं सांगता आणि आज अचानक बिस्किट-केक वगैरे ?” दुकानाचे मालक मुक्कावार यांनी विचारलं.

“आज पाहुणे येताहेत, त्यांच्यासाठी !”

“तुमच्याकडे आणि पाहुणे ? आश्चर्य आहे ! कोण आहेत बुवा ?”

“आहेत असेच !”

“बरं, कुठल्या गावाहून येताहेत ?”

“मुंबई !”

“अहो, मुंबईची बस दोनला येते. आता कुठेशी बारा वाजताहेत. इतक्या लवकर जाऊन काय करता ?”

“जाऊन बसतो स्टॅन्डवर ! नाहीतरी घरी तरी काय काम आहे ?” एवढे बोलून आणि पटकन् केक-बिस्किटची पिशवी घेत नाना घाईने बाहेर पडले. त्यांची अधीरता आणि लगबग बघून मुक्कावारांना आश्चर्य चाटलं.

बसस्टॅन्डच्या त्या बाकावर नाना एकटेच काहीसे सुस्त बसले होते. बसस्टॅन्डमध्ये जवळजवळ सामसूम होती. तीन-चार माणसं इकडंतिकडं विखुरलेली आणि एक-दोघे ऑफिसात काम करणारी अशी दिसत होती. नानांच्या डोळ्यांवर झोप येत होती.

दोन दिवसांपूर्वी या पाहुण्याचा फोन आल्यानंतर ते काल रात्री पूर्ण जागेच होते. मनात सारख्या आठवणी आणि विचार ! झोप लागणार तरी कशी ? झोप असह्य झाल्याने नानांना बसल्याबसल्या डुलकी लागली.

रोहित पुढे पुढे पळत होता. ‘थांब ! थांब !!’

असं ओरडत नाना त्याच्या मागे धावत होते. रोहितच्या चेहऱ्यावर भीती स्पष्ट दिसत होती. नाना त्याला धीर देत त्याच्या मागे धावत होते. अचानक समोर एक विहीर आली. खूप खोल खोल गहिरी विहीर !

“नाना, मी जातोय !” रोहित ओरडला.

“अरे थांब थांब !!” नाना जिवाच्या आकांताने ओरडले.

“नाही नाना, नाही !” रोहित म्हणाला आणि त्याने विहिरीत उडी घेतली. नाना पळतपळत विहिरीच्या तोंडाशी पोहचले. त्यांनी विहिरीत वाकून पाहिलं. रोहितची आकृती आपली हातपाय झाडत खाली खोलखोल जात होती. हळूहळू लहान लहान होत होती.

अचानक नाना खडबडून जागे झाले. बाप रे ! काय ते भयानक स्वप्न ! रोहित गेल्यापासून त्यांना मधून मधून अशीच भयानक स्वप्न पडायची. अचानक त्यांची नजर समोरच्या मोठ्या घड्याळाकडे गेली. मुंबईहून येणाऱ्या बसची वेळ झाली होती आणि त्याच वेळी मुंबईची बस आत शिरत होती.

नानांनी त्या पाहुण्याला यापूर्वी कधी पाहिलं नव्हतं; पण तो बसमधून उतरला आणि त्यांनी त्याला बरोबर ओळखला. बाकीच्या खेडवळ आणि साध्या माणसांत तो आपल्या भरपूर उंची, रूंद भरदार खांदे, गोरा रापलेला चेहरा, भारी कपडे आणि डोळ्यांवर मोठा गॉगल या वेषात उठून दिसत होता. नाना लगबगीनं त्याच्याजवळ गेले.

“मी नाना गोखले !” नानांनी काहीशा

अजीजीच्या आणि मृदू स्वरात त्याला सांगितलं.

“मी धनंजय महाले ! रोहितचा जिवलग मित्र ! पण काका तुम्ही स्वतः का इतका त्रास घेतलात ? पत्ता विचारत मी आलो असतो की घरी ?”

“अरे असं कसं चालेल ? तुम्ही रोहितचे मित्र ना ? तुम्हाला स्वतःच रिसीव्ह करायला हवं ?” नानांच्या स्वरात काही उपहास वा तिरकेपणा दिसतोय की काय याची त्या पाहुण्याला शंका आली. त्यानं निरखून नानांकडे पाहिलं; पण नानांच्या चेहऱ्यावर भाबडा भाव दिसत होता.

दोघेही चालत निघाले. पाहुण्याचं चालणं बघून नानांनी विचारलं, “चालताना थोडेसे लंगडताय काय ?”

पाहुणा चकित झाला. म्हातान्याचं निरीक्षण चांगलंच दिसत होतं. तसं त्याचं लंगडणं हे फारसं जाणवण्यासारखं नव्हतं; पण म्हातान्यानं ते बरोबर हेरलं होतं.

“चार वर्षांपूर्वी एका अपघातात पाय कायमचा निकामी झालाय. त्यामुळे असं चालतो.” त्यानं ताठ स्वरात उत्तर दिलं.

चालताचालता ते मुख्य रस्त्याला लागले. तिथून दिसणाऱ्या शाळेकडे बोट दाखवत नाना म्हणाले, “ही आमच्या गावची शाळा ! याच शाळेत तीस वर्षे नोकरी केली, रोहितही सातवीपर्यंत येथेच शिकला. त्यानंतर पुढच्या शिक्षणासाठी त्याला जिल्ह्याला जावं लागलं.”

पाहुणा गप्पच राहिला.

“तुम्हाला माझ्या बोलण्याचा कंटाळा तर येणार नाही ना ?”

“नाही नाही ! तुम्ही बोलत राहा !” पाहुण्यानं सांगितलं. खरं तर त्याला नानांचं इतर बोलणं सगळंच कंटाळवाणं वाटणारं होतं. त्याला कधी एकदा इथलं काम संपवतो आणि परत जातो असं झालं होतं. तसंही

काम फारच सोपं होतं.

“....तर काय सांगत होतो, रोहित जिल्ह्याच्या शाळेमध्ये बारावीपर्यंत शिकला आणि मग पुढच्या शिक्षणासाठी मुंबईला गेला. त्याला मायक्रोबायलॉजीमध्ये खूप शिकायचं होतं. मग एखाद्या मोठ्या कंपनीत त्याला नोकरी मिळाली असती. मग तो मला तिकडे घेऊन जाणार होता; पण अचानक तो गेला आणि सगळंच संपलं.”

पाहुणा स्वतःशीच उपहासानं हसला. ‘साला त्या रोहितनं म्हातान्याला बरंच मूर्ख बनवल्यासारखं दिसत होतं. कुठली मायक्रोबायलॉजी आणि काय ? रोहित गोखले मुंबईला आला आणि त्याला मुंबईची हवा लागली. भरपूर पैसे कमवायचे हजारो मार्ग मुंबई दाखवते आणि बरेच तरुण त्या प्रलोभनात अडकतात. रोहितचंही तसंच झालं होतं. शिक्षण, पदवी, नोकरी सगळं मागं पडलं होतं. झटपट श्रीमंत होण्याचं वेड रोहितला लागलं होतं आणि तो मग मुंबईच्या गुन्हेगारी जगात ओढला गेला होता. सुरुवातीला लहानसहान गुन्हे करत करत पुढे मोठा हात मारायची स्वप्नं बघू लागला होता. अर्थात आपण व्यवस्थित शिकत असल्याची पत्रं तो बापाला पाठवायचा. अशा अनेक पत्रांचा मजकूर आपणच तर त्याला सांगितला होता ! अशावेळी आपलं डोकं फार चालायचं. आपणच तर आपल्या त्या गँगमध्ये धाडसी आणि हुशार होतो म्हणून तर आपण गँगचे म्होरक्या होतो.’

“लहानपणी रोहित फार खोडकर होता. त्या अप्पासाहेबांच्या नारळाच्या झाडावर सरासरा चढायचा. लहानपणापासूनच तसा फार चपळ आणि काटक शरीराचा होता तो ! तुम्ही ऐकताय ना मी काय म्हणतो ते ?” नाना पाहुण्याला विचारत होते.

“हो तर !” पाहुणा ऐकत होताच ! काटक आणि चपळ शरीर असल्यानं तर रोहितनं त्या दिवशी सगळ्यांना गुंगारा दिला होता आणि ती बॅग घेऊन पळून

गेला होता.

“चला, आपलं घर आलं ! तुम्ही थकला असाल, जरा आराम करा मग सवडीनं बोलू !” नाना घराच्या अंगणात शिरत म्हणाले.

“मी काय म्हणतो काका, मी थोडा घाईत आहे. थांबायचा आग्रह करू नका ! मी लगेच माझं काम संपवून जातो.” पाहुणा काहीशा अधीरपणाने म्हणाला.

“अहो असं कसं ? आजची रात्र राहून जा ! नाहीतरी तुमची मुंबईची बस उद्याच आहे. इतक्या दिवसांनी रोहितचा कुणीतरी मित्र भेटतोय. फार बोलायचंय हो त्याच्याविषयी ! प्लीज माझी विनंती आहे तुम्हाला ! !”

काही क्षण पाहुणा थबकला. खरं तर असं बेसावधपणे वागण्याची त्याची सवय नव्हती; पण त्याला नानांची दया आली. हा म्हातारा करून करून काय करणार आहे ? तो काहीशा बेफिकिरीने घरात आला. मग एवढ्यात नानांनी मागवलेले डबे आले. दोघांनी त्या डब्यातलं जेवण घेतलं. पाहुणा थकला होता. काही वेळातच नानांनी दाखवलेल्या खोलीत पलंगावर तो घोरू लागला होता. नाना विचार करत बसले.

काही वेळानं त्यांनी आपल्या स्टीलच्या कपाटात जपून ठेवलेली एक फोल्डर फाईल काढली. त्यात रोहितचे फोटो आणि वृत्तपत्राची कात्रणं त्यांनी चार वर्षांपासून जपून ठेवली होती. त्यातला रोहितनं पाठवलेला एक ग्रुप फोटो त्यांनी बाहेर काढला आणि पुन्हा पाहिला. चार लोकांत रोहितबरोबर हा धिप्पाड पाहुणाही फोटोत दिसत होता. त्याच्याबरोबर रोहितचं एक पत्रही होतं. त्यात पाहुणा हा किती धाडसी आणि हुशार आहे आणि तो आपल्या तल्लख डोक्यानं नव्या नव्या योजना कशा आखतो याचं कौतुकही होतं. तोच आमचा लीडर आहे, असंही रोहितनं लिहिलं होतं. त्यानंतर त्यांनी वृत्तपत्रांची काही कात्रणं पाहिली.

‘पोलिसांची गोळी पायात लागून धन्यादादा जखमी !’

अशा शीर्षकाची बातमी त्यांनी पुन्हा वाचली. ती पत्रं आणि ते फोटो पाहून त्यांना रोहितची पुन्हा आठवण आली आणि त्यांचं मन त्याच्या आठवणीनं पुन्हा दुःखी झालं. आपल्या डोळ्यांतून अश्रू बाहेर येतील याची त्यांना भीती वाटली आणि त्यांनी पटकन ते फोल्डर आत ठेवलं.

संध्याकाळी सातला पाहुणा उठला. त्याने अंगणात असलेल्या बादलीतून पाणी स्वतःच्या चेहऱ्यावर मारून घेतलं. तो ताजातवाना झाला. नाना त्याच्या हालचाली लक्ष देऊन बघत होते. त्याच्या हालचालीतला बेदरकारपणा त्यांना काहीसा अस्वस्थ करत होता.

काही वेळानंतर पाहुणा आतल्या मोठ्या हॉलवजा खोलीत आला. त्याच्यापाठोपाठ नानाही खोलीत आले. खोलीतल्या कोचावर तो पाहुणा प्रशस्तपणे बसला. त्याच्या त्या बसण्यातली उद्धट गुर्मी बघून नानांना राग आला; पण तो आवरून नाना त्याच्या समोरच्या खुर्चीवर बसले.

“तर आता कामाचं बोलतो.” पाहुणा म्हणाला. नाना सावरून बसले. संध्याकाळचा अंधार हळूहळू पसरू लागला होता. वातावरणात गडद उदासपणा जाणवत होता. “चार वर्षांपूर्वी रोहित येथे दोन-तीन दिवसांसाठी आला होता. त्यावेळी तो माझी लाल रंगाची एक बॅग घेऊन आला होता. ती बॅग परत घेऊन जायला आलोय मी !”

“हो, आहे एक लाल रंगाची बॅग ! काय आहे त्यात ?” नानांनी विचारलं.

“म्हणजे तुम्ही ती उघडून पाहिली नाही ?”

“नाही. ती जशी रोहितनं ठेवली आजही तशीच आहे.” आपल्याला रोहितनं त्यात काय आहे हे सांगितलं होतं त्यामुळे ती उघडून पाहण्याची गरज नव्हती, ही गोष्ट नानांनी पाहुण्यांना सांगितली नाही.

तसा पाहुण्याला संशय आला होता. म्हाताऱ्याला आत काय आहे ते माहीत असावं, अशी दाट शंका त्याला येत होती; पण त्यावर काही न बोलता तो नानांना म्हणाला, “ठीक आहे मग ती बॅग मला द्या. मी उद्या निघून जातो.”

“ज्याअर्थी चार वर्षांनंतर इतके कष्ट घेऊन तुम्ही ती बॅग घेण्यासाठी आलात त्याअर्थी त्यात कपडे किंवा कागद असल्या कुचकामी गोष्टी नसणार. काहीतरी अतिशय महत्त्वाचं असणार. काय आहे त्यात ?” नानांनी अतिशय साधेपणाने प्रश्न विचारला.

पाहुण्याने रोखून नानांकडे पाहिलं. मग काहीशा बेफिकिरीने तो म्हणाला, “काही नाही, माझी काही महत्त्वाची कागदपत्रं आणि माझ्या एका संशोधनाचे पेपर आहेत. अचानक मला तीन वर्षांसाठी परदेशाला जावं लागलं. मग मी ही बॅग रोहितला ठेवून घ्यायला सांगितली होती. परत येतो तर रोहितचं अपघाती निधन झाल्याचं कळलं. मग मला हे कळालं की रोहितच्या निधनापूर्वी तो येथे येऊन गेला होता. तेव्हा ती बॅग येथेच असावी, असा मी अंदाज केला. तुम्हाला फोन केला आणि येथे बॅग घेण्यासाठी आलो.”

पाहुण्यानं ही जी कहाणी सांगितली होती त्यावर नानांचा किती विश्वास बसेल याची त्याला खात्री नव्हती; पण त्याची त्याला तशी फिकीरही नव्हती. हा सत्तरीला आलेला म्हातारा त्याचं काय बिघडवणार होता ? त्यामुळे त्यानं बिनधास्त ही कहाणी नानांना सांगून टाकली होती. त्याची कहाणी ऐकून नाना स्तब्ध झाले. खरं पाहता रोहितनंही त्याच्या मागच्या मुक्कामात काय झालं हे पूर्णपणे सांगितलं नव्हतं. ते दोन दिवस तो गप्प गप्पच होता. कारण तो भयंकर घाबरला होता. त्यानं हे जे अविचारी धाडस अचानक केलं होतं त्याचा काय परिणाम होईल या विचारानं तो धास्तावला होता. फक्त त्या बॅगेत फार मूल्यवान असं काहीतरी असल्याचं त्यानं सांगितलं होतं; पण काही पेपरची कात्रणं नानांनी

जपून ठेवली होती. रोहित कधीकधी तुटकपणे काहीतरी बोलायचा. या सगळ्याची संगती लावल्यानंतर काय झालं असावं, याची नानांना पुसट कल्पना आली होती. हा पाहुणा मात्र निश्चित खरं बोलत नव्हता. अचानक नाना उठले.

“माझी चहाची वेळ झाली आहे. तुम्हालाही चहा करू ?”

अचानक काहीतरी वेगळाच विषय निघाल्यानं पाहुणा वैतागला. मायला हा म्हातारा फार वेळ खाणार, असं दिसत होतं; पण मग त्यानं विचार केला, म्हाताऱ्याला संशय आला तर मग त्याचा जास्त वेळ जाणार होता. अर्थात पाहुण्याला कशाचीच भीती नव्हती. आपल्या उद्देशासाठी तो अखेरच्या थराला जाण्यासाठी तयार होता; पण बघू या म्हाताऱ्याच्या कलानं घेतलं तर काम सोपं होईल का ?

“चहा चालेल की ? नाहीतरी सकाळच्या प्रवासानं डोकंही ठणकतंय.”

“बरं मग मी चांगला आलं घालून कडक चहा करतो.” नाना म्हणाले आणि स्वयंपाकघरात आले. त्यांनी पटकन चहाचं आधण ठेवलं आणि पुन्हा त्यांनी कपाटात जपून ठेवलेली फोल्डर फाईल काढली. त्यातली पेपरची कात्रणं पुन्हा वाचली. तशी काही गरज नव्हती म्हणा ! त्या कात्रणात असणारी प्रत्येक बातमी त्यांना तोंडपाठ होती. त्यांनी पुन्हा त्या कात्रणाची शीर्षकं वाचली. ‘सोन्याच्या दुकानावर धाडसी दरोडा, लुटेऱ्यांवर पोलिसांचा गोळीबार ! एकाचा मृत्यू दुसरा पायात गोळी लागून जखमी. एका तरुणाचा मृतदेह जंगलात सापडला ! गुंडांच्या आपसी वैमनस्यातून खून झाल्याचा संशय ! कुप्रसिद्ध गुंड धन्यादादाला तीन वर्षांची सजा !’ नंतर त्यांनी पुन्हा रोहितची पत्रं वाचली. आपल्याला कसे जिवाभावाचे मित्र भेटले आहेत आणि ते आपली कशी काळजी घेतात, याचं वर्णन एका पत्रात होतं तर दुसऱ्या पत्रात आपला मित्र धनु किती

हुशार आणि धाडसी आहे आणि पैसे कमवायच्या नव्यानव्या योजना तो कशा आखत असतो याची माहिती होती.

त्यांनी पुन्हा एकदा रोहितचा आणि त्याच्या मित्रांचा फोटो नीट पाहिला. शंकाच नव्हती. चेहरा एकदम जुळत होता.

काही वेळानंतर नाना चहा घेऊन आले. त्यांनी एक कप पाहुण्यापुढे ठेवला. बशीमध्ये आणलेली बिस्किट आणि केक ठेवले, पाहुणा काही काळ थांबला. नानांनी आपला चहा प्यायला सुरुवात केल्यानंतर त्याने आपला कप उचलला.

दोन-तीन घोट घेतल्यानंतर नानांनी बोलायला सुरुवात केली.

“धनंजय, रोहित माझा एकुलता एक मुलगा ! त्याची आई त्याच्या लहानपणीच गेली. तेव्हापासून मी त्याला फार प्रेमाने तळहातावरच्या फोडासारखा काळजीपूर्वक वाढवला होता. त्यानं चांगलं शिकून व्यवस्थित नोकरी करावी, अशी माझी माफक अपेक्षा ! त्याचाही सुरुवातीला हाच विचार होता. शिकल्यानंतर तो नोकरी करणार होता आणि मलाही मुंबईला घेऊन जाणार होता. बरं तुम्ही जरा केक आणि बिस्किटही घ्या ना !”

पाहुण्यानं नानांच्या या बोलण्यावर त्याला जोरात येणारी जांभई आवरली. साला ही मध्यमवर्गीय माणसं आणि त्यांची ती क्षुद्र, क्षुल्लक स्वप्न आणि त्या स्वप्नांवर त्यांचं असणारं ते प्रेम ! त्याला अशा माणसांची खूप चीड यायची. खूप राग यायचा. अशी लोकं उगीचच कारण नसताना आपला विवेक जागृत करतात आणि मग आपल्यासारख्या माणसाच्या महत्त्वाकांक्षेला आवर घालावा लागतो; पण अर्थात असे विचार व्यक्त करण्याची ही वेळ नव्हती. आता या म्हाताऱ्याला सहानुभूती दाखवणं हेच योग्य होतं.

“बरोबर आहे काका ! रोहितचंही तुमच्यावर

खूप प्रेम होतं. तो तुमच्याविषयी आम्हा मित्रांना खूप सांगायचा.”

“पण माझा साधा भोळा रोहित तुम्हा मित्रांच्या सहवासात आला आणि पूर्ण बदलला. सरळ शिक्षण घेऊन नोकरी करण्याचा आणि सभ्य जीवन जगण्याचा विचार सोडून कमी वेळात भरपूर पैसे कमवायची स्वप्न बघू लागला. खरं ना ?”

आता मात्र पाहुणा ताठ झाला. काहीशा रागानं त्यानं नानांना विचारलं, “तुम्ही आम्हाला दोष देताय का ? तुमचा रोहित काय दूध पिणारा बाळ होता का ?”

“नाही नाही ! मी तुम्हाला बिलकुल दोष देत नाही. शेवटी तुमचा दृष्टिकोन तुमच्याबरोबर आणि आमचा आमच्याबरोबर ! शिवाय रोहित लहान मुलगा नव्हता हेही खरंच आहे. मी तुम्हाला बिलकुल दोष देणार नाही. मी फक्त घडलेल्या घटनांचा संगतवार विचार करतो आहे.”

पाहुणा शांत झाला. म्हाताऱ्यानं थोडासा जोर दाखवल्यावर लगेच माघार घेतली होती. बरोबरच आहे. त्यानं माघार घ्यायलाच हवी. नाहीतर माझ्याशी गाठ आहे !

“पण तुम्ही असा का विचार करत नाही काका, की आम्ही तुमच्या मुलाला त्याच्या संकुचित दृष्टिकोनातून बाहेर काढून मोठी धाडसी स्वप्न पाहायला शिकवलं. आयुष्यभर तुम्ही या खेड्यात नोकरी केलीत. अगदी इमानेइतबारे ! काय मिळालं तुम्हाला ? एक दरिद्री आणि गरीब आयुष्य !”

“तसं तुमचं बरोबरच आहे म्हणा ! रोहितनं तुमच्याबद्दल पत्रात लिहिलं होतं की तुम्ही किती धाडसी आणि हुशार होता आणि तुम्ही कसे पैसे कमवायचे मोठमोठे प्लॅन्स करायचा.”

“काका, तुम्हाला मुंबई कशी आहे माहीत नाही. सगळीकडे पैसा, वैभव आणि संधी ! ही मुंबई

सारखी तुम्हाला खुणावत असते की, संधीचा फायदा घे आणि मोठा हात मारून श्रीमंत हो ! अशावेळी एखादा करंटाच असा प्रयत्न करणार नाही !”

“बरोबर आहे म्हणा तुमचा तर्क ! आणि म्हणूनच तुम्ही सर्व मित्रांनी मिळून सोन्याच्या दुकानावर दरोडा घालायची योजना तयार केलीत ?” नानांनी हे वाक्य म्हटल्याक्षणी पाहुणा स्तब्ध झाला. म्हातारा जितका दिसत होता तितका भोळा नव्हता तर उलट फार तयार दिसत होता. त्याला सत्य काय आहे याची काहीतरी कल्पना आली होती आणि तो आपल्यावर आंधळेपणाने विश्वास ठेवणार नव्हता. आतापर्यंत आपल्याला जे काम फार सोपं वाटत होतं ते आता तेवढं सोपं राहिलेलं नाही याची त्याला कल्पना आली.

“तुम्ही असं का म्हणताहात काका ? तुम्हाला कोणी सांगितलंय की आम्ही सोन्याच्या दुकानावर दरोडा टाकला ? तुमच्या या बोलण्याला काही आधार, पुरावा आहे का ?”

नाना उठले. त्यांनी कपाटातून ती फोल्डर फाईल घेतली आणि ती पाहुण्याला दाखवली.

“आता ही बातमी बघा. सोन्याच्या दुकानावर धाडसी दरोडा ! पोलिसांच्या गोळीबारात एकाचा मृत्यू ! आता मृत्यू पावलेल्या तरुणाचा हा पेपरमधला फोटो आणि तुमच्या गुपमधला हा फोटो एकच आहे ना ?”

नानांनी दाखवलेल्या बातमीकडे आणि फोटोकडे पाहुण्यानं पाहिलं. म्हाताऱ्यानं बरोबर ओळखलं होतं. दोन्ही फोटोत जगन स्पष्ट दिसत होता. पाहुणा आता मात्र सावध झाला. आता म्हाताऱ्याचं बोलणं धोकादायक बनत चाललं होतं; पण असा धोका दिसला की आपण हिंस्त्र होतो हे या म्हाताऱ्याला माहीत नाही.

“बरं ते ठीक आहे; मग काय म्हणणं आहे तुमचं काका ?”

“नाही, माझं काय म्हणणं असणार ? मी

फक्त जे तुम्हाला सांगतोय त्याचा पुरावा देतो आहे.”

“ते सगळं ठीक आहे; पण या दरोड्यात तुमचे कुलदीपकही होते हे तुम्हाला माहीत आहे का ?” पाहुणा उपहासाने म्हणाला.

“हो. ते मला ठाऊक आहे.” नानांना रोहितनं लिहिलेलं पत्र आठवलं. त्यात त्यानं उत्साहानं त्याचा मित्र धनु यानं एक धाडसी योजना तयार केली आहे आणि आपणही या योजनेमध्ये भाग घेणार आहोत, असं लिहिलं होतं; पण त्यानंतरच्या पत्रात आपल्याला धोका देण्याची योजनाही आपले मित्र करत असल्याची शंका त्यानं व्यक्त केली होती.

“रोहित तुमच्या या दरोड्याच्या योजनेत सामील होता हे मला ठाऊक आहे; पण मला हेही ठाऊक आहे की तुम्ही इतर लोक त्याला धोका देणार होता आणि त्याला त्याचा हिस्सा देणार नव्हता.”

“वा ! याला म्हणतात चोराच्या उलट्या बोंबा !” पाहुणा रागाने म्हणाला. “आम्ही धाडसाने दुकानावर दरोडा घातला त्यात जगनचा जीव गेला. तुमचा मुलगा मात्र सोन्याने भरलेली ती सूटकेस दुकानातून घेऊन पसार झाला हे तुम्हाला माहीत नाही वाटतं !”

“माहीत आहे. त्यानंतर तो येथेच आला होता. दोन दिवस राहिला होता. त्याकाळात तो भयंकर घाबरला होता. तुम्ही त्याला धोका देणार म्हणून त्याने हा गेम केला होता. दरोड्यानंतरच्या घाईगडबडीत त्यानं चोरीचा सारा माल पळवला; पण त्याला आता भीती होती की त्याचे साथीदार त्याला आता सोडणार नाहीत. काहीही करून ते त्याला हुडकतील, त्याच्याकडून माल हस्तगत करतील आणि त्याला खलास करतील या भीतीने तो गळाटून गेला होता. इथल्या पायरीवर बसून तो एकटाच गप्प गप्प बसून विचार करत बसायचा.”

पाहुण्यानं रागारागानं आपले दातओठ चावले. हा वरून मऊ आणि शांत असणारा पोरगा

बराच चालू निघाला होता. त्याचा दरोड्यात फारसा महत्त्वाचा सहभाग नसल्याने आणि तसाही तो धाडसी आणि मेहनती नसल्याने त्याला काहीही हिस्सा देऊ नये, असं जगन आणि पीटरचं म्हणणं होतं. आपण मात्र त्याला काहीतरी थोडंफार द्यावं आणि मामला संपवावा या मताचे होतो. अर्थात तो आपलं हे बोलणं ऐकेल आणि त्याला उत्तर म्हणून अशी काही खेळी करेल, अशी आपल्याला कल्पना नव्हती. काही दिवसांत आपण त्याला पकडला आणि माल कुठे आहे हे विचारलं; पण तो काही सांगायला तयार नव्हता. त्याला माहीत होतं की माल कुठे आहे याचा पत्ता लागला की तो मरणार ! आपण आणि पीटरनं त्याला खुर्चीला बांधून त्याचा फार छळ केला. रात्रंदिवस त्याला मारझोड केली; पण तो काही तोंड उघडेना. शेवटी रागारागाने आपण त्याला इतका मारला की त्यातच त्याचा मृत्यू झाला. मग आपण आणि पीटरनं त्याचं प्रेत एका मोठ्या नाल्यात फेकून दिलं.

पण या सर्व इतिहासाचं कुठलंही प्रतिबिंब आपल्या चेहऱ्यावर न दाखवता पाहुणा निर्विकारपणे म्हणाला, “पण काका, आम्ही तर त्याला काहीच केलं नाही. तो आम्हाला भेटलादेखील नाही. पुढे त्याचा अपघातात मृत्यू झाला असं आम्हाला कळालं.”

नाना विषण्णपणे हसले. रोहितचं असं त्या चिंतेत जळत राहणं त्यांना पाहवेना. चांगला तरणाबांड पोर्गा आणि एकदम निराश आणि वैफल्यग्रस्त झाला होता. ‘आता मी वाचणार नाही, ते मला सोडणार नाहीत’ असं घोषित होता. अचानक आपल्याला आपला विद्यार्थी तानाजीची आठवण आली. तानाजी मुंबईला पोलीस खात्यात इन्स्पेक्टर होता. आपण त्याला फोन केला. त्यानं मग रोहितशी बोलणं केलं. ‘तू काही काळजी करू नकोस. तू येथे ये, मी तुझ्या रक्षणाची व्यवस्था करतो. फक्त तू माफीचा साक्षीदार व्हायला हवं,’ असं रोहितला सांगितलं. त्याच्या भरवश्यावर

रोहित पुन्हा मुंबईला गेला. तिथंच परिस्थितीनं रोहितचा घात केला. अचानक तानाजीची बदली झाली आणि रोहित एकाकी पडला. पुढे काही दिवसांत आपल्याला मुंबईहून पोलिसांचं बोलावणं आलं. त्यांना एक प्रेत नाल्यात सापडलं होतं. रोहितच्या सर्वांगावर मारण्याचे आणि छळाचे काळेनिळे डाग होते. ‘त्याच्या हरामखोर साथीदारांनी त्याचा पूर्ण बुकणा केलाय !’ ड्यूटीवरचा इन्स्पेक्टर हळहळत बोलला होता. नाना मात्र थंड गोठलेल्या डोळ्यांनी रोहितच्या प्रेताकडे बघत राहिले.

अचानक नानांना समोरचा पाहुणा धूसर दिसू लागला. कारण रोहितच्या आठवणीने त्यांच्या डोळ्यात पाणी साचलं होतं. त्यानी थंडपणे ठाम स्वरात पाहुण्याला विचारलं, “का मारलंत माझ्या रोहितला ?”

“आम्ही त्याला कशाला मारू ? तो तर आमचा दोस्त होता काका ! खरंच आम्ही त्याला मारलं नाही.”

“खोटं बोलू नकोस धनंजय महाले ऊर्फ धन्यादादा ! तूच त्या चार लोकांचा म्होरक्या होतास. पीटर, जगन, रोहित आणि तू या चार जणांनी त्या सोन्याच्या दुकानावर दरोडा घातला. दुकानदारानं पोलिसांना गुपचुप फोन केला. पोलीस तिथे येईपर्यंत तुम्ही एका बॅगेत गच्च सोनं भरलं; पण पोलीस पोहचताच तुम्हाला तिथून पळ काढावा लागला. पोलिसांनी तुमच्यावर गोळीबार केला. त्यात जगन मरण पावला आणि तुझ्या पायाला गोळी लागली. म्हणूनच आजही तू लंगडतो आहेस, धन्यादादा ! ! पाहिजे तर हा पुरावा बघ !” त्यांनी पेपरमधली पोलिसांच्या गोळीबारात एकजणाच्या पायाला गोळी लागल्याची आणि काही महिन्यांनंतरची धन्यादादाला तीन वर्षांची शिक्षा झाल्याची बातमी पाहुण्याला दाखवली.

आता पाहुणा ऊर्फ धनंजय महाले ऊर्फ धन्यादादा याला कळून चुकलं की म्हातान्याला सगळं काही माहीत आहे; पण त्याने काही फरक पडत नव्हता.

हे घर गावाच्या बाहेर होतं, म्हातारा सत्तरीजवळ होता. अशक्त आणि एकटा ! तो आपल्यासारख्या तगड्या, सराईत आणि निर्ढावलेल्या माणसाला काय करू शकणार आहे ? ठीक आहे. आधी त्याला सत्य न सांगता आपल्याला कार्यभाग उरकायचा होता. आता त्याला सत्य माहीत आहे; पण त्याने परिस्थितीत काय फरक पडतोय ? गावाबाहेरचं रानातलं घर ! रात्रीचे दहा वाजलेले. आजूबाजूला कुणी चिटपाखरूही नाही. त्यानं आपल्या हातानं खिशातलं भरलेलं पिस्तुल चाचपलं. आपल्याला जे पाहिजे ते आपण व्यवस्थित आणि बिनबोभाट करू शकतो या विचारानं धन्यादादा निश्चित झाला.

“तुला माहीत आहे धन्यादादा, रोहितचा तसा भयानक मृत्यू पाहिल्यानंतर मला आत्महत्या कराविशी वाटली होती. कारण मला जगायचं कारणच नव्हतं; पण तरीही मी मुद्दाम मनावर दगड ठेवून जिवंत राहिलो. कारण मला माहीत होतं, सोन्यानं भरलेल्या त्या सूटकेससाठी त्या गँगचा म्होरक्या कधीतरी माझ्या घरी नक्की येणार. माझा अंदाज खरा ठरला. धन्यादादा, तू आज येथे आला आहेस.”

धन्यादादा मोठ्याने हसला. गडगडाटी आणि मनसोक्त हसणं होतं ते ! त्याला हा म्हातारा वेडा वाटायला लागला होता. गुपचूप फारसं न बोलता म्हातार्यानं बॅग दिली असती तर तो वाचला असता; पण म्हातार्यानं अतिशहाणपणा दाखवून आपलं मरण निश्चित केलं होतं.

“ठीक आहे म्हातार्या, आता नीट ऐक ! मी जर त्या सोन्यासाठी तुझ्या पोराला मारू शकतो तर त्याच सोन्यासाठी मी तुझाही खून करू शकतो.” एवढं बोलून धन्यादादानं पिस्तुल बाहेर काढलं. “बऱ्या बोलानं ती सोन्याची बॅग माझ्या ताब्यात दे, नाहीतर येथेच तुझा मुडदा पाडतो.”

नानांनी आपल्या मनगटावरच्या जुन्या

घड्याळात पाहिलं. अजून काही मिनिटं उरली होती.

“चल धन्यादादा, मी तुला ती सोन्याची बॅग दाखवतो.”

नाना आतल्या खोलीकडे निघाले. मागून धन्यादादा पिस्तुल घेऊन निघाला; पण काही पावलं चालताक्षणी धन्यादादाच्या डोळ्यांसमोर अंधारी आली.

“मला हे काय होतंय ?” तो अडखळत म्हणाला.

“तुला काय वाटलं धन्यादादा, तुझ्याशी मुकाबला करताना माझी काहीच तयारी नसेल. काही वेळापूर्वी तू जो चहा प्याला आहेस त्यात मी विष घातलं होतं. त्या विषाचा हा परिणाम आहे. मला माहीत होतं, की सोन्याच्या शोधात तू माझ्याकडे येणार आणि मी ठरवलं होतं की माझ्या रोहितला जे तुम्ही मारलं त्याचा मी बदला घेईन. धन्यादादा, तू आता काही वेळातच मरणार आहेस.”

“धोकेबाज, हरामखोर ! साला मी तुला सोडणार नाही.” धन्यादादा हे म्हणाला खरा; पण आता त्याचं शरीर पूर्ण लुळं पडत होतं. त्याच्या पायातली शक्ती पूर्ण नाहीशी होऊन अचानक धन्यादादा धाडदिशी कोसळला. त्याचे हात सोन्याच्या बॅगेपासून थोडेसे दूर होते. तशा गलितगात्र अवस्थेतही त्याने त्या बॅगेला पकडण्यासाठी हात पुढे केला; पण काही इंच पुढे गेल्यानंतर त्याच्या हाताची हालचाल पूर्णपणे थंडावली.

त्या निष्प्राण देहाला आणि सोन्याच्या बॅगेला तसेच सोडून नाना परत मोठ्या खोलीत आले. त्यांनी ती फोल्डर फाईल उचलली. पुन्हा एकदा रोहितच्या फोटोकडे त्यांनी पाहिलं. रोहितच्या एकेका फोटोवर ते आळीपाळीने हात फिरवू लागले. त्यांना आता मोकळं मोकळं वाटत होतं. गेल्या चार वर्षांचा मोठा ताण त्यांच्या मनावरून निघून गेला होता. आता ते मुक्त झाले होते. रोहित मेला तेव्हा ते रडले नव्हते. एका अनामिक

तीव्र भावनेने त्यावेळी त्यांनी ते आंसू आवरून धरले होते. कदाचित या क्षणासाठीच त्यांचे अश्रू थांबले होते.

मग त्या फोल्डर फाईलला छातीशी धरून नाना जोरजोरात स्फुंदूनस्फुंदून रडू लागले.

- श्री. सर्वोत्तम सताळकर

सताळकर बिल्डिंग, आदीश्वर स्टोरच्या मागे,
स्टेशन रोड, कलबुरगी ५८५१०२. (कर्नाटक)

मोबा. : ०९२४२१९३७२

ई-मेल - satakar.sarvottam@gmail.com

* लेखकांना आवाहन *

‘भाव अनुबंध’ला लेखन शक्यतो टंकलिखित स्वरूपात, व्याकरण तपासून ई-मेलवर पाठवावे.

ई मेल -

satakar.sarvottam@gmail.com

घरात पुस्तके नसणे म्हणजे शरीरात
आत्मा नसणे.

- मार्क्स सिसेरो

पान ७० वरून....)

संसारसाठीच.... अरे मला मारू नकोस....! गेलो,
गेलो.... मेलो.... मेलो.... संपवलंस.... माझी कथा
संपली.’

त्याने कायमचे डोळे मिटले, देवप्पाचा मुलगा
बघतच राहिला. लहानपणापासून याच डोळ्याने चार
हात जमिनीचे नाटक पाहिले.

कथा वाचून झाल्यावर वकिलाने मान
डोलवली; पण का कोण जाणे त्याला संशय आला.
कथेची हस्तप्रत पुरुषाच्या हस्ताक्षराची होती. बारकाईने
पाहिल्यावर कथेच्या शेवटी बारीक अक्षरात ‘संजीवी’
असे लिहिले होते. ते शाईने लिहिले होते.

वकिलाचा संशय खरा ठरला. संजीवी...
आपल्या बायकोच्या मामाचे नाव.... तो नुकताच मरण
पावला होता. त्याचे ललितावर खूप प्रेम होते, असे ती
वारंवार सांगत होती. म्हणजे ! त्याच्या कथा ललिता
स्वतःच्या नावावर छापत होती का ? ‘चार हात
जमीन!’ ही त्याने लिहिलेली कथा.

अनुवाद - सौ. वंदना किणीकर,
कलबुरगी.

■ तुकाराम पुंडलिक खिल्लारे, परभणी
मोबा. : ८८३०५९९६७५.

कविता

तांका

मारून डंख
कविता शांतवली
नीत सावली
ओढवून घेतली
देहभर काहिली
जखम खोल
घेऊन वावरतो
बघा हसतो
करीत खाणाखुणा
चांदण्यांशी बोलतो
वेडा म्हणती
सारे जग कविला
काबीज किल्ला
देऊ नये कुणीही
सुधारण्याचा सल्ला
अज्ञात वाट
माझी मी घडवली
कळी खुलली
सुगंध चहुबाजू
निघालो परदेशी
सुखाला काटे
जलद फुटलेले

रंग वाळले
दुःख दोन्ही किनारी
लाटांत हिंदकळे
सगळे काही
निसटून गेलेले
अमान्य हार
वादळाला सदैव
उघडलेले दार
नकारात्मक
हे जीवन सगळे
बघ फुलले
नजर झुकवून
फूल एक लाजले
कवी जीवन
उधळून फुलते
शीतल जळ
मौन तळमळते
आणि कविता होते
काव्यवाचन
नेत्याचा जन्मदिन
कवी जोमात
रंगला दरबार
पावला पुष्पहार

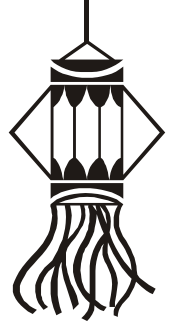
गरीब सूळी
दंगे घडवतात
स्वार्थाध हात
जिणे केविलवाणे
स्वतंत्र मुलुखात

● ●

म्हणूनच रोज

आपले आपण सुखी समाधानी
चुचकारी कुणी उगीचच
ऊन तळपते खुणावते झाड
सावलीच्या आड झाकायला
सोपे सोपे जिणे सरळ धोपट
चालायची वाट बिनधोक
अडवते कुणी भुलवते कुणी
तुलना करूनी दुखवणे
सुखामुळे आली वेदनेची जाण
सामर्थ्याचे भान घडोघडी
उगळावा दिन धनराशीसाठी
मनिषेच्या गाठी आवळल्या
म्हणूनच रोज गुंता सोडवणे
पडणे...उठणे...वारंवार

● ●

■ सुरेश पाचकवडे, अकोला.

मोबा. : ९८२२७१६५८२

सावल्या

हतबल

जेव्हा उन्हाच्या स्पर्शानं
जळत जाणारे सारेच ऋतू
हतबल होतात तेव्हा....
आपल्या रक्तातील ओलही
नाहीशी होते,
आणि आपण राहतो फक्त
एक हाडामासाचा मानवी
पुतळा होऊन....
अशावेळेस कोठल्याही दुःखाचा
चेहरा घेऊन
आपण वावरत असतो
जीवनाचं वाळवंट झालेल्या वाटेवर....
नसतंच कुणी आपल्या सोबत
असतो एकटेच आपण
जगण्याचे उरले सुरले श्वास
निःशक्त मुठीत घेऊन....

● ●

ह्या समोर दिसणाऱ्या
जर्जर झालेल्या जुन्या बंद घरात
खूप वर्षे मनसोक्तपणे वावरल्या
आमच्या कुटुंबाच्या सावल्या.
अलीकडे आम्ही नवं आलिशान घर बांधून
दुसरीकडे राहायला गेलो
आमच्या जुन्या सावल्या
त्या जर्जर घरातच बंदिस्त करून.

एखाद्या सायंकाळी
त्या जुन्या घराच्या दिशेने जाताना
सहज माझी नजर जाते त्या घरावर
वाटतं....
अजूनही आमच्या सावल्या
या घरातच असतील का कोंडून
क्षणभर त्यांच्यावर
येऊ का नजर टाकून ?

● ●

■ सुमेधा नीलकंठ भिलेगावकर,
औरंगाबाद.

सुकठ्या

पाठोपाठ मुली झाल्या म्हणून आई नाराज होती ।
पण क्षणात म्हणाली ही तर आहे दारातली पणती ।
घरात व दारात प्रकाश देणारी ।
दोन घरांवर प्रेम करणारी ।
गरिबीमुळे आई-वडील होते काळजीत मग्न ।
कसे करावे सर्व मुलींचे लग्न ।
शक्य तेवढे मुलगी शिकली ।
लवकरच नोकरीला लागली ॥
बहीण-भावावर खूप प्रेम केले ।
मुलगी असून खूप कष्ट केले ॥
लग्न झाल्यावर सासरी आली
आईच्या संस्कारामुळे सर्वांची आवडती झाली ॥
आता ती सासू-सासरा सेवा करते ।
इतर सर्वांची काळजी घेते ॥
नोकरी करून घर सांभाळते ।
सर्व कर्तव्य पार पाडते ॥
मुलगी झाली म्हणून आई होती नाराज ।
तीच आई करते मुलीचे कौतुक आज ॥
गर्भ जल चाचणी करून
भ्रूणहत्या न करता मला जगविले तुम्ही ।
म्हणूनच सदैव तुमच्या ऋणात राहीन मी ॥

● ●

आकाशातली शाळा

आकाशाच्या शाळेत एकदा गेलो
चांदोबा गुरुजी बघून खुश झालो ।
मंगळ, शनी सोबत केली गट्टी
चांदण्यांशी घेतली नाही कट्टी ।
गणित कळेना म्हणून उल्का रागावली
धावत धावत जाऊन धरणीला बिलगली ।
शाळेत जायला उशीर झाला तरी
गुरुजी कधी रागे न भरी ।
पुनवेपासून गुरुजी उशिरा येतात
आवसेला तर रजाच घेतात ।
माझीसुद्धा शाळा अशीच असावी
नापासाची मुळी भीतीच नसावी ।

● ●

स्वप्न

एकदा मोठी गंमत झाली
आकाशातील परी स्वप्नात आली ।
गळ्यात माझ्या टाकून हात
म्हणाली चल जाऊ आकाशात ।
परीसोबत खूप खूप फिरलो
गप्पा मारल्या लपंडाव खेळलो ।
तेवढ्यात आली परीची राणी
तिने सांगितली गोष्टी-गाणी ।
आईने मारल्या खूप खूप हाका
परीसोबत खेळण्याचा सोडवेना मोका ।
पण झाली होती शाळेची वेळ
उठावेच लागले मोडून खेळ ।
परीला म्हणालो आता उठतो
रात्री परत स्वप्नात भेटतो ।

● ●

आई होऊ कशी उतराई

आई होऊ कशी उतराई
बाबा-आई ऋण तुमचेही
ह्या जन्मी फिटणार नाही ॥ धृ ॥

तुम्हां पाहता मन ही खुलते
सुख स्वर्गियाचे उथेच मिळते
जन्म देऊनी झळ ही सोसली
उणे न केले काही ॥ १ ॥

भाग्याची माझे सासरे भले
प्रेमळ सासू लेक केले तिने
पतीतही उणे न काही
ह्या सर्वांचे सर्वश्रेय ही
तुझसी तुझी पुण्याई ॥ २ ॥

शांत संयमी प्रतिभाशाली
हुरूपही राहो सदा हास्य गाली
मुलेसुनाही प्रेमळ हौशी
साथ बाबांची मनी मानसी
दयाघना मागते मी काही
सर्व जन्म मिळो हेच बाबा-आई
हेच बाबा-आई हेच बाबा-आई

● ●

शरीर म्हणालं मनाला

आज शरीर माझं म्हणालं मनाला
व्वा मित्रा धन्यवाद ! ऐकलीस ना माझी साद
अरे किती वर्षांपासून ऐकतोय ना तुझे,
असे कसे काय विसरलास,
ऐक ना कधीतरी माझे....
अरे मनमित्रा, थकलेय रे मी, माझे गात्र गात्र....
तू सारखी आज्ञा सोडतोस ऐकलीच पाहिजे मी मात्र... ॥ १ ॥
अरे मनसख्या कळत नकळत खूप झाला आपला प्रवास...
अरे, पण कधीतरी दे ना रे मला माझ्या गात्रांचा सहवास...
ऐकू दे गूज मला माझ्या सर्व गात्रांचे कधीतरी....
येऊ दे ना जवळ त्यांना माझ्या सांगाथा काहीतरी....
आज ठरवले करायचे गात्रांच्या मनासारखे....
नाहीतर हिरमुसतील ती....
वागतील स्थितप्रज्ञासारखं....
अरे, घेऊ दे गात्रांना विसावा,
थकव्यावर करू दे मात....
अरे, शरीर शांत तर तुला पण जाणवेल मन शांत....

● ●

■ माला पारीसे, नागपूर.

मोबा. : ८२७५७९४०४८

दिवाळी

तुझी ही दिवाळी
माझी अमावस्याच आहे
तुझ्या लखलखत्या प्रकाशात
मला उजेडाची वाट आहे
तुझे चमचमते बंगले इमारती
त्याच्या पायथ्याशी माझा दीन आहे
तुझ्या उत्साहाच्या लाटेपुढे
फिके माझे मधुर स्वप्न आहे
तुझी फटाक्यांची आतषबाजी
आनंदाची लयलूट आहे
तुझ्या आनंदाने प्रदूषित झाली
माझी निवाऱ्याची पायवाट आहे
आस्वाद घेशील तू लाडू
करंजी चकली नाना पक्वान्ने
असे माझ्या सोबतीला
उपाशीच माझे दैन्य
विचार कर तू जरासा
करतेस पैशाचा अपव्यय आहे
भागव तू कुणाची
व्याकुळलेली ज्याची भूक आहे
कर तू साजरी दिवाळी
जिथे आनंदाची वाट आहे
हो तू जरा निराळी
तुझ्यात एक सामर्थ्य आहे

झगडू दे

एक शब्द मांड माणुसकीचा,
हृदयाशी भिडणारा,
माणसाच्या अंतःकरणात उतरणारा,
माणसाच्या वेदना जपणारा,
माणसाला आनंद देणारा....
तुझ्या कवितेतून शब्दाला मुक्त कर,
होऊ दे सत्याची जाण,
जाऊ दे दलितांच्या वस्तीत,
उघडू दे त्यांच्या समस्या,
आण समाजासमोर,
माग त्यांच्यासाठी न्याय....
जाऊ दे श्रीमंतांच्या वाड्यात,
उपभोगू दे ऐश्वर्य,
समजू दे मुखवट्यामागचे सत्य,
उलगडू दे आतल्या आत चालणारे राजकारण,
मनात होणारा कोंडमारा....
तुझ्या लेखणीला परत सैल कर,
जाऊ दे तिथे त्या वस्तीत
माणसाच्या देहासहीत माणसाचे मनही होते विवस्त्र,
नको असताना तिच्या देहाचा होतो खेळ,
तिच्या वरच्या अन्यायासाठी झगडू दे तुझ्या लेखणीला....
झगडू दे मित्रा....

कथा

डोळ्यांत सूर्य उतरलेला माणूस

अरुण सीताराम तीनगोटे

जूनची प्रसन्न सकाळ आहे. चिखलांनी भरलेल्या रस्त्यावरून एस. टी. महामंडळाची लालपरी आगारात शिरते. सकाळीच पाऊस पडून गेला आहे आणि आता कोवळं ऊन आहे. बसच्या खिडकीच्या गजांवर पावसाचे थेंब आहेत. बाभळी अजूनही भिजलेल्या आहेत. बसमध्ये ओलसर वास, टपटपणारे छत. कधीकधी फुटक्या पत्र्यातून पाणी थेट तुमच्या चेहऱ्यावर येऊ शकते. ही बस आहे की वॉटर पार्क असा प्रश्न पडेल इतका ओलावा आणि घामेजून जावे इतकी गर्दी. बस खचाखच भरलेली आहे. पुष्कळ मुलंमुली दाटीवाटीने बसली आहेत. काही उभी आहेत. पोरींची चिवचिव सुरू आहे तर पोरांचं खिदळणं.

तो मित्रांसोबत पाठीमागे उभा आहे आणि ती थोडीशी समोर मैत्रिणींबरोबर बसली आहे. तो तिला थोड्याथोड्या वेळाने पाहत राहतो; पण तिला वळून पाहणं शक्य नाही. तरीही तिचं मन त्याच्याच आसपास रुंजी घालत राहतं.

काही दिवसांपूर्वीच त्यांची थोडीशी मैत्री झाली आहे. एखाद्या रविवारी सकाळी तो तिच्या दारासमोरून जातो, तेव्हा ती कपडे वाळत घालत असते. त्याला पाहून ओळखीचे हसते. या इवल्याशा धूळभेटीचे तुकडे दिवसभर त्याला पुरतात. मग तो सोमवार येण्याची वाट पाहतो. सकाळी सकाळी तयार होऊन तिच्या अगोदर बसस्टॉपवर पोहचतो. तेव्हा समोरच्या जुनाट उडपी हॉटेलात ताजा चहा वाफाळत असतो. आजही सगळी झाडे प्रसन्न दिसत आहेत. तिथल्या शांततेत पाटाच्या पाण्याचा आवाज मिसळला आहे. बसची वाट पाहणारे मुलांचे घोळके आणि एखाददुसरा बिडी पिणारा म्हातारा किंवा कमरेत वाकलेली कडक आवाजाची म्हातारी बसची वाट पाहत आडोशाला उभे आहेत. मग ती बसस्टॉपकडे मैत्रिणींसोबत येताना दिसते. त्याचा चेहरा खुलायला लागतो आणि त्याला बघून तीपण बहरायला लागते. त्याला वाटतं, की हा क्षण इथेच थांबून

जावा. फक्त ती आणि मी असावं. फक्त दोघांनी सोबत प्रवास करावा. तिच्याशी बोलावं.... बोलावं.... बोलावं. सगळी मुलं बसमध्ये चढतात आणि त्याच्या विचारांची साखळी तुटते. तो भानावर येतो आणि मग सर्वात शेवटी बसमध्ये शिरतो.

भिजऱ्या शेतातल्या ओल्या डांबरी रस्त्याने प्रवास सुरू होतो. सगळीकडे हसण्याचे आवाज, टिंगलटवाळी, गोंधळ आणि धिंगाणा. एखादा पोरगा आपलं पुस्तक घेऊन मुकाट्याने वाचत राहतो आणि सगळ्या मित्रांसाठी थड्याचा विषय होतो. कॉलेज येऊ नये, ती नजरेच्या समोरून जाऊ नये, असंच त्याला वाटत राहतं; पण नागमोडी वळणे घेऊन बस शेवटी तालुक्याच्या शहरात पोहचते. आगारात पाण्याची तळी साचली आहेत. हातगाड्यांवर पोहे, शिरा खाणाऱ्यांची वर्दळ आहे. मधूनच अगरबत्तीचा वास घुमतो आहे. कळकट कपड्यांतला प्रसन्न पोरगा अगदी मन लावून चहा बनवत आहे. पेपर स्टॉलच्या भिंतीला चिकटून एक भिकारीण निवांत झोपली आहे.

त्याला वाटतं, की अजून थोडा वेळ तरी प्रवास सुरू राहायला हवा होता. तो तिच्या पाठीमागून सावकाश सगळ्यात शेवटी बसमधून उतरतो. आज तिने आकाशी रंगाचा पंजाबी ड्रेस घातला आहे. तिची लांब आणि शिडशिडीत बोटं उन्हात चमचमत आहेत. तिच्या पायात फ्लॅट चप्पल आहेत. केसांची लांब वेणी घातली आहे आणि कानाजवळ काळ्या पिना खोवल्या आहेत. ती खूप सुंदर दिसते आहे आणि तिचा चेहरा भलताच प्रसन्न वाटतो आहे. तिच्या गालावर बारीक पुटकुळ्या आहेत आणि त्यामुळे त्याला ती अधिक आवडते. तो सतत तिच्या मागावर असतो; पण याचा तिला त्रास नाही आणि त्याचा पाठलाग करणंही इतकं शांत की ते कुणालाही जाणवत नाही.

खरं तर ते एकाच भागात राहतात. एकाच बसने कॉलेजला येतात. एकाच क्लासेसला जातात.

त्यांची बऱ्यापैकी मैत्री आहेत. तिच्या मैत्रिणी याला ओळखतात आणि याचे मित्रही तिच्या परिचयाचे आहेत; पण या दोघांचं नातं बरंचसं अस्वस्थ आणि मूक आहे. ती कमालीची अबोल आहे आणि हा पण फारसा बोलका नाही. दोघेही मोकळेपणाने काही बोलत नाहीत; पण आतली घालमेल चेहऱ्यावर कधीतरी दिसूनच जाते. डोळ्यांतल्या भावना लपत नाही. ओढ दोघांमध्येही आहे. आतल्याआत काहीतरी धुमसत आहे. ज्याचा कधीही भडका होऊ शकतो.

संध्याकाळी ती मैत्रिणींसोबत धरणावर फिरायला जाते. तेव्हाही तो तिच्याच डोळ्यांतून सूर्य मावळताना पाहतो. दिवस असा मावळतीला येत असतो, तेव्हा धरणाच्या पाण्यावर मावळतीचं सूर्यबिंब आणि तिच्या भुरभुरणाऱ्या केसांवर सोनेरी उन्हां असतात. मासेमारी करणारी माणसे किनाऱ्यावर येत आहेत. पाखरांना घराची ओढ आहे; पण हे मुलामुलींचं टोळकं रेंगाळत आहे. सगळी मुलंमुली गप्पा मारतात. बसमधल्या गमतीजमती, कॉलेजची लेक्चर्स, अभ्यास असे विषय रंगत आहेत. मग हळूहळू ते गर्दीतून थोडे बाजूला होतात.

आता तिने भिंतीला पाठ टेकली आहे आणि तो तिच्या अगदी समोर आहे. आता उन्हां त्याच्या चेहऱ्यावर रेंगाळत आहेत. त्याच्या मनात घालमेल; पण चेहऱ्यावर मंद हसू. तिच्या चेहऱ्यावर नेहमीसारखी शांतता आणि वेदना प्यालेलं उदास हसू. तो काहीतरी बोलता बोलता अचानक तिला म्हणतो, 'मला तू आवडतेस.' तिला हे अपेक्षित आहे आणि अनपेक्षितही. ती चेहऱ्यावर येऊन भुरभुरणारे केस बोटांनी सावरते. त्याला दिसते की या क्षणी तिच्या डोळ्यांत आभाळ आहे, ढग आहेत आणि पाऊस आहे. स्वतःला सावरून ती म्हणते, 'मलाही तू आवडतोस; पण हे सांगायची मला गरज वाटत नाही.' त्याचं हृदय धडधडू लागते. तळहातांना घाम येतो. त्याला वाटतं,

की पाणी प्यायला हवं. वाढणाऱ्या श्वासाची गती नियंत्रित करून आणि एक दीर्घ श्वास घेऊन तो म्हणतो, 'माझं तुझ्यावर प्रेम आहे.' ती थोडा वेळ त्याच्या डोळ्यांकडे एकटक पाहत राहते आणि उत्तरते, 'आपण मित्र म्हणून ठीक आहोत. येणाऱ्या संकटांना सामोरं जाण्याची ताकत माझ्यात नाही.'

आता या क्षणी तिच्या डोळ्यांत किंचित पाणी आहे आणि त्याच्या डोळ्यांत अख्खा सूर्य

उतरला आहे.

- श्री. अरुण सीताराम तीनगोटे

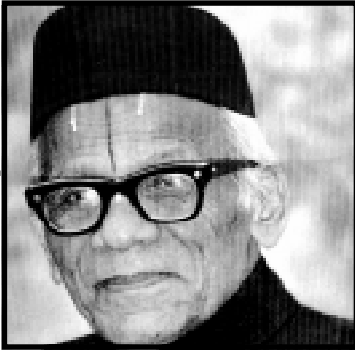
फ्लॅट नं. ११, सी ७, सी सेक्टर,

सारा पारिवर्तन, सावंगी हर्सूल,

औरंगाबाद ४३१००८.

इमेल : aruntingote@gmail.com

मोबा. : ९७६४८४४६२१

कन्नड ज्ञानपीठ ४

मास्ती व्यंकटेश अय्यंगार

(६ जून १८९१-६ जून १९८६)

कन्नड भाषेतला चौथा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा श्री. मास्ती व्यंकटेश अय्यंगार यांना १९८३ साली त्यांच्या 'चिक्कवीर राजेन्द्र' या कादंबरीसाठी मिळाला. मास्ती व्यंकटेश अय्यंगार हे कन्नड भाषेतले फार थोर कथाकार, कवी आणि कादंबरीकार. त्यांनी त्या काळाच्या मद्रासमधून एम. ए.ची पदवी घेऊन नंतर ते तत्कालीन म्हैसूर राज्यातल्या म्हैसूर नागरी सेवेत सरकारी नोकरीत लागले. स्वातंत्र्यानंतर ते भारतीय नागरी सेवेचे अधिकारी झाले; पण सरकारी नोकरी करत असताना त्यांची साहित्यनिर्मिती चालू होती. त्यांचे १९१० मध्ये 'रंगन मदुवे' हे पहिले पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यानंतर त्यांनी स्वतःला सतत लिहिते ठेवले. त्यांच्या नावावर १२३ कन्नड पुस्तके आहेत; ज्यामध्ये कथासंग्रह, कादंबरी, कवितासंग्रह, लेखसंग्रह, निबंध असे सारे साहित्यप्रकार आहेत. तसेच त्यांनी अनेक नाटकांचे कन्नड अनुवाद केले. १९४४ ते १९६५ पर्यंत ते 'जीवन' या कन्नड साहित्याला वाहिलेल्या मासिकाचे संपादक होते. त्यांचे लेखन हे सामाजिक जाणीव असलेले, अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञान याचा समावेश असलेले आणि सौंदर्यवादी होते. कन्नड साहित्यातल्या नवोदय चळवळीतले ते महत्त्वाचे लेखक होते. त्यांच्याबाबतीत 'मास्ती कन्नड आस्ती' (मास्ती म्हणजे कन्नडची संपत्ती) असे म्हटले जायचे. त्यांच्या मरणोपरांत त्यांच्या नावाने 'मास्ती व्यंकटेश अय्यंगार पुरस्कार' हा लेखकांना दिला जातो.

कोरोना, तू जगणे शिकवून गेलास !

अनुभव कथन

डॉ. वनमाला शंकर पानसे

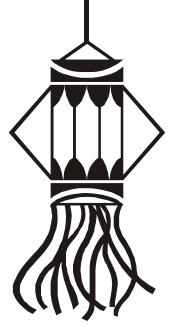
मानवा, जेव्हा ऐरण होशील तेव्हा घाव सोस
जेव्हा हातोडा होशील तेव्हा घाव घाल !

या कोरोना महामारीच्या काळात संपूर्ण जगाला असहाय्यपणे मरणप्राय घाव सोसावे लागत आहे. कारण जग ऐरण आहे व कोरोना हातोडा आहे. या कोरोना विषाणूंना दारावर टकटकसुद्धा न करता, अनपेक्षितपणे मानवी जातीवर धडाकेबाज आक्रमण केलं. १०० दिवसांत जगभर साथ पसरली फास्ट फॉरवर्डसारखी. सगळं 'स्टँड स्टिल.' आपल्याच घरात आपण नजरकैदेत असल्यासारखे बंदिस्त आहोत. आता शांत वेळ खूप मिळाला, तरी अशांत मन मानवकल्याणकारी सृजनशील विचारांना जन्म देऊ शकत नाही.

कोरोना विषाणूचा प्रचार, लक्षणं, त्यावरील उपचार, जगभर होणाऱ्या मृत्यूचा वाढता आकडा याविषयी सर्व टी. व्ही. माध्यमांतून, वृत्तपत्रांतून उलटसुलट चर्चा होत आहेत. चर्चा खूप झालीही. स्वतःला विज्ञानात, आधुनिक तंत्रज्ञानात सर्वश्रेष्ठ समजणारी अमेरिकासारखी राष्ट्रे या विषाणूपुढे हतबल झाली आहेत.

परवा माझ्या लेकीचा - प्रज्ञाचा फोन आला. ती म्हणाली, “काय गं आई, तुम्हाला काय वाटतं, हे कोरोनाचं संकट अजून किती काळ चालेल ? आणि काय गं, आपलं आयुष्य अगदी पहिल्यासारखं म्हणजे पूर्ववत होईल का ?” पहिल्या प्रश्नाचं ठाम उत्तर कोणालाच देणं शक्य नाही. कारण कोरोनाचा थैमान किती दिवस, महिने, वर्षे चालणार हे कोणालाच नक्की सांगता येणार नाही; पण दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तराचा बराच भाग आपल्या हातात आहे. अगदी पूर्ण पहिल्यासारखं नसलं तरी त्या आयुष्याच्या जवळपास जाण्याची जबाबदारी आपलीच आहे. म्हणजे काही अंशी बदललेल्या आयुष्याशी जुळवून घ्यायचं म्हणजे त्याच्याशी अँडजस्ट करायचं.

यापूर्वीसुद्धा मानवानं भूकंप, वादळे, मुसळधार पाऊस, बर्फवृष्टी, दुष्काळ,

उन्हाची काहिली यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती, प्लेग, कॉलरा, स्पॅनिश फ्लू सारखे साथीचे रोग, दोन महायुद्धे (मानवसंहारी) यांसारख्या मानवनिर्मित संकटांना सामर्थ्यानं तोंड दिलं आहे. अनेक संकटांना तोंड देत देतच माणूस प्रगतीच्या शिखरावर पोहोचला आहे. याचाच अर्थ कितीही मोठी संकटे, ताण अंगवळणी पाडून घेण्याची अफाट क्षमता मानवी मज्जासंस्थेत तसेच एकूणच शरीर, मन, बुद्धी यांत असते. या यंत्रणेवर श्रद्धा ठेवणे म्हणजेच समोर आलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेऊन आपल्या पुढील यशस्वी जीवनाची वाटचाल करणे, आत्मशक्ती वाढवणे.

कोरोनाच्या काळात 'माझं व माझ्या कुटुंबाचं काय होणार ?' ही भीतीची भावना कोरोना विषाणूच्या प्रत्यक्ष संसर्गापेक्षा जास्त हानीकारक आहे. चिंतायुक्त मनात येणाऱ्या अनेक कुशकांना जेवढं आपण दुबळ्या मनानं खतपाणी घालू, तेवढ्या त्या फोफावतात व आपल्या जीवनातील आनंद गिळंकृत करतात. नकारात्मक विचार हे केवळ विचार असतात. वास्तव नसतात. आपलं मन सकारात्मक कृतीशी जोडलं तर आपण या कोरोनाच्या काळातसुद्धा आनंददायी जगू शकू. संसर्ग नको म्हणून संपर्क कमी करा; पण माणसामाणसांत सुसंवाद ठेवा. कोरोनाचा शारीरिक हल्ला परतविण्यासाठी एकमेकांत प्रेम, मैत्री, माणुसकी, आस्था आवश्यक आहे.

मनाला समतोल, शांत व मुख्य म्हणजे वर्तमानकाळात ठेवण्यासाठी 'ध्यान', 'प्राणायाम' फार उपयोगी आहेत. मन, शरीर व श्वास यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे ध्यान. ध्यानामुळे नकारात्मक विचार जाऊन सकारात्मक विचार येतात. डोळ्यांना न दिसणारा विषाणू आपल्याला मारू शकतो तर आपल्या बाह्यचक्षूंना न दिसणारा भगवंत आपल्याला का वाचवू शकत नाही ? या दृढ भावनेने आजूबाजूला वावरणाऱ्या कोरोना विषाणूचे भान ठेवून योग्य ती खबरदारी घेऊन

एक नवीन जीवनशैली आखून आपण आनंदाने, निर्भयपणे राहू शकू. कोरोनात 'मीच माझा रक्षक' ही दृढश्रद्धा हवी. संयम, आत्मविश्वास, नियमांचं पालन, विवेक हे गुण हवेत. भोवतालच्या परिस्थितीवर, योगायोगानं संपर्कात आलेल्या माणसांवर आपलं नियंत्रण असू शकत नाही; पण या बदललेल्या परिस्थितीला संयमानं कसा प्रतिसाद द्यायचा म्हणजेच त्याच्याशी कसं जुळवून घ्यायचं हे तर आपल्या हातात आहे. अहो, जत्रेत गेलो की धक्के लागायचेच गर्दीत. जीवन म्हटलं की दुःख, संकट येणारच. त्यावर मात करायची म्हणजे धक्काबुक्की-मारामारी करून नाही तर प्राप्त परिस्थितीशी प्रेमाने जुळवून घेऊन.

महामारी कोरोनाचा विचार करीत असता माझ्या एक गोष्ट लक्षात आली की दैनंदिन जीवनातसुद्धा माणूस जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अनेक गोष्टींशी जुळवून घेतच जीवन क्रमित असतो. आता तुम्ही म्हणाल, हे जुळवून घेणं काय आहे ? कुणी कोणाशी जुळवून घ्यायचं ? प्रत्येकाचं आयुष्य स्वतंत्र आहे. कोणी कोणावर अवलंबून नाही. मग आम्ही माघार घेऊन का जुळवून घ्यायचे समोरच्याशी ? पण शांत मनाने विचार केल्यावर आपल्याला पटायला लागतं की, आपल्याला स्वतःशी, आपल्या कुटुंबाशी, ज्या समाजात राहतो त्या समाजाशी जुळवून घेता आलं पाहिजे. अँडजस्टमेंट ही कला आहे.

अगदी साधं उदारहरण, मूल जन्माला आलं की त्याला बाहेरच्या जगाशी जुळवून घ्यावं लागतं. जन्मापूर्वी आईच्या गर्भात, निसर्गतः सुखाने वाढत असतं; पण बाहेर आल्यावर त्याला या विशाल जगातील हवेशी, अन्नपाण्याशी जुळवून घ्यावे लागते. पहिल्यांदा स्तनपान करताना त्याला व आईला किती जुळवून घ्यावं लागतं. थोडा मोठा झाल्यावर पहिल्यांदा शाळेत गेल्यावर रडून रडून आकांत करणारं मूल हळूहळू शाळेतील वातावरणाशी, म्हणजे शिक्षकांशी,

वर्गमित्रांशी दोस्ती करतं. त्याला शाळा आवडायला लागते. मुलानी शाळेशी जुळवून नाही घेतलं तर ते एकटं पडतं. अभ्यासात मागे पडतं. घरातल्या माणसांशी, लग्न झाल्यावर पती-पत्नीने एकमेकांशी जुळवून घेतलं तरच सुखाचा संसार होईल.

काही लोकांचं घरी तर नाहीच; पण नोकरीच्या ठिकाणी, बाहेरही कोणाशी पटत नाही. शेवटी वृद्धापकाळी अशा विचित्र नकारात्मक वृत्तीमुळे निराशा, वैफल्य येते. जीवन नकोसे वाटू लागते.

रोजच्या जीवनात येणारे कोरोनासारखे अनपेक्षित भयंकर संकट, त्यामुळे येणारा ताणतणाव, आपल्यावर लहानपणापासून झालेले संस्कार, त्यातून आकारणारे आपले व्यक्तिमत्त्व, त्यातून दृढ झालेले विचार जीवन जगताना उपयोगी पडतात. प्राप्त परिस्थितीशी जुळवून घेता आलं तर जीवन सुंदर वाटतं. १९४५ला दुसऱ्या महायुद्धात जपानच्या हिरोशिमा, नागासाकीवर अमेरिकेने अणूबाँब टाकून दोन्ही शहरांची राखरांगोळी केली. जपानमधील पुढील दोन पिढ्या अणूबाँबचे दुष्परिणाम भोगत होते. राखेतून वर येणाऱ्या फिनिक्स पक्षासारखे जपान या संकटातून बाहेर तर पडलेच; पण सततच्या उद्योगाने, मेहनतीने, चिकाटीने जगातील एक श्रेष्ठ, प्रगतशील राष्ट्र ठरले.

खरं तर मानवी जीवन प्रवाही आहे. बदलणारं आहे. ते साठलेलं डबकं नाही. आपणही जीवनप्रवाहाबरोबर प्रवाहाची धार धरून पुढं जायचं असतं. त्या धारेची दिशा पकडून, तिच्याशी जुळवून घेत स्वतःला वाहतं ठेवायचं असतं. मग आपल्याला जीवनाचा अथांगपणा कळून आपणही सागरासारखे विशाल होऊ.

कोणत्याही परिस्थितीत आपलं जीवन जगताना आनंदी, प्रसन्न, शांत, समाधानी राहणं सर्वस्वी आपल्या हातात आहे. स्वतःच्या मनात नकारात्मक विचार साठवीत राहिलो तर आनंद कधीच मिळणार

नाही.

कोरोनानं धर्म, जात, पक्ष, गरीब-श्रीमंत, लहान-मोठे, स्त्री-पुरुष या सर्व भेदांवर मात करून सर्वांनी खऱ्या अर्थाने, विशाल मनाने एक व्हायला पाहिजे हे शिकवले.

कोरोनानंतरच्या आपल्या जीवनशैलीचे नव्याने निरीक्षण व परीक्षण करण्याची आपल्याला संधी मिळाली आहे. त्यानुसार आपण शारीरिक, मानसिक, तांत्रिक, सामाजिक, आर्थिक बदल घडवून आणून नवे जीवन जगण्यासाठी आनंदाने सामोरे जाऊ या. खरंच आता कळलं, सत्ता-संपत्ती-सौंदर्य सर्व कुचकामी आहे.

कोरोना कधी संपेल माहीत नाही. कोरोना असेपर्यंत त्याच्याशी जुळवून घेत, त्याच्याशी अँडजस्ट होतच संपूर्ण मानवजातीला जगावे लागणार आहे. आज तर आपण कोरोनाचे घाव सहन करणारे ऐरण आहोत; पण वैज्ञानिकांच्या प्रयत्नाला यश येऊन कोरोना विरुद्धची लस सापडेल त्यावेळी मानव हातोडा होऊन कोरोनावर घाव घालेल. तो दिवस नक्कीच दूर नाही.

मानवप्राणी अलीकडे खूप शेफारला होता. त्याला वाटत होतं, मीच सर्वात शहाणा. मी कोणाशी (थोडीशी माघार घेऊन का होईना) का जुळवून घेऊ ?

आता कळलं ना, कसं जुळवून घ्यायचं ते ! अहो, मुक्या जनावरांना जे कळतं ते बुद्धिमान माणसाला कळू नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. लहानपणीची एक गोष्ट आठवते. सुरक्षितपणे नदी ओलांडून जाणाऱ्या 'दोन शेळ्यांची गोष्ट.' प्रथम दोन कुत्री नदी ओलांडण्यासाठी त्यावरील अरुंद पुलावरून दोन विरुद्ध दिशेने आली. एकमेकांसमोर आल्यावर 'तू आधी का मी आधी' म्हणून एकमेकांशी भांडू लागली. भांडता भांडता दोघेही पुलावरून नदीत पडून बुडून मेले. थोड्यावेळाने दोन शेळ्या विरुद्ध बाजूने एकमेकींसमोर

आल्या. शेळ्या (दोन्ही) शांत, समजुतदार जुळवून घेणाऱ्या होत्या. त्यामुळे न भांडता एक शेळी दुसरीच्या पाठीवर चढून पलीकडे गेली. याप्रमाणे दोन्ही शेळ्या सुखरूपपणे नदी पार करून गेल्या. कोरोनामुळे माणसाचं जीवन अगदी घुसळून निघालं; पण विश्वाचा गाडा मात्र अबाधित आहे.

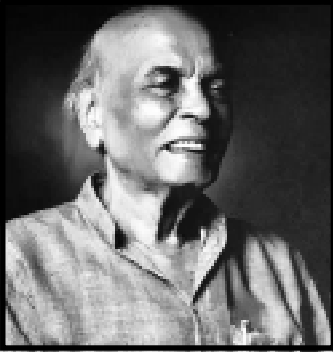
विविध रंगांची उधळण करीत उगवणारा व मावळणारा सूर्य, आकाशावर राज्य करणारा तो पौर्णिमेचा चंद्रमा, झुळझुळ वाहणारे शीतल वारे,

बरसणारा पाऊस, पंचमहाभूतांचं ते सुंदर अस्तित्व, सगळं सगळं जसंच्या तसं.... फक्त बंदिस्त केलय माणसांना. फक्त माणूस या पृथ्वीवरचा अशाश्वत पाहूणा, कधी येथून पाय काढावा लागेल, माहीत नाही.... माहीत नाही....

सर्व कोरोना योद्ध्यांना आमचे लाख लाख दंडवत !

- डॉ. वनमाला शंकर पानसे

मोबा. : ९४२०४०१४७४

मराठी ज्ञानपीठ ३

विंदा करंदीकर (२३ ऑगस्ट १९१८ - १४ मार्च २०१०)

मराठी भाषेतला तिसरा ज्ञानपीठ पुरस्कार श्री. गोविंद विनायक तथा विंदा करंदीकर यांना २००३ साली त्यांच्या 'अष्टदर्शने' या साहित्यकृतीसाठी मिळाला. विंदा करंदीकर हे मराठीतले ख्यातनाम कवी, लेखक आणि समीक्षक होते. अर्थार्जनासाठी त्यांनी अध्यापनाचा मार्ग निवडला. बसवेश्वर कॉलेज, रत्नागिरी; रामनारायण रुईया कॉलेज, मुंबई आणि एस. आय. ई. एस कॉलेज, मुंबई येथे त्यांनी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. ते मार्क्सवादी विचारांचे होते; पण त्यांनी कधीही कुठल्या संघटनेचे सभासदत्व स्वीकारले नाही. विंदांचे वैयक्तिक जीवन साधे आणि स्वावलंबी होते. त्यांना मिळालेल्या ज्ञानपीठ पुरस्काराची रक्कम त्यांनी 'साने गुरुजी राष्ट्रीय स्मारक' या संस्थेला देऊन टाकली. विंदा मूलतः कवी होते. त्यांनी प्रेमकविता, बालकविता आणि सामाजिक कविता लिहिल्या, ज्या अत्यंत प्रसिद्ध झाल्या. कवितेचा जास्त प्रचार करण्यासाठी विंदा, मंगेश पाडगांवकर आणि वसंत बापट यांनी गावोगाव कवितावाचनाचे कार्यक्रम केले. त्यांचे लेखन हे पूर्णपणे कठोर बुद्धिवादी, वास्तववादी आणि ऐहिक आहे. त्यांनी काव्यसंग्रह, ललित निबंधसंग्रह आणि समीक्षा अशी पुस्तके लिहिली. त्यांना कबीर सन्मान, कुसुमाग्रज पुरस्कार, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुरस्कार, साहित्य अकादमीची सिनीयर फेलोशिप असे अनेक सन्मान मिळाले. महाराष्ट्र सरकार २०११ पासून त्यांच्या नावाने साहित्यिकांना 'विंदा करंदीकर जीवन गौरव पुरस्कार' देत आहे.

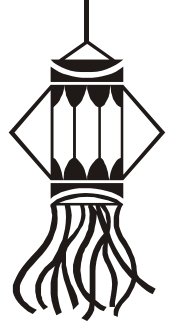

लेख

सौंदर्यवादी कलावंत

प्रा. व्यंकटेश वळसंगकर

मी माझ्या व्यक्तिगत कामानिमित्त तळेगाव दाभाडे (पुणे) येथे घाईगर्दीत वास्तव्यास असताना एका हरहुन्नरी कलावंताच्या भेटीचा सुयोग जुळून आला. दि. २८ फेब्रुवारी २०२० रोजी सकाळी भालेराव कॉलनी 'स्वरांगणा'तील 'सा. अंबर'च्या कार्यालयात त्या कलावंताच्या फोनवरील प्रेमळ व आग्रही निमंत्रणामुळे माझी व त्या कलावंताची प्रत्यक्ष भेट झाली. हा हरहुन्नरी कलावंत म्हणजे स्वराज छोटा गंधर्वाच्या गायनकलेचा, अभिनयाचा, संगीत रंगभूमीचा वारसा चालविणारे, प्रभावी वाणीचा वक्ता असलेले 'सा. अंबर'च्या रूपात तळेगाव दाभाड्यात पत्रकारिता क्षेत्रात निष्ठेने कार्य करत वाङ्मयीन चळवळ उभी करणारे द्रष्टे साहित्यिक माननीय श्री. सुरेशजी साखवळकर ही व्यक्ती होय. श्री. साखवळकरांची व माझी झालेली ही प्रत्यक्ष भेट मला निश्चितच प्रोत्साहित करणारी, साहित्यलेखनाच्या संदर्भात प्रेरणा देणारी, आनंददायी ठरली. श्री. साखवळकरांना पाहताक्षणीच एक प्रकारे 'मूर्तिमंत उत्साह'च जणू समोर उभा ठाकल्यासारखे वाटून गेले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून माझ्यासमोर साक्षात एक कलावंत उभा राहिला आणि मी सर्वदृष्टीने त्यांच्याकडे पाहतच राहिलो. साखवळकरांच्या 'अंबरी' फुलून बहरलेल्या व्यक्तिमत्त्व दर्शनाने खूपच भारावलो, तसा गहिवरलोही. (साक्षीला माझ्या बाजूस माझी पत्नी सौ. वर्षा वळसंगकर होती, हे वेगळे सांगणे न लगे.) डॉ. शरदचंद्र गोखले यांच्यासंदर्भात लिहिताना कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांनी 'मोठ्या माणसांचे दोन प्रकार असतात. बौद्धिक, मानसिक शक्ती ज्यांना लाभली आहे, अशी माणसं पहिला प्रकार. हृदयातून वाहणाऱ्या करुणेच्या झऱ्याभोवती ज्यांच्या शक्ती नम्रपणे उभ्या असतात अशी माणसं, हा दुसरा प्रकार. श्री शरदचंद्र गोखले ही दुसऱ्या प्रकारची व्यक्ती आहे.' ('स्नेहगाथा', पृ. १२६) उपरोक्त उक्ती तंतोतंत साखवळकरांना (दुसऱ्या प्रकारातील माणसं) लागू होणारी अशी आहे. लेखनकलेसह गायन, अभिनय, वक्तृत्व,

संघटन आदी कलांचा जणू संग्रहच त्यांच्यात पाहावयास, अनुभवास मिळाला. त्यांनी कलांच्या माध्यमातून कलासंवर्धन आणि लोकसंग्रह करण्याचे असिधारा व्रत जणू अंगिकारले आहे. हे व्रत सांभाळणे, तडीस नेणे हे कठीण असते. 'तेथे पाहिजे जातीचे' आणि हेच खरे. साखवळकरांशी संवाद साधताना त्यांच्या मुखातून येणारी, येत राहणारी अक्षरे (बोल-शब्द या अर्थाने) ही स्वराक्षरेंच होती. त्यांचा हा अक्षर स्वरप्रवाह माझ्या मनावर एक आगळा ठसा उमटवून गेला. त्यांच्या प्रभावी गंधित अक्षर सुमनांमुळे माझी मूळाक्षरे त्यांच्यापुढे कशी मांडावीत, हाच एक यक्षप्रश्न माझ्यासमोर उभा होता; पण तेथेही त्यांच्या शुद्ध अंतःकरणाच्या मनोभावनेने तो प्रश्न तात्काळ सुटला आणि मी थोडाबहुत बोलता झालो. खरे सांगायचे तर ही त्यांची भेट जणू 'भरत भेट'च होती. लहानग्या भरताने त्यांच्यासारख्या पुरुषोत्तम श्रीरामाची ही घेतलेली भेट होती. प्रभू श्रीरामाने प्रेमळ अंतःकरणाने भरताच्या पाठीवरून हात फिरवावा आणि या भेटीचे सोने व्हावे, अगदी तसे झाले. या भेटीत एक वेगळासा विशेष अनुभव मला अनुभवाला आला. 'बोले तैसा चाले' व्यक्तिमत्त्वाच्या साखवळकरांनी आपला 'बोल' खरा करून दाखवला. वकुबानुसार महाराष्ट्राबाहेर (गुलबर्गा, कर्नाटक) मराठी भाषेचे संगोपन, संवर्धन (साहित्य लेखनाद्वारे) करत राहणाऱ्या माझ्यासारख्या सामान्याकडे पाहून त्यांना गहिवरून आल्याचे म्या डोळा पाहिले आणि धन्य झालो. साखवळकरांनी नुसतेच बोल न बोलता माझ्याविषयीची अनुकंपा मनी धरून प्रत्यक्ष कृतीद्वारे (मराठी साहित्य उत्कर्ष मंडळाच्या दि. १ मार्च २०२० रोजी (रविवार) झालेल्या एक दिवसीय मराठी साहित्य संमेलनात (योगिराज हॉल, तळेगाव दाभाडे) मराठी भाषा दिनाचे औचित्य साधून उदार, उदात्त अंतःकरणाने माझा प्रा. मिलिंद जोशी (कार्याध्यक्ष, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे) यांच्या हस्ते विशेष गौरव (सत्कार) केला.) मला

प्रोत्साहन दिले. ही गोष्ट माझ्या जीवनी चिरंतन राहणार आहे, यात शंका नाही. या विशेष गौरवाबद्दल मी त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो.

माननीय श्री. सुरेशजी साखवळकर यांच्या अमृत महोत्सवानिमित्त (७५) २०१९ मध्ये प्रकाशित झालेला 'स्वराक्षरामृत' हा गौरवांक म्हणजे नुसते व्यक्तिदर्शन नाही तर एका ध्येयलक्षी, उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचे एक उदात्त दर्शन आहे. प्रा. जयंत जोर्वेकरांच्या शब्दांत सांगायचे तर. 'तळेगावातील 'सुरेश नक्षत्राचे सुरेल देणे' आहे' हे खरे. व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते, व्यक्ती घडते, मोठी होते; पण ती जशी समाजाभिमुख होते, असते तेव्हा ती अंबराहून मोठी झालेली असते. ध्येयासाठीच्या अविश्रांत परिश्रमातून, जीवनानुभवातून, चिंतनातून प्रकट झालेलं, अनेक रसिक जीवनांना प्रेरणा देऊन कृतार्थ झालेलं व्यक्तिमत्त्व अनेकांनी आपापल्या कृतज्ञ मनोभावनेतून या 'गौरवांका'त शब्दांकित केले आहे. रॉल्फ वाल्डो इमर्सनच्या शब्दांत 'अनंत ध्येयासक्ती आणि प्रचंड तळमळीशिवाय कोणतीही गोष्ट महान होऊ शकत नाही.' नेमका हा विचार साखवळकर यांच्या संदर्भात संयुक्तिक ठरावा असा आहे.

'देखणे ते चेहरे जे प्रांजळाचे आरसे' बोरकरांची ही काव्यओळ देखील त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व दर्शनाला लागू पडावी. तर आदरणीय पु. ल. देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'कोणत्याही शास्त्रांचा काय किंवा कलांचा काय मूळ हेतू हा माणसाचा 'अवघाची संसार सुखाचा करीन' हाच आहे.' ('रसिकहो', पृ. २३) तर 'जीवनातल्या दुःखाचं सृजनात रूपांतर करण्याचं अजब सामर्थ्य संगीतात आहे.' ('स्वरोत्सव', डॉ. लीना आगाशे, भूमिका, पृ. १०) या उक्तीनुसार त्यांनी संगीतालाही जवळ केलं, आपलं मानलं, व्यक्तिमत्त्वात भिनू दिलं, तसं अभिनय, गायनातून अभिव्यक्त केलं, हे अनेकांनी 'स्वराक्षरामृत'त नोंदवलं आहे.

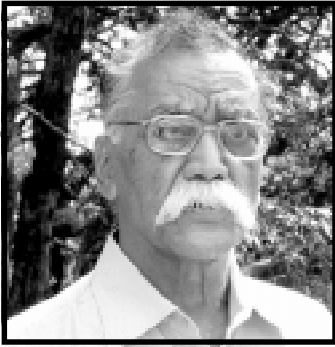
सच्चा कलावंत हा सौंदर्यवादी असतो. कलेत

सौंदर्य पाहणं हा त्याचा निदिध्यास असतो. या अर्थाने साखवळकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे पाहणे उचित ठरते. जीवन सुंदरतेच्या दृष्टीने रसभावे आस्वादनं हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक विशेष आहे. हे व्यक्तिमत्त्व नटवर्य बालगंधर्वांच्या नातसून श्रीमती अनुराधा राजहंस यांना 'वटवृक्षाच्या छाये' सारखं वाटतं. 'ते (साखवळकर) लोकांवर जितकं प्रेम करतात तितकंच प्रेम लोकही त्यांच्यावर करतात.' असं त्या लिहून जातात. ('स्वराक्षरामृत', पृ. २७) तर ख्यातनाम शास्त्रीय नाट्यसंगीत गायिका श्रीमती बकुल पंडित (अलकनंदा वाडेकर) यांनी 'दुर्मखनाम संवत्सरे' असे साखवळकर आठवणीत नाहीत' ('स्वराक्षरामृत', पृ. २२) असे

लिहून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील प्रसन्नतेची जणू पावती जोडली आहे. अशारीतीने साखवळकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा 'शोध' घेण्याचा अनेक दिग्गजांनी प्रयत्न केलेला आहे. माझ्या दृष्टीने हा शोध अनंत आहे आणि माझ्या क्षमतेची मर्यादाही मी ओळखून आहे. असो.

माननीय सुरेशजी साखवळकर मला निश्चितच 'वंदनीय व्यक्तिमत्त्व' असून त्यांच्या प्रत्यक्ष भेटीत माझ्या जीवनात लाभलेला आजचा प्रकाश अनुभवत कालचा जुना काळोख मी विसरत होतो.....

- प्रा. व्यंकटेश वळसंगकर
गुलबर्गा (कर्नाटक)
मोबा. : ०८९५१७५२१६४.

मराठी ज्ञानपीठ ४

भालचंद्र नेमाडे (जन्म - २७ मे १९३८)

मराठी भाषेतला चौथा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा श्री. भालचंद्र नेमाडे यांना २०१५ साली त्यांच्या 'हिंदू - जगण्याची समृद्ध अडगळ' या कादंबरीसाठी मिळाला. भालचंद्र नेमाडे हे मराठीतले अत्यंत थोर कादंबरीकार, कवी आणि समीक्षक आहेत. ते मूळचे इंग्रजीचे प्राध्यापक आहेत. त्यांनी स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज, लंडन येथे काही दिवस

मराठी शिकवले. नंतर ते मराठवाडा विद्यापीठ, गोवा विद्यापीठ आणि मुंबई विद्यापीठात इंग्रजीचे प्राध्यापक होते. त्यांच्या पहिल्याच 'कोसला' कादंबरीने मराठी साहित्यात इतिहास घडवून आणला. भाषा आणि शैली यात वेगळाच प्रयोग करणारी आणि अतिशय वास्तववादी अशी ही कादंबरी मराठीत खूप गाजली आणि या कादंबरीनंतर नेमाडे यांच्या शैलीत लिहिणारे अनेक लेखक निर्माण झाले. आजही ही कादंबरी मराठी साहित्याच्या इतिहासातला मैलाचा दगड मानली जाते. त्यानंतर त्यांनी हूल, जरीला, बिढार आणि झूल अशा कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनंतर त्यांनी 'हिंदू' ही कादंबरी लिहिली. नेमाडे हे देशीवादाचे कट्टर समर्थक आहेत. जुन्या परंपरा, रूढी आणि चालीरीती या स्थानिक पर्यावरणाशी निगडित असतात. त्यांना पूर्णपणे टाकावू मानून परक्या संस्कृतीचे अनुकरण करणे, याला त्यांनी विरोध केला. हा देशीवाद त्यांच्या लेखनात तीव्रतेने जाणवतो. त्याचप्रमाणे ते प्रमाण भाषेपेक्षा स्थानिक भाषेला जास्त महत्त्व देतात. त्यांना १९९१ साली साहित्य अकादमी आणि २०१३ साली 'पद्मश्री' हे पुरस्कार मिळाले.

कथा

कालांतरण

प्रकाश बोकारे

आमच्या आईच्या घराण्यात फार वर्षांपूर्वी नारायण स्वामी नावाचे एक महान ज्ञानी सत्पुरुष होऊन गेलेत. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथसंपदेपैकी काही जीर्ण हस्तलिखिते माझ्या मामांनी सांभाळून ठेवली होती. पुढे मामा परदेशात गेले तेव्हा त्या मौल्यवान ग्रंथांनी भरलेली एक पेटी त्यांनी आमच्या आईच्या ताब्यात दिली. त्यानंतर मामा कधीच परत आले नाहीत. पुढे तिकडेच त्यांचे देहावसान झाले.

लहानपणापासूनच या ग्रंथसंपदेबद्दल मला फार कुतूहल होते; पण शिक्षण, नोकरी व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, या संघर्षांच्या काळात त्याकडे लक्ष द्यायला अजिबात वेळ मिळाला नाही.

रिटायर झाल्यापासून मात्र मी त्यांचा जसा जमेल तसा अभ्यास करू लागलो. त्या पेटीत एक लहानशी डायरीच्या आकाराची हस्तलिखित पुस्तिका होती. अनेक गूढ मंत्रांचा त्यात समावेश होता. अध्यात्म क्षेत्रात नव्यानेच पदार्पण करणाऱ्यांसाठी त्यात सुरुवातीलाच मन एकाग्र करण्याचे तंत्र होते. ते मी चांगलेच आत्मसात केले होते. परिणामतः डोळे मिटून स्वतःचे अस्तित्व विसरून अंतरात्मा परमात्म्याचे ठायी एकरूप करण्याचे तंत्र मी साध्य केले होते.

हरवलेली वस्तू परत मिळविण्याकरिता त्यात कार्तवीर्याचाही मंत्र होता. काळावर मात करून भूत किंवा भविष्यात प्रकट होण्याच्या अतिशय गुप्त साधनेचाही त्यात समावेश होता; पण त्या पुस्तिकेत मधली काही पानं गहाळ झाली असल्याने ते 'कालांतरण' प्रकरण अर्धवटच उपलब्ध होते. भूतकाळात डोकावण्याच्या मंत्राचे पान सलामत होते, मात्र भविष्यात प्रवेश करण्याचा भाग मिसिंग होता आणि नेमका तोच मला हवा होता. कारण मला भविष्यात डोकावण्याचे तंत्र आत्मसात करावयाचे होते.

आइन्स्टाईनच्या सापेक्षतेच्या सिद्धांतानुसार प्रकाशाच्या वेगाने जर कुणी

अवकाशात प्रवास करू शकला तर तो काळावर मात करू शकतो, हे मी वाचले होते. त्यामुळे त्या मंत्राच्या सिद्धतेबाबत शंका असण्याचे कारण नव्हते. कालांतराच्या त्या मंत्राविषयी माझी उत्कंठा दिवसेंदिवस वाढतच गेली आणि पुस्तिकेची हरवलेली पानं कशी प्राप्त होऊ शकतील, या एकाच प्रश्नाने मला कधीपासून पछाडले होते.

इतक्यातच नातवाला सांभाळायला म्हणून एक दिवस माझी पत्नी मुलाकडे निघून गेली होती. आता अभ्यासाकरिता चार-सहा महिने मला हवा तसा एकांत मिळणार होता. असेच एक दिवस चिंतन करता करता एक विलक्षण कल्पना मनात चमकून गेली. ज्या मंत्राने हरवलेली वस्तू परत मिळविता येते तो कार्तवीर्याचा मंत्र माझ्या त्या पुस्तिकेत उपलब्ध होता. तो सिद्ध करून मला पुस्तिकेची मिसिंग पानं मिळविता येऊ शकत होती.

दुसऱ्याच दिवशी पहाटे शुचिर्भूत होऊन प्रसन्न मनाने मी देवघरात ध्यानस्थ बसलो. माझ्या अंतर्मनाची वैश्विक मनाशी एकाग्रतेने एकरूपता साधली. ग्रंथातल्या हरवलेल्या पानांविषयी त्या जगन्नियंत्याकडे करुणा भाकली. रोज एकशेआठ वेळा कार्तवीर्याचा मंत्र उच्चारण्याचा मी शुभारंभ केला. घरातले निवांत वातावरण मला आत्मिक उन्नतीकरता पोषक होते. बाह्य मनात उठणाऱ्या अनावश्यक विचारांच्या लाटांमुळे चित्त विचलित होऊ न देता दिवसेंदिवस मी अंतर्मनाशी व त्यायोगे अंतरात्म्याशी एकरूप होऊ लागलो. ग्रंथाची उर्वरित पानं प्राप्त करण्याच्या ध्यासाने मला जणू वेडच लागले होते.

काळाच्या उदरात गडप झालेली ग्रंथाची ती हरवलेली पानं कुणा सुसंस्कृत, घरंदाज कुटुंबातल्या पवित्र देवघरात नक्कीच सुरक्षितपणे विराजमान असतील असा मला पक्का विश्वास होता.

दैनंदिन आध्यात्मिक वाचन व सात्त्विक

विचार, यामुळे रात्री प्रसन्न चित्ताने अतिशय गाढ झोप लागत असे.

असाच एके रात्री मी गाढ निद्रेत असताना मला सळसळत्या पदराचा व हातातल्या बांगड्यांचा आवाज आल्याचा भास झाला. हवेत अत्तराचा सुगंधही दरवळला. झोपेत असलो तरी पत्नी बाहेरगावी असल्याची सुप्त जाणीव मनात शाबूत होती. आश्चर्याने मन जागे झाले. पडल्या पडल्याच मी कान टवकारले. फरशीवर हळुवारपणे पावले पडत होती. पायातल्या पैजणांचा मंजुळ आवाज स्पष्टपणे कानावर पडत होता. आता मात्र डोळ्यांत सुस्ती असूनही मला राहावले नाही. मी डोळे किलकिले केले. नाईट-लॅम्पच्या धूसर उजेडात समोरचे दृश्य पाहून माझ्या हृदयाचा ठोकाच चुकला. काळीज धडधडू लागले. अंगभर शहारे आले. परमेश्वरावरील अटळ श्रद्धेने मी स्वतःला सावरले. उठून बसलो. एलईडी ऑन केला.

टी. व्ही. चॅनलमधल्या ऐतिहासिक सिरिअलमध्ये वावरते, तशी सुसंस्कृत, शालीन, राजघराण्यातल्या गृहिणीच्या वेषात, नऊवारी नेसलेली एक नखशिखांत सालंकृत सोज्वळ स्त्री समोर उभी होती. डोक्यावर पदर, मोठे कुंकू, कानात कर्णफुले, नाकात नथ, गळ्यात मंगळसूत्रासोबतच मोत्यांच्या शोभिवंत माळा, लक्ष्मी-हार, दंडावर वाकी, हातभर सोन्याच्या बांगड्या, पाटल्या, कंबरेवर मेखला, हातात हिऱ्याच्या अंगठ्या, पायात पैजण व जोडवे..... आणि बरेच काही.

भीतभीतच दरवाजाकडे मी एक कटाक्ष टाकला. झोपताना आतून लॉक केलेला दरवाजा अजूनही त्याच बंद अवस्थेत होता. अघटितच ! अनाकलनीय भीतीने मला घाम फुटला. बंद दरवाजातून आत येणारी ही कुणी दैवी शक्ती आहे की हडळ ? स्वसंरक्षणाकरता मी हनुमान कवचाचे मनातल्या मनात उच्चारण करू लागलो.

चेहऱ्यावर स्मित, सावळी पण तेजस्वी मुद्रा,

कणखर भाव, राजघराण्याचे तेज अशा त्या नारीने मला नम्र होऊन नमस्कार केला. “मराठी, अरेबी, हिंदुस्थानी वा इंग्रजी बोली ?” असा तिने प्रश्न केला. मी ‘मराठी’ म्हणालो. तिच्या चेहऱ्यावर समाधान झळकले. माझे भय कमी झाले.

हात जोडून, डोळे मिटून नम्रपणे आधी तिने श्री काळभैरवाचे नाम उच्चारले. मला आदरभावाने नमन केले आणि ती बोलू लागली.

“परमेश्वरी इच्छा व श्री नारायणस्वामींची आज्ञा यास्तव आम्हांस शके १७३९, (अर्थात इसवी-सन १८१७) ओलांडून, आणीबाणीचे कारणे या कालचक्राचे ठायी विद्यमान शके १९४२, (अर्थात इसवी-सन २०२०) चे समयी, आज आपणा समक्ष येथे तातडीने अवतरणे भाग पडले. आम्हास कांचनमाला देवी म्हणतात. श्री भैरवनाथाचे स्मरण करून आम्ही सत्य ते कथन करणार आहोत. मनी शंका, भय वा किल्मिष नसो. हाती वेळ फार थोडका असे. आमचे शब्दांवर विश्वास असो द्यावा व तेणेनुसार अमल करावा. दगाफटका मनात न आणावा तर बरे, त्यास आम्ही पूर्ण तयारीने सामोरे जाऊ” म्हणत तिने कंबरेवरील कट्यारीकडे हाताने निर्देश केला.

“भवानी कृपेने शके १६६४ पासून तो विद्यमान शके १७३९, (अर्थात इसवी-सन १८१७) पावेतो, आजतागायत विदर्भ मुलुख स्वराज्याचे अर्थात मराठ्यांचे अमलाखाली कुशल असे. कुणा चांडाळाची स्वराज्यास दृष्ट लागोनी सद्यःसमयी विदर्भ मुलखावर चोहोबाजोनी आंग्ल सेनेचे अत्याचार वाढीस लागले आहेत. सद्यःस्थितीत चंदननगरी ही माननीय राजे राघवेन्द्र यांचे अधिपत्यात असोनी, आमची स्वारी अर्थात सरदार श्री चंद्रभान, ह्यांचेवर राजेंनी अभेद्य ‘किल्ले- देवगिरी’ तसेच चंदननगरीचे रक्षणार्थ जिम्मा सोपविला असे. मराठ्यांचे दुर्भाग्याने वर्तमानाी दुर्दैवी घडी व बांका प्रसंग आला असे. इंग्रजी सेना सतरा

दिवसापासोनी अढळ वेढा टाकोनी आहे. बाहेरून किल्ल्यात कुमक पोहोचविणे दुरापास्त जाहले. मराठ्यांचा एक एक बंदा कामी येत असता किल्ले- देवगिरी व राजमहाल संकटात असे. निकराचे क्षणासाठी नारी सेनाही सज्ज जाहली. नियतीचे मनात काय होणे आहे ते भवानीसच ठाऊक !

“आम्हास स्वराज्यापुढे आमच्या जीवाची परवा नसे. नारायणस्वामींचा अनमोल ठेवा, जो या राजघराण्याने वंशपरंपरेने जीवापाड रक्षिला, त्याचे पावित्र्याचे काळजीने आम्हास इथपर्यंत आणले.” असे म्हणत पातळातल्या बावट्यातून जीर्ण झालेली भूजपत्राची पाने तिने काढून माझ्या हातात दिली. आश्चर्य म्हणजे स्वामींच्या ‘त्याच’ पुस्तिकेतील ती मिसिंग पाने होती. माझा आनंद गगनात मावेना.

राजा कार्तवीर्य मला पावला म्हणायचा ! काळाच्या गर्तेत लुप्त झालेला तो ग्रंथाचा अर्धा भाग, केवळ मंत्रसामर्थ्याने, त्या माऊलीस भूतकाळातून वर्तमानात येऊन माझ्याकडे सुपूर्त करण्यास प्रवृत्त केले होते. मी कृतकृत्य झालो.

थोडक्यात, त्या राज-गृहिणीकडून जे समजले ते असे :

सन १८१७-१८ चे सुमारास वारंवार मराठ्यांच्या मुलुखावर इंग्रजांचे हल्ले होत होते. क्रमाक्रमाने एक एक मुलूख ब्रिटिशांच्या ताब्यात जात होता. दुर्दैवाने विदर्भात चंदननगरीचे राजघराणेसुद्धा आता युद्धात हरण्याच्या मार्गावर होते. ग्रंथरूपात असलेली स्वामींची पवित्र अमानत शत्रूच्या हाती पडू नये, असा त्या घराण्यास ईश्वरी आदेश होता. अशा वेळेस त्या ग्रंथाची उर्वरित पाने जिथे कुठे असतील तिथेच हीसुद्धा पाने पोचवली तरच ती सुरक्षित राहतील, असा विचार त्या कांचनमाला देवीने केला. भविष्यकाळात प्रवेश करण्याचा ग्रंथातील मंत्र तिला अवगत असल्याने, त्याच्या साहाय्याने तिच्या

भविष्यकाळात, अर्थात माझ्या वर्तमानात ती इथवर आली होती. स्वतःच्या हाताने तिने ती पाने आतल्या देवघरात ठेवली. वाकून नमस्कार केला.

तिचे पती चंदननगरीचे जबाबदार सरदार असून, ती स्वतः इसवीसन १८१७ मधून प्रकट झाल्याचा पुरावा म्हणून तिने राजे राघवेन्द्र यांचे दरबारातली राजमुद्रा माझ्या हातात दिली. मी तीसुद्धा देवघरात ठेवली.

घरातील सर्व वस्तूवर तिने घरभर फिरून विस्मयकारक नजरेने धावता कटाक्ष टाकला. जसे टी. व्ही., इलेक्ट्रिक लॅम्प, सिलिंग फॅन, कुलर, मोबाईल इ.

“भवानी मातेची कृपा असेल तर पुनश्च येवोनि हे सारे वैभव जाणोन घेणेची आम्हा मनी अपरिमित इच्छा असे, असे तिने बोलून दाखविले.

“ज्या पवित्र घराण्यात स्वामींनी ग्रंथप्रपंच सोपविला तेथे आमचे सुरक्षेबाबत आम्हास कसली म्हणून शंका बरे ! म्हणोन निर्धास्त होऊनी पदार्पण जाहले. येतो आम्ही.” म्हणत पाहता पाहता ती दरवाज्याच्या दिशेने अदृश्यसुद्धा झाली.

माझी मती गुंग झाली.

मला वाटतं, आईन्स्टाईनच्या ‘काळावर मात करण्याच्या’ सापेक्षता सिद्धांताचे प्रत्यक्ष डोळ्याने प्रात्यक्षिक पाहणारा या जगात मी एकमेव साक्षीदार होतो. चक्र दोनशे वर्षांपूर्वीची एक गृहिणी वर्तमानात माझ्याकडे येते काय आणि मला हवी असलेली ग्रंथाची पाने देते काय ! सर्वच विलक्षण आणि अविश्वसनीय ! मला आनंदाने हर्षवायू होईल की काय असं वाटू लागलं.

अत्यानंदाने रात्रभर मला झोप आली नाही. माझा आनंद कुणाजवळ व्यक्तही करता येत नव्हता. काही दिवस असेच गेले.

मग मात्र मी स्वतःला सावरले. मन म्हणत होते आता दुसऱ्या मोहिमेकडे वळावे. भविष्यात प्रवेश करण्याचा मंत्र माझ्या हाती आला होता. आता तो

साध्य करण्याच्या मागे मी लागलो.

पाहता पाहता एकशे आठ दिवस कधी निघून गेले कळलेसुद्धा नाही.

चित ठिकाणावर राहिना. त्या मंत्राच्या प्रेमात मी पडलो होतो. मला दुसरे काहीच सुचेना. एकदा त्या मंत्राची प्रचिती पाहण्याचा मला मोह होऊ लागला.

एकीकडे या करोनामुळे सारी दुनिया त्रस्त झालेली ! तशात जगावर युद्धाचे सावट ! चीन, पाकिस्तान, अमेरिका रोजच्या नव्या खेळी, नवे डाव टाकत होते.

दुसरीकडे मंगळयान, अंतराळातील उपग्रह, इंटरनेट व इलेक्ट्रॉनिक क्षेत्रच नव्हे तर वैद्यकीय क्षेत्रातही रोजचे नवे शोध ! जगाचे भविष्य आहे तरी काय ? उत्कंठा वाढीस लागली.

मन स्वस्थ बसू देईना. एकदा भविष्यात फेरफटका मारूनच यावे असे मी ठरविले.

एक दिवस भल्या पहाटे उठलो. देवघरात मांडी घालून बसलो. मंत्राशी एकरूप व्हायला मला वेळ नाही लागला. भविष्यात नारायणस्वामींचा हा ग्रंथ ज्या ठिकाणी असेल तिथेच प्रकट व्हावे, अशी मी इच्छा केली. इसवी सन २१०० ची मी कल्पना केली.

एकाएकी मला हलके हलके वाटू लागले. बाह्य मनाची पाटी कोरी होऊ लागली. सर्व संवेदनांची जाणीव नष्ट होऊ लागली. मी विस्मृतीच्या गर्तेत जाऊ लागलो. ती आत्मिक अनुभूती शब्दातीत होती. सर्वत्र अंधकार होता.

थोड्याच वेळात माझ्या बंद डोळ्यांपुढे प्रखर प्रकाश येऊ लागला. अंगाला उष्णता जाणवू लागली. प्रचंड उत्कंठा व कुतूहलाने मी हळूच डोळे उघडले.

समोरचे विदारक दृश्य पाहून मी स्तंभितच झालो. जिकडे तिकडे वालुकामय प्रदेश पसरला होता. एकविसाव्या शतकातील जीर्ण झालेली थोडीफार पडीक घरे व अर्धवट इमारती त्यातून मान वर काढून

अजूनही उभ्या होत्या. कुठेच मानवी वस्ती नव्हती. परिसर उंच-सखल होता. पशुपक्षी तर सोडाच, वनस्पतींचा मागमूसही नव्हता. आकाशात एखाद-दुसरा कोपरा सोडला तर कुठेही ढग दिसत नव्हते. सृष्टी किंवा वसुंधरा या शब्दांना अर्थच उरला नव्हता. मी दोन-चार मैल भटकून आलो. प्रचंड उष्णता मला सहन होईना. कुठे पाण्याचा साठा किंवा तळं दिसलं नाही. मैलभर चालून गेल्यावर रेल्वेलाईनचे गंजलेले अवशेष दृष्टीस पडले. मी लांबवर नजर टाकली. मेट्रोचे जीर्ण, मोडकळीस आलेले काही निर्जीव पिलर्स अजूनही एकविसाव्या शतकाची साक्ष देत उभे होते. पश्चिमेकडील सूर्य आग ओकत होता. संबंध पृथ्वीवर मी एकटा आहे या जाणिवेने मला भयाण वाटू लागले. अनाकलनीय भीतीच्या लाटेने माझ्या शरीराचा थरकाप होऊ लागला. माझेच अस्तित्व मलाच नसल्यासारखे वाटू लागले. हाय रे देवा ! काय झाले हे !

तितक्यात नारायणस्वामी व त्यांच्या ग्रंथाची मला आठवण झाली. संबंध सृष्टीच नष्ट झाली म्हटल्यावर तो ग्रंथ तरी कसा टिकणार ! उदास होऊन मी मेट्रोच्या पिलरच्या सावलीत बसलो. अचानक पिलरवर कोरलेल्या अक्षरांकडे माझे लक्ष गेले. इंग्रजी व मराठी मिश्रित ती बोली भाषा होती. महोदय नमस्कार,

आय एम शुअर की द डे विल कम
जेव्हा आपण इथे अपिअर होणार.
पृथ्वीचा एन्ड पाहू शकण्याची
आपली डेअरिंग निश्चितच नसणार.
वर्तमान इ. सन २०८०. केमिकल
वॉर एन्ड झाले आहे. कारण
आता सर्वच संपले आहे. स्वतःला
इंटेलिजन्ट समजणाऱ्या ह्युमन
बिइंग ने आपल्या फुलीशनेसने
नेचर व स्वतःस नष्ट केले आहे.

त्याबरोबरच आजपर्यंत इन्व्हेन्ट
केलेले सायंटिफिक इन्व्हेन्शनही
डिस्ट्रॉय झाले. पुन्हा कधी पयुचर
मध्ये अर्थवर मॅन अपिअर होईल
की नाही गॉड नोज ! बट इफ
ही कम्स बॅक, फुल सायंटिफिक
नॉलेज अगेन गेन करायला
त्याला पास्ट मध्ये हिस्टरीत
बॅक जावे लागेल. ते पॉसिबल
करण्यास नारायणस्वामींचे
मंत्राजचे बुक पिलरवर
काँपी केलेले आहे. प्लिज
फॉर द बेटरमेंट ऑफ
ह्युमन बिइंग त्याचा क्रिएटिव्ह
पर्पज करता युज करावा.
एक मानव

वळसा घेऊन पिलरच्या दुसऱ्या बाजूकडे मी गेलो. संपूर्ण बेचाळीस मंत्र सुवाच्च अक्षरात कोरून ठेवले होते. कदाचित माझ्याच वंशजाने हे लिहून ठेवले असणार हे उघड होते.

मानवाच्या मूर्खपणाने भविष्यात संपूर्ण सृष्टीच नष्ट होणार आहे, हे मला आधीच समजले होते. हा मानसिक धक्का माझ्या सहनशक्तीच्या पलीकडे होता. मला वेड लागेल की काय असे वाटू लागले.

अचानक तहानेने माझा जीव व्याकूळ होऊ लागला. सृष्टीत पाणी कुठेच उपलब्ध नव्हते. त्यासाठी पुन्हा २०२० मध्ये परत जावे लागणार होते.

पण हाय रे देवा ! हे काय करून बसलो मी. भविष्यात प्रकट होण्याचे तंत्र मी आत्मसात केले होते; पण भूतकाळाचा मंत्र तर मी पाठही केला नव्हता. तो सिद्ध करायचा म्हटले तरी अजून एकशेआठ दिवस लागणार ! इथे तर मी पाण्याशिवाय आठ मिनिटेही राहू

शकत नव्हतो. शिळेचा दरवाजा उघडण्याचा मंत्र विसरणाऱ्या अल्लाउद्दीनसारखी माझी अवस्था झाली.

काळावर मात करून स्वतःला बुद्धिमान समजणारा मी प्रत्यक्षात किती मूर्ख आहे, याची जाणीव होऊनही आता काही उपयोग नव्हता. पुस्तिकेतील शेवटच्या पानावर लिहिलेल्या सूचनेची मला आठवण झाली. ग्रंथातील मंत्र व सिद्धीचा विनाकारण अनुभव घेऊ नये. आता मृत्यूला सामोरे जाण्याशिवाय पर्याय नव्हता. मुले व पत्नीच्या वियोगाने मी अधिकच व्याकूळ झालो. हे परमेश्वरा वाचव रे बाबा ! मी नारायणस्वामींचे ध्यान करू लागलो. आपल्या जीवनावर आपण किती प्रेम करतो हे मृत्यूच्या वेळेस समजते. मृत्यू किती वेदनादायक असतो, याचा मी अनुभव घेत होतो.

त्या दिवशी माझ्या खोलीत प्रकटणारी ती कांचनमाला देवी, तिच्या भविष्यातून पुनश्च तिच्या वर्तमानात ती कशी बरे क्षणात गेली असावी ? माझे डोके चालेना. थकवा आणि तहानेने मला केव्हा ग्लांनी आली कळले नाही....

शरीरात किंचितशी धुगधुगी अजून शिल्लक असावी. त्याही अवस्थेत वातावरणात सुगंध दरवळल्याचा भास झाला.

आजही तीच पातळाची सळसळ ! पावलांचा हळुवार आवाज ! पैजण ! किल्ले- देवगिरीतली कांचनमाला देवी इथे कशी काय प्रकटली ? मला प्रश्न पडला. तिच्याकडे वळून बघण्याचेही त्राण नव्हते. मला पाणी हवे होते.... पा....णी मी अस्पष्ट शब्द उच्चारले. पाणी प्या, कानावर शब्द पडले. कसाबसा मी उठलो.... पाहतो तो काय चक्र पाण्याचा ग्लास घेऊन समोर मिसेस उभी !

ते वाळवंट.... ती निर्जन पृथ्वी.... केव्हांच गायब झाले होते. हॉल मधल्या सोफ्यावर मी पहुडलो होतो. माझा आनंद गगनात मावेना; पण हे झालं कसं ?

“चहा घ्या, थंड होईल. आणि भूतकाळ

भूतकाळ काय बडबडता, आधी वर्तमानात या !” मिसेस म्हणाली.

“आणि झोपताना दार आतून बंद करण्याचे भान ठेवत जा.”

अचानक माझी ट्यूब लागली. भविष्यातून मला फक्त माझ्या वर्तमानात परत यायचं होतं. मंत्राचा परिणाम ओसरला की मी आपसूकच परत येणार होतो. त्यासाठी (भूतकाळाच्या) मंत्राची आवश्यकता नव्हती. माझ्या अज्ञानाचे मलाच हसू आले. क्षणातच सृष्टीच्या होणाऱ्या अंताची आठवण येऊन मन उदास झाले. मानवता इतक्या लवकर नष्ट होणार ही कल्पनाच मला सहन होत नव्हती. अज्ञानात सुख असते म्हणतात ते खरे आहे. विनाकारण मी भविष्य जाणून दुःख पदरी पाडून घेतले.

आज सहा महिन्यांनी मिसेस आली होती. दरम्यान.... कितीतरी जगावेगळे विदारक व विलक्षण अनुभव मी घेतले होते ! एक मन म्हणत होते, ते तिच्याशी शेअर करावे; पण ते शक्य नव्हते. तिने मला तिच्या दादाच्या मदतीने मानसोपचार तज्ञाकडे नेले असते.

भूत-भविष्याचा हा फेरफटका सिक्रेट म्हणून मी कितीही लपवून ठेवला, तरी न जाणो प्रॉमिस केल्याप्रमाणे ती राजघराण्यातली कांचनमाला कधीतरी अचानक अवतीर्ण होईल आणि देवघरातली राजमुद्रा परत मागे, त्यावेळेस माझ्या मिसेसची काय अवस्था होईल कुणास ठाऊक !

- प्रकाश बोकारे

प्लॉट नं ८६, जयहिंद सोसायटी,

शामनगर, नागपूर ४४००३७.

मोबा. : ९७३०६४६७४३

कथा

नामक

मूळ लेखिका - रजिया सज्जाद जहीर
अनुवाद - मेघा अंबिके

त्या शीख बाईकडे पाहताच साफिया अगदी चकितच झाली. अम्माशी... साफियाच्या स्वर्गवासी अम्माच्या चेहऱ्याशी थेट मिळताजुळता चेहरा होता त्यांचा ! तस्साच उंचापुरा बांधा, अम्मासारखेच बारीक डोळे; पण अगदी निर्मळ, तजेल्दार आणि प्रेमळपणा जाणवणारे. तसाच तजेल्दार गौर-गुलाबी, मनाचा तळही दिसणारा पारदर्शी चेहरा.... आणि अम्मासारखीच पांढरीशुभ्र रेशमी ओढणी ! साफियाची अम्मा अशी ओढणी मोहरमच्या वेळी किंवा काही उत्सवप्रसंगी घेत असे.

साफिया अनेकदा त्यांच्याकडे मोठ्या आत्मियतेने पाहत होती. मग त्यांनीही आपल्यासोबत असलेल्या आपल्या सूनबाईला तिच्याबद्दल विचारलंच. चौकशीअंती त्यांना असं कळालं की ती मुस्लीम आहे. उद्या सकाळी लाहोरला जाणार आहे; आपल्या भावांना भेटण्यासाठी. त्या भावांना ती अनेक वर्षे भेटलेली नाहीये. लाहोरचं नाव ऐकताच त्या शीख बाई आपल्या जागेवरून उठून सरळ साफिया शेजारीच येऊन बसल्या आणि तिच्याशी ओळख करून घेतली. त्या तिला सांगू लागल्या, की त्यांचं लाहोर किती सुंदर शहर आहे. तिथले लोक किती छान आहेत. ते चांगल्या खाण्यापिण्याचे कसे शौकीन असतात ! चांगल्या उत्तम पहेरावाची आवड असते. हिंडण्या-फिरण्याची कशी आवड असते. अगदी रसिकतेचं प्रतीकच..... लाहोरबद्दलचं जणू कीर्तन सुरू होतं त्यांचं. मध्येच त्यांना थांबवत साफियानं विचारलं, “तुम्हाला तर इकडे येऊन खूप वर्षे झाली असतील ना ?”

“हो बेटा. जेव्हा हिंदुस्थानची फाळणी झाली ना तेव्हा आलो होतो आम्ही इकडे. बरीच वर्षे झाली..... पण आमची मायभूमी लाहोरच आहे बरं !”

साफिया बघत होती त्यांच्याकडे.... ऐकत होती.

लाहोरच्या आठवणीनं बोलता बोलता नकळत त्यांच्या डोळ्यांतून काही अश्रू

टपटपत त्या शुभ्रधवल ओढणीत विरून जात होते. मग काही क्षणांनी संवाद पुन्हा सुरू व्हायचा; पण विषय मात्र एकच..... ‘आमचं लाहोर !’

लाहोर कीर्तन साधारण अकराच्या सुमारास संपलं ! लाहोरबद्दल बोलल्याच्या समाधानाचा प्रसाद हातात घेऊनच त्या उठल्या आणि साफियानं त्यांना झुकून सलाम केला. प्रत्युत्तरादाखल त्यांनी तिच्या डोक्यावर हात ठेवत आशीर्वाद दिला आणि जायला निघाल्या. तसं साफियानं त्यांना बाजूला नेत हळूच विचारलं, “तुम्हाला लाहोरहून काही आणायचं, मागवायचं असेल तर सांगा.”

त्या दरवाज्याला टेकून उभ्या होत्या..... अगदी संकोचत आणि तेवढ्याच हळूच दबकत त्या म्हणाल्या, “बेटी, आणू शकत असशील तर लाहोरचं मीठ आण माझ्यासाठी.....!”

पंधरा दिवस कसे गेले समजलंच नाही ! जिमखान्यावरची संध्याकाळ, मित्रमैत्रिणींचं प्रेम, भावांनी केलेलं माहेरपण, अनेक वर्षे दुरावलेल्या बहिणीला कुठे ठेवून कुठे नको असे झाले होते भावांना. मित्रपरिवार, जिवलग, स्नेही यांचं तर विचारूच नका.... कुणी काय अन् कुणी काय काय घेऊन येत होतं. आता हे सारं कुठं ठेवावं, कसं बांधावं, कसं न्यावं हा तर फार मोठा प्रश्न होता आणि सगळ्यांत मोठं प्रकरण होतं सामानातली एक बदामी रंगाच्या कागदाची पुडी.... ज्यात अर्धा किलो ‘लाहोरचं मीठ’ होतं !

तिनं हळूच आपल्या भावाला विचारलं, “मीठ घेऊन जाऊ शकते का?”

“मीठ कसं घेऊन जाऊ शकशील, ते तर बेकायदेशीर आहे आणि तुला काय करायचंय मीठ ? तुम्हा लोकांच्या वाट्याला तर आमच्यापेक्षा अधिक मीठ आलंय की !”

“वाटणी, फाळणीबद्दल कोण म्हणतंय ?

आलं असेल ! पण मला लाहोरचं मीठ हवंय, माझ्या आईला फक्त तेच हवं आहे.”

“हे बघ, तुला कस्टमच्या तपासणीतून जायचं आहे आणि तुझ्याजवळ अशी एकही वस्तू निघाली ना तर तुझ्या सामानाची चिंधीन् चिंधी विस्कटून टाकतील कस्टमवाले !”

“अशी एकही वस्तू निघाली तर म्हणजे काय ? मी काही लपवून नेणार आहे का ? मी तर सांगून, दाखवून, परवानगी घेऊन जाईन.” ती चिडून म्हणाली.

“अगं, ही तर फार चुकीची गोष्ट करतेयस तू. शेवटी कायदा हा कायदाच असतो.... सांगून ठेवतोय.”

“सगळे कायदे काय फक्त सरकारीच असतात का ? काही कायदे, नियम हे प्रेमाचे, माणुसकीचे नसतातच का ? शेवटी कस्टमवाले, तपासणी करणारी माणसंच आहेत, ती काही यंत्रं नाहीत !”

“हं खरंय. ती यंत्रं नाहीयेत; पण मी तुला खात्रीपूर्वक सांगू शकतो की ती कुणी कवी, लेखकमनाची नसतात. त्यांना आपलं कर्तव्य पार पाडायचं असतं.”

“त्यांनी आपापलं कर्तव्य बजावू नये असं कुठं म्हणतेय मी ! माझं म्हणणं एवढंच आहे, की ही एक भेटवस्तू म्हणून नेतेय. ती पाहून, तपासून घ्या म्हणावं. काही सोने, चांदी किंवा स्मगलिंगचा माल नाहीये.”

“आता तुझ्याशी हुज्जत कोण घालणार बाई ? तू आहेस लेखिका आणि हे साहित्यिक लोक असतात ना त्यांचं डोकं जरा विचित्रच असतं. तरी मी तुला सांगून ठेवतोय, की तू हे घेऊन जाऊ शकणारच नाहीस. कस्टमच्या तपासणी नाक्यावर हे पकडलं जाईल आणि बदनामी होईल ती वेगळीच.”

“हं.... खरंच.... जर जास्त लोकांचं डोकं आम्हा साहित्यिकांसारखं विचित्र चालत असतं तर....”

ती वैतागून पुटपुटली.

ही बाचाबाची संपली तेव्हा चांगलीच रात्र झाली होती.

दुसऱ्या दिवशी दुपारी दोन वाजता तिला तिथून निघायचं होतं इकडं यायला. दुपारपर्यंतच्या वेळेचा सदुपयोग करून सकाळी तिच्यासाठी वेगळा कार्यक्रम आखला होता भावांनी. त्यामुळे तिला सामानाची बांधाबांध रात्रीच करायची होती. खोलीचे दार आतून लावून घेऊन ती सामानाची बांधाबांध करू लागली. खोलीभर अस्ताव्यस्त पसरलेला पसारा हळूहळू करत सूटकेस, बॅगांमध्ये जाऊन शिस्तीत बसला. आता फक्त दोनच गोष्टी उरल्या होत्या. एक, ती किनूनी भरलेली लहानशी बास्केट, जी तिच्या एका जिवलग मैत्रिणीनं दिली होती. संन्यासारखीच दिसणारी आणि तशीच मधुर चवीची केशरी रसाळ फळं किनू..... पाकिस्तानातलं फळ. आणि दुसरी गोष्ट... ती मिठाची पुडी !

साफियानं विचार केला की.... ही पुडी तर सरळ हातातच घ्यावी. सर्वात आधी कस्टमवाल्यांसमोर आपणच ठेवू आणि जर त्यांनी ती नेऊ दिली नाही तर ? मग काय.... मग नाईलाज आहे, सोडून द्यावी लागेल इथेच; पण मग त्या शीख बाईंना दिलेल्या वचनाचं काय होईल ? मी आजपर्यंत कुणाला असं वचन देऊन ते तोडलं नाहीये. हे काही माझ्या इभ्रतीला साजेसं नाही. कस्टमच्या तपासण्यांमधून मला जावं लागणार आहे हे माहीत होतं तर आधीच विचार करायला हवा होता त्या बाईंना वचन देण्याआधी. का दिला मी शब्द ? जर या किनूंच्या बास्केटच्या तळाला ही पुडी ठेवली तर ? एवढ्या टोपलीभर किनूंच्या ढिगाऱ्यात ही पुडी शोधायला कोण जाणार आहे ? भारतातून केळी आणि पाकिस्तानातून किनू सगळेच ने-आण करतात. असंच करावं.... मग पाहू पुढे काय ते !

तिनं मग किनूंची बास्केट गालिचावर ओतली. मिठाची ती पुडी बास्केटच्या तळाला ठेवली आणि एकदा त्या पुडीकडे पाहिलं. जणू कुणा जिवलगाला कबरीच्या खड्ड्यात ठेवत आहोत. काही क्षणांनी ती उकिडवी बसून त्या पुडीकडे पाहत विचारात गढून गेली.... तिला आठवलं, तिची अम्मा तिला बालपणी गोष्टी सांगायची.... त्यात एका गोष्टीतील राजकुमार आपली मांडी चिरून त्यामध्ये हिरा लपवून सीमा पार करायचा आणि त्याच्याजवळ काहीच सापडायचं नाही आक्षेपार्ह. या काळात अशी काही युक्ती करता येणार नव्हती, नाहीतर तिनं आपलं हृदय चिरलं असतं आणि ती मिठाची पुडी लपवून ठेवली असती. मग कुणी अडवलं नसतं....!

मग एक एक करून ती किनू त्या टोपलीत रचू लागली.... पुडीच्या डावीकडे, उजवीकडे आणि आता वर. एकावर एक, ती पुडी आता अगदी पूर्णपणे लपून जाईपर्यंत. निश्चित होत तिनं सुस्कारा टाकला. सूटकेस पलंगाखाली सरकवली. ती बास्केट पलंगाच्या उशाला ठेवली आणि मग तिनं अंथरुणाला पाठ टेकली.

रात्रीचा दीड वाजला असेल. मार्च महिन्यातलं ते सुखद शीतल वारं खिडकीच्या जाळीतून येत होतं. टिपूर चांदणं होतं. खिडकीजवळ बाहेर एक घनदाट वाढलेलं झाड होतं. त्या झाडाच्या पानांच्या सावल्या चंद्रप्रकाशात भिंतीवर लटकवल्यासारख्या दिसत होत्या. नोकरांच्या खोल्यांकडून कुणाचीतरी दबल्या आवाजातली खोकल्याची चाहूल, एखाद्या कुत्र्याचं भुंकणं आणि नंतर पूर्ण शांत शांत सगळीकडे. हे पाकिस्तान होतं, इथे तिचे सगळे भाऊ होते, मित्र-मैत्रिणी होत्या.... तिच्या अब्बांची कबर होती आणि या सगळ्यांमध्ये आणि तिच्यामध्ये एक सरहद्द होती.... आणि टोकदार, लोखंडाच्या गजांची एक उंच भिंत होती, ज्याला आपण तपासणी नाका किंवा कस्टम म्हणतो. उद्या ती लाहोरमधून जाणार होती....

सरहदीपलीकडे, तिच्या देशात ! कदाचित एक वर्षानं परत येईलही इथे. एक वर्षाच्या आत तर ती येऊ शकत नव्हती नियमानुसार आणि असंही घडू शकत होतं की कदाचित ती पुन्हा कधीही इकडे येऊ शकणार नव्हती ! हळूहळू तिचे डोळे मिटू लागले..... झोपेत तिच्या डोळ्यांसमोर एक शुभ्र ओढणी वाऱ्यावर लहरत होती. त्या ओढणीवर चांदण्या जडवल्या होत्या.... ‘मला तिकडून येऊन तर खूप दिवस झाले; पण आमची मायभूमी मात्र लाहोरच आहे बरं !’

मग इकबालचा शुभ्र मकबरा, त्याच्या मागे लाहोरचा किल्ला, त्याच्या मागे मावळत्या सूर्याची अखेरची किरण.... अलगद पसरत जाणारा अंधार.... त्या रंगीत अंधाराच्या सोबतीला वाहणारे मंद मंद वारे.... त्या वाऱ्यावर स्वार होऊन येणारा बकुळीचा गंध आणि मकबऱ्याच्या पायऱ्यांवर बसलेली ती दोन माणसं....मान खाली घालून.... अगदी मौन.... उदास ! जणू दोन स्तब्ध निष्प्राण सावल्या !

“मग तू उद्या जाणार ?”

“हो !”

“परत कधी येशील ?”

“माहीत नाही. कदाचित पुढच्या वर्षी, कदाचित कधीच नाही !”

मग अंधारावर एक शुभ्रधवल ओढणी फडकू लागली.... ‘माझी मायभूमी तर लाहोरच आहे !’ अचानक तिने डोळे उघडले.... कदाचित तिने मकबऱ्याच्या पायऱ्यांखाली असलेल्या गवताचं एक पातं तोडलं.... त्यावर दंव साटू लागलं होतं....! नाही, झोपेत कूस बदलताना तिचा हात शिगोशीग भरलेल्या किनूच्या टोपलीवर पडला. ते थंडगार मधुर, सराळ किनू देताना तिच्या मैत्रिणीनं म्हटलं होतं, ‘हा हिंदुस्थान-पाकिस्तानच्या स्नेहाचा मेवा आहे.’

लाहोरच्या रेल्वेस्टेशनवरही तेच घडत होतं,

जे अमृतसर स्टेशनवर घडलं होतं. थर्डक्लासचे प्रवासी आपली गाठोडी, पिशव्या सांभाळत, घाबरून, बिचकत, त्रासून, वैतागून आपापलं सामानसुमान दाखवत होते कस्टमवाल्यांना. त्यांना वेगवेगळे प्रश्न विचारले जात होते. त्यांच्या सामानातली चिंधी नू चिंधी विस्कटली जात होती. लहानलहान पत्र्याच्या पेट्या, डबेडुबे उलथेपालथे केले जात होते. फर्स्ट क्लासचं तिकीट असणारे प्रवासी वेटींगरूमध्ये बसून निवांतपणे थंडपेय पीत होते. त्यांचं सामान वेटींगरूमच्या भिंतीलगत शिस्तीनं रचलं गेलं होतं. मोठ्या मोठ्या सुटकेसेस, एअर बॅग, हँडबॅग वगैरे वगैरे..... साफियाही फर्स्ट क्लासनं प्रवास करणार होती. कारण लाहोर ते दिल्लीपर्यंतचं तिकीट तिच्या भावानं काढून दिलं होतं. तो ते तिकीट हातात धरून, वेटींगरूमच्या बाहेर फेऱ्या मारत होता आणि ती वेटींगरूममध्ये बसून चहा पीत होती. तिची नजर मात्र किनूच्या बास्केटवर होती आणि ती विचार करत होती की, फक्त तिलाच ठाऊक आहे की या ढीगभर कीनूच्या तळाला एक मिठाची पुडी आहे !

तपासणीसाठी तिचं सामानसुमान बाहेर काढलं जाऊ लागलं तसं.... समोर एका कस्टम अधिकाऱ्याकडे तिचं लक्ष गेलं अन् तिच्या हातापायांना कंप सुटला. तिने तिथे झटकन निर्णय घेतला की ते मीठ त्या कस्टमवाल्यांना दाखवायचं ! झटकन तिने बास्केटच्या तळातली मिठाची पुडी काढली आणि आपल्या हातातल्या पर्समध्ये ठेवली. तिचं सामान तपासणी होऊन गाडीकडे रवाना झालं तशी ती एका कस्टम अधिकाऱ्याकडं वळली. तपासणी कक्षातील बहुतेक टेबलं रिकामी झाली होती. कुठे एखाद दुसऱ्या वस्तू टेबलावर होत्या. त्या कक्षातल्या शेवटच्या टेबलावर एक ऑफिसर बसले होते. उंच, शिडशिडीत बांधा, कुरळे केस, डोळ्यांवर चष्मा. त्यांच्या अंगावर कस्टम अधिकाऱ्याचा गणवेश तर होता; पण तो फारसा

शोभत नव्हता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला.

“मला तुम्हाला काही विचारायचंय.”

साफिया बिचकत म्हणाली.

त्यांनी एकवार तिच्याकडे रोखून पाहत म्हटलं, “बोला !” त्यांच्या बोलण्याच्या पद्धतीमुळे साफियाला धीर आला.

“तुम्ही कुठे राहता ?”

त्यांनी चमकून पुन्हा तिच्याकडे रोखून पाहिलं आणि म्हणाले, “या गरिबाची मायभूमी दिल्ली आहे. तुम्ही तर आमच्याकडच्या दिसताय. नातलगाना भेटायला आला असाल ना ?”

“हो, मी लखनऊची आहे. माझ्या भावांना भेटायला आले होते. तुम्हाला तर इथे.... पाकिस्तानात येऊन खूप दिवस झाले असतील ?”

“मग काय ! जेव्हा पाकिस्तान निर्माण झाला तेव्हा आलो होतो; पण माझी मायभूमी मात्र दिल्लीच आहे !”

साफियानं पर्स उघडून मिठाची पुडी काढून त्यांच्यासमोर ठेवली आणि हळूहळू त्यांना सगळं सांगून टाकलं. त्यांनी त्या पुडीवर आपला एक हात ठेवला आणि ती हळूहळू आपल्याकडे सरकवत राहिले. साफियाचं सगळं सांगून झालं तेव्हा ती पुडी त्यांनी दोन्ही हातांनी उचलली, व्यवस्थित गुंडाळली आणि टेबलावर एका कोपऱ्यावर ठेवलेल्या साफियाच्या बॅगमध्ये स्वतःच्या हातांनी ठेवली, बॅग बंद केली. मग ती पर्स उचलून साफियाच्या हातात देत तिला म्हणाले, “प्रेम तर कस्टमच्या तावडीतून असं निसटून जातं की कायदाही चकित होऊन जातो !”

ती जायला वळली तसे तेही उठून उभे राहिले आणि म्हणाले, “जामा मशिदीच्या पायरीला माझा सलाम सांगा ! आणि त्या शीखबाईंना हे मीठ द्याल तेव्हा माझ्याकडून निरोप द्या, की जर लाहोर अजूनही तुमची मायभूमी आहे आणि दिल्ली माझी मायभूमी,

मग बाकी सगळं हळूहळू ठीक होईल !”

रेल्वे आता सरहद्दीकडे वळली. प्लॅटफॉर्मवर पाकिस्तानी पोलीस उतरले, हिंदुस्थानी पोलीस चढले. काही समजूनच येईना, की कोण पाकिस्तानी अन् कोण हिंदुस्थानी ? कुठे लाहोर संपलं आणि कुठे अमृतसर सुरू झालं. जमीन तीच होती, एकच भाषा होती, एकसारखाच चेहरा-मोहरा, एकसारखी ढब, वागणं - बोलणं सगळं सारखंच.... पण फक्त एकच गोष्ट त्रासदायक होती की बंदुका दोघांच्याही हातात होत्या !

पुन्हा अमृतसर स्टेशनवर तेच घडलं, जे लाहोर स्टेशनवर घडलं. पुन्हा थर्ड क्लासचे प्रवासी, तेच तपासणी नाट्य, तेच फर्स्टक्लासचे प्रवासी.... सगळं तस्संच घडलं.

साफियाचं सामानसुमान तपासण्यासाठी जे अधिकारी आले, ते वागण्याबोलण्यावरून, चेहऱ्यामोहऱ्यावरून बंगाली वाटत होते. साफियाच्या सगळ्या बॅगा, साहित्य तपासून झालं तेव्हा ती कुणाच्या लक्षात न येईल असं हळूच त्यांना म्हणाली, “माझ्याजवळ थोडं मीठ आहे लाहोरचं !”

मग थरथरत्या हातांनी तिने पर्स उघडून ती पुडी बाहेर काढली आणि त्यांना म्हणाली, “तुम्हाला वाटलं तर माझं सगळं सामान तुम्ही अडवून ठेवू शकता; पण फक्त हे मीठ मात्र मला नेऊ द्या.” तिचा गळा भरून आला. ती पुढे काही बोलू शकली नाही.

ऑफिसरने डोक्यापासून पायापर्यंत तिच्याकडे निरखून पाहिलं. त्यांना वाटलं, की आता तिने पुढे काही बोलावं....

साफियानं सांगायला सुरुवात केली. भीतीनं तिच्या तोंडून शब्द अडखळत बाहेर पडत होते. जीभ लुळी पडल्यागत वाटत होतं.... पण शेवटी सगळं काही सांगूनच टाकलं.

ते ऐकत होते मान खाली घालून. जेव्हा तिचं सांगून संपलं तेव्हा मान वर करून त्यांनी एकवार साफियाकडे डोक्यापासून पायापर्यंत नजर फिरवली आणि म्हणाले, “इकडे या जरा.”

साफिया त्यांच्या मागोमाग चालू लागली. तिला वाटलं, आपण अगदी खरेपणा दाखवून मूर्खपणाच केलाय. स्त्रियांची पर्स तर तसंही कुणी तपासत नव्हतं आणि त्यांनी सामानही काही इतकं बारकाईनं पाहिलं नव्हतं.... फक्त बॅगा उघडायला लावल्या, इकडेतिकडे पाहिलं आणि पुढे पाठवलं. जर ते मीठ तिनं त्यांना काढून दाखवलं नसतं तर त्यांना तरी कुठे माहीत झालं असतं ? आता काय माहीत काय होणार ? आणि कुणास ठाऊक ते तिला कुठे घेऊन चाललेत ?

प्लॅटफॉर्मच्या अगदी शेवटच्या कोपऱ्यात एक खोली होती. काही ऑफिसरांसाठीची ती खोली वाटत होती. ते ऑफिसर त्या खोलीत गेले. साफिया आत जाताना थोडीशी घुमठली. आत एक टेबल होते. शाईचे डाग पडलेलं जुनंपुराणं टेबल. धूळ साचलेली त्यावर. तीन-चार वापरात नसलेल्या खुर्च्या.... त्यातल्या एकीचा हात तुटला होता. तिला अवघडून उभी असलेले पाहून त्यांनी आपल्या खिशातून एक रूमाल काढून खुर्ची झटकली आणि तिला विनवलं, “या.... या ना !”

ती आत येऊन खुर्चीवर बसली. ती पुडी आणि तिची पर्स त्या टेबलावर एकीकडे ठेवत त्यांनी बाहेरच्या बाजूला डोकावत एका पोलिसाला खुणावून बोलावले. साफियाला धस्स झालं ! आता काय होईल ?

“दोन चहा घेऊन ये.” त्यांनी पोलिसाला सांगितलं. तो जाताना साफियाकडे निरखून बघत बघत गेला.

मग त्यांनी टेबलाचा ड्रॉवर उघडला. त्यात अगदी शेवटी हात घालून एक पुस्तक बाहेर काढलं.

हातानं झटकून त्यावरची धूळ पुसली. मग ते पुस्तक साफियासमोर ठेवले आणि पुस्तक उघडले. पहिल्या पानावर डावीकडे बंगालचे राष्ट्रीय कवी, नजरूल इस्लाम यांचे चित्र होते. आणि पुस्तकाचे नाव असलेल्या पृष्ठावर पुसट शाईत लिहिले होते.... ‘सुनील दासगुप्ता यांना, शमसूल इस्लामकडून सप्रेम ! ढाका.’

“अच्छा म्हणजे तुम्ही पूर्व बंगालमधले आहात काय ?” तिनं इंग्लीशमध्ये विचारलं.

“हो माझी मायभूमी ढाका आहे !”

“मग तुम्ही इकडे खूप दिवसांपासून आहात काय ?”

“बस, पाकिस्तान बनला तेव्हा आलो होतो; पण माझी मायभूमी मात्र ढाका आहे ! मी बारा-तेरा वर्षांचा होतो; पण नजरूल इस्लाम आणि टागोर यांच्या कविता बालपणापासून वाचत होतो. ज्या दिवशी आम्ही इकडे येणार होतो बरोबर त्याआधी एक वर्ष हे पुस्तक शमसूल इस्लाम नावाच्या माझ्या मित्रानं मला दिलं होतं. मग मी कलकत्यात राहिलो आणि मायभूमीला जा-ये करत राहिलो.”

“मायभूमी...?” साफियानं विस्मित होऊन विचारलं.

“हो, मी तुम्हाला म्हटलं ना की माझी मायभूमी ढाका आहे म्हणून.” ते जरासे खट्टू होत म्हणाले.

“हो-हो ठीक आहे.” सावरून घेत साफिया म्हणाली. कोणत्याही किमतीवर ती त्यांना नाराज करू इच्छित नव्हती.

“आधी फक्त इकडेच तपासणी नाका होता. आता तिकडेही काहीतरी गडबड झाली आहे.” त्यांनी चहाचा एक पेला साफियाकडे सरकवला आणि आपल्या पेल्यातील दोन मोठे घोट घेतले चहाचे... आणि म्हणाले, “तसं तर हिरवळ कलकत्याच्या मातीतही उगवते; पण आमच्या इथल्या हिरवळीची

बातच काही और ! आपल्या मायभूमीच्या मातीची मजाच काही और असते !”

उठताना त्यांनी ती मिठाची पुडी आपल्या हातात घेतली अन् ते निघाले. साफियाही त्यांच्यापाठोपाठ निघाली. प्लॅटफॉर्मवर आल्यावर त्यांनी साफियाच्या हातून तिची पर्स घेतली, ती उघडून त्यात मिठाची पुडी स्वतःच्या हातांनी ठेवली आणि एका हमालाला बोलावून तिचे सामान नेण्यासाठी खुणावले. इतका वेळ त्यांनी तोंडून शब्दही काढला नाही.

साफिया बाहेर जाणाऱ्या पुलावर चढली आणि तिनं क्षणभर मागे वळून पाहिलं. ते ऑफिसर अजूनही खाली मान घालून गप्प, शांत उभे होते. पूल उतरताना तिच्या मनात आलं, कुणाची मायभूमी ? कस्टम नाक्याच्या या बाजूला आहेत त्यांची की कस्टमच्या त्या बाजूला आहेत त्यांची ?

अनुवाद - मेघा अंबिके

अ-६, शांतीदीप सोसायटी, आनंदनगर,
हिंगणे खुर्द, पुणे ४११०५१.

कन्नड ज्ञानपीठ ५

विनायक कृष्ण गोकाक

(९ ऑगस्ट १९०९ - २८ एप्रिल १९९२)

कन्नड भाषेतला पाचवा ज्ञानपीठ पुरस्कार श्री. विनायक कृष्ण गोकाक यांना १९९० साली त्यांच्या ‘भारतसिंधूरश्मी’ या महाकाव्यासाठी मिळाला. ते कन्नडमधले एक महत्त्वाचे कवी, लेखक आणि समीक्षक होते. ते व्यवसायाने प्राध्यापक होते. त्यांनी कर्नाटक कॉलेज, धारवाड; विलिंग्टन कॉलेज, सांगली तसेच राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर येथे प्राध्यापक आणि प्राचार्य म्हणून काम केले. नंतर ते इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ अँडव्हान्स् स्टडीज, शिमला आणि सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंग्लिश, हैदराबाद येथे डायरेक्टर झाले. कन्नड साहित्यातील नवोदय चळवळीचे ते महत्त्वाचे सदस्य होते. त्यांची ‘समरसवे जीवना’ ही कादंबरी खूप गाजली, तसेच त्यांचे अभ्युदया, बाळदेगुलदल्ली, समुद्रगीतेगळू हे काव्यसंग्रहही खूप प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे ‘भारत सिंधूरश्मी’ हे पस्तीस हजार ओळींचे बहुदा जगातील सर्वात मोठे महाकाव्य आहे. त्यांच्या लेखनावर इंग्लिश विक्टोरियन काव्याचा, कर्नाटकातील मौखिक साहित्य परंपरेचा आणि कन्नड आणि संस्कृत भाषेतल्या महाकाव्याचा प्रभाव होता. ते कन्नड भाषेबाबत अत्यंत आग्रही होते. भाषाविषयक धोरण ठरवण्यासाठी कर्नाटक सरकारने गोकाक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली, ज्यामध्ये गोकाक यांनी आपल्या अहवालात सगळ्या शालेय शिक्षणात कन्नड ही प्रथम भाषा केली पाहिजे, अशी शिफारस केली होती. सुरुवातीला साहित्य आणि काव्यात रमणारे गोकाक हे नंतर अध्यात्माकडे वळले आणि सत्य साईबाबांचे परमभक्त झाले. त्यांच्या लेखनात धर्म, तत्त्वज्ञान, ज्ञान आणि संस्कृती याचे प्रतिबिंब दिसते.

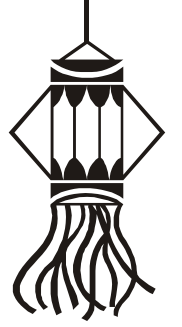

कथा

देवाचा शोध

म्हाळसाकांत कौसडीकर

मंदिरातील घंटा वाजली आणि मारोतीजवळ एका लहानग्या पोराने दिवा लावला. गावातल्या त्या मारुती मंदिरात पारायण सप्ताह चालू असल्या कारणाने मंदिरात वीणेचा नाद हळुवार घुमत असे. चोवीस तास कुणीतरी गळ्यात वीणा अडकवून त्याचा आवाज मंदिराच्या चहूबाजूला घुमायचा. त्या लहान पोराने मारुतीला नमस्कार केला आणि वीणा घेऊन उभ्या असलेल्या माणसाला म्हणाला, “मामा, आज कोणाचं कीर्तन हाये...?”

त्या माणसाने सांगितलं आणि तो मुलगा आनंदाने नाचतच घरी गेला. त्याच्या अंगावर शाळेचे कपडे तसेच होते. घरी पोचताच त्याच्या आईने हाक मारली... “आरे ये भान्या ..., जा त्या वाण्याकडून एक किलो तांदूळ घेऊन ये...!”

भान्या म्हणजे भानुदास असे त्या मुलाचे नाव होते. दप्तराचे ओझे आपल्या खांद्यावरून काढत भान्या म्हणाला... “आये...., त्यो तात्या वाणी आधीचे पैसे मागतो.., ते दे आधी.” असे म्हणताच भान्याच्या आईने तात्या वाण्याच्या नावाने शंखनाद केला.

“त्याला म्हणाव आधी कधी ठेवलेत का त्याचे पैसे....? या बाजाराला देते म्हणावं ..,जा लवकर.”

भान्या चड्डीचा करदोडा वर करत तसाच पळत गेला आणि तात्यावाण्याचे दुकान गाठले. भान्याला बघताच तात्या खेकसला... “एक किलो तांदूळ...? आधीचे पैसे ...?”

तात्यावाण्याचा हा अवतार बघून भान्याला कालच्या कीर्तनात तात्यावाण्याने महाराजांना दिलेले उत्तर आठवले आणि भान्या तात्याकडे बघत म्हणाला, “कालचे महाराज तुमचं फार कौतिक करत होते..! म्हणले...., या माणसाला लई माहीत हाये

तुकाराम महाराजांबद्दल...”

स्वतःची गोड स्तुती ऐकून तात्या जरा नरमला आणि त्याने हसत खुश होऊन भान्याला तांदूळ बांधून दिले. जाताना भान्याने त्यांना आजपण कोण्या महाराजाचे कीर्तन आहे ते सांगितले आणि तांदूळ घेऊन निघून गेला.

संध्याकाळ झाली, गावातल्या मंदिराजवळ हळूहळू माणसांची गर्दी वाढू लागली. एक एक करत आपापली जागा घेत ज्या ठिकाणी कीर्तनकार उभे असणार आहेत त्यांच्या शेजारी बसू लागली. सगळ्यात समोर तात्यावाणी आपली गोधडी टाकून बसलाच होता. आज महाराज काय विचारतील या विचारात तो असताना महाराज सगळ्यांसमोर येऊन उभे राहिले आणि त्यांनी त्यांच्या कीर्तनाला सुरुवात केली. आजचे कीर्तन खूप वेगळे होते कारण आजच्या कीर्तनाने भान्याचे संपूर्ण आयुष्य बदलणार होते. महाराजांनी कीर्तन सुरू केले आणि देव आहे की नाही याबद्दल ते बरंच काही बोलू लागले. भान्या त्याच्या शाळेतील काही मित्रांसोबत बसून कीर्तन ऐकत होता. काही लोक तल्लीन होऊन अभंग म्हणत होती. टाळ-मृदंग असे काही दुमदुमले की डोळे बंद केले की साक्षात पांडुरंग समोर उभा आहे की काय असे भान्याला वाटू लागले.

महाराजांच्या ओव्या, त्यांचा अर्थ असे अनेक तर्क-वितर्क भान्याच्या मनात चालू लागले. शाळेत कधी अभ्यासात एवढा तल्लीन न होणारा भान्या कीर्तनात मात्र तल्लीन झाला होता. भान्याच्या बाजूला बसलेले त्याचे सगळे मित्र मात्र हळूहळू करत त्यांच्या घरी निघून गेले होते, भान्या मात्र सगळे कीर्तन मन लावून ऐकत होता. शेवटी महाराजांनी सगळ्यांना एक महत्त्वाची ओळ सांगितली जी भान्याच्या बरोबर लक्षात होती. ‘देव आपल्या सगळ्यांच्या आत आहे; पण त्याची रूपे अनेक असू शकतात.’ भान्याच्या मनात अनेक प्रश्नांचे काहूर माजले होते, नेमका देव आहे तरी

कुठे ? महाराजांचा शेवटचा अभंग झाला, कीर्तन संपले, लोक उठून आपापले कपडे झटकत घरी निघून जात होते. भान्या मात्र त्याच्या विचारातच होता. शेवटी त्याला स्वस्थ बसवत नव्हतं आणि भान्या सरळ उठून महाराजांजवळ गेला. महाराज त्यांच्या जायच्या तयारीत होते, साधारण नऊ वर्षांच्या भान्याला जवळ येताना बघून याला आपल्याला काहीतरी विचारायचे आहे असे त्यांना कळले होते .

“काय बाळा..? काही विचारायचं आहे का....?” महाराज म्हणाले.

भान्याने पटकन विचारून टाकलं, “महाराज, देव सगळ्या माणसांत असतो का ?”

कीर्तनकार जरा हसून म्हणाले, “हो बाळा, आपल्या सगळ्यांत देव असतो; पण तो ओळखता आला पाहिजे.”

“म्हंजी..., माझ्यात सुदिक देव हाये का..?” भान्या म्हणाला.

“हो, तुझ्यातसुद्धा देव आहे.” असे म्हणून महाराज निघून गेले .

आपल्यातसुद्धा देव आहे, हे ऐकून भान्याला खूप आनंद झाला होता. तसाच तो घरी गेला आणि आईसमोर बसून जेवण करत असताना म्हणाला, “आये, आपल्या सगळ्यांत देव असतो असं महाराज म्हणाले. तुझ्यातपण देव हाये.” दिवसभर राबणाच्या त्या माऊलीला आपल्या लहान पोराच्या तोंडी असे वाक्य ऐकून त्याचा खूप हेवा वाटला आणि ती आनंदी झाली. जेवण करत असताना भान्याला आता त्याच्या पुस्तकातील आईला देवाची उपमा दिलेली एक कविता आठवली, त्याने ती त्याच्या आई समोर म्हणून दाखवली. आईच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू होते. इतक्यात धाडकन दार उघडून भान्याचा बाप घरात आला. तोही बिचारा एका वीटभट्टीवर काम करून थकला होता. येताना पावशेर पोटात ढकलूनच तो घरी यायचा. तो

आलेला बघून भान्याच्या आईने डोळ्यांची ओली कड पुसली आणि एका ताटात जेवण वाढून नवऱ्यासमोर ताट सरकवले.

भान्याचा बाप झुलतच खाली बसला आणि गपचुप मान खाली घालून जेवण करू लागला. त्याला आधाश्यासारखं जेवताना बघून भान्या म्हणाला, “आण्णा ...?” त्याच्या बापाने त्याच्याकडे बघितलं आणि आपली मान हलवत काय विचारलं.

“आण्णा, आपल्या सगळ्यांत देव असतो, तसा तुमच्यात बी हाये.” भान्या म्हणाला. हे ऐकताच त्याच्या बापाला काहीच कळलं नाही, तो जरासा हसला आणि म्हणला, “माझ्यात देव....?” आणि एकटाच हसू लागला. तसा मानाने चांगला होता तो, पोरावर आणि बायकोवर जीवापाड प्रेम करायचा.

“खरंच तुझ्यातपण देव हाये; पण त्याला असं दारू पिऊन बाटवू नकोस.” भान्याचं हे वाक्य ऐकून त्याच्या बापाला रात्रभर झोप आली नाही. तो सारखं या कुशीवरून त्या कुशीवर होत राहिला.

सकाळ झाली, आजचा सूर्य भान्याच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवणारा होता. भान्या उठला, सगळं आवरलं आणि पाठीवर दप्तर टाकून शाळेला निघाला. भान्याच्या शाळेत एक शिक्षक होते. ते पोरांना कधीच मारत नसत; पण दिलेला अभ्यास पूर्ण नाही केला तर सगळ्या वर्गात त्या विद्यार्थ्यांचा अपमान एवढा घाण करायचे की, उभा असलेला विद्यार्थी त्यांच्याकडून होणाऱ्या अपमानाला घाबरून त्यांच्या विषयाचा गृहपाठ आधी करायचे. सगळे विद्यार्थी त्यांच्यासमोर बसले, सर वर्गात आले आणि अतिशय गोड आवाजात म्हणाले,

“काल दिलेला गृहपाठ कोणी केला नाही....?”

भान्याला एकदम आठवले, ‘अरे, आपण

तर काल गृहपाठ केलाच नाही. भान्याचा हात वर गेला, मास्तरांनी भान्याकडे बोट करून त्याला उभा राहायला सांगितलं. भान्या उभा राहिला आणि सगळ्या वर्गातील पोरं-पोरी भान्याकडे बघून हसू लागली. आज आपला अपमान होणार हे नक्की....! हे माहीत असलेला भान्या गुपचूप उभा होता. मास्तरांनी भान्याला विचारलं,

“का केला नाहीस ...?”

तसा भान्या म्हणाला, “विसरलो...”

‘विसरलो’ या शब्दाला घेऊन मास्तरांनी भान्याचा अपमान करायला सुरुवात केली.

“सकाळी नाष्टा केला नं....? का विसरलास....?”

असे अनेक प्रश्न विचारून भान्याचा अपमान व्हायला सुरुवात झाली. भान्याला कीर्तनातील महाराजांचं वाक्य पक्कं लक्षात होतं. होणारा अपमान त्याने ऐकून घेतला आणि मास्तरमध्ये सुद्धा देव आहे, असे मानून त्यांचे बोलणे फारसे मनाला लावून घेतले नाही. काही दिवसांनी त्याच मास्तरांनी परीक्षा घेतली आणि भान्याला पैकीच्या पैकी गुण मिळालेले बघून मास्तरांना आश्चर्य वाटलं. त्यांनी भान्याला शाबासकी देऊन विचारलं,

“मी तुझा अपमान केला, तुला त्याचं वाईट वाटलं म्हणून तू अभ्यास केलास ना...?”

यावर भान्या त्यांच्याकडे बघून म्हणाला, “न्हाई सर, तुमच्यातल्या देवाने मला म्या कुठं चुकतोय हे सांगितलं व्हतं. त्या दिसापासून म्या चुका थांबवल्या आणि सगळ्या विषयांचा अभ्यास सारखाच केला.

भान्याचं असे बोलणे ऐकून त्याच्या नावाने दाखले देत मास्तर आता सगळ्या वर्गातल्या पोरांना त्याच्याबद्दल चांगलं सांगू लागले. भान्यावर हसणारा वर्ग आता त्याच्याकडे एक हुशार विद्यार्थी म्हणून बघू लागला होता. भान्या त्याच्या प्रत्येक मास्तरांचा लाडका विद्यार्थी झाला होता.

संध्याकाळी भान्या त्याच्या आईच्या बाजूला बसून जेवण करत होता आणि इतक्यात त्याचा बाप आला, तो भान्यासमोर मांडी घालून बसला. आज तो दारू न पिता घरी आला होता. भान्याच्या आईने एका ताटात जेवण वाटून भान्याच्या बापासमोर ठेवलं, तो गुपचूप खाली मान घालून जेवत होता. भान्याकडे बघत म्हणला,

“तुहे मास्तर भेटले होते... म्हणले तुमचा भान्या लई हुशार हाये. त्याला शिकवून मोठं करा.” भान्याकडे एक नजर टाकून म्हणला,

“भान्या, म्या माझ्यातल्या देवाला आता न्हाई बाटवणार.”

त्या दिवसापासून भान्याच्या आई-वडिलांनी जीवाचं रान करून त्याला खूप शिकवलं, त्याच्या शिक्षणासाठी होती नव्हती ती जमीनपण विकली आणि भान्या शिकून खूप मोठा झाला.

कीर्तनकार महाराज त्यांच्या वयाच्या पासष्ट वर्षांपर्यंत कीर्तन करत राहिले. एके दिवशी त्यांच्या एकुलत्या एक मुलाचा अपघात झाला आणि ते दवाखान्यात पोचले. त्यांच्या मुलाचे ऑपरेशन चालू होते, महाराज दवाखान्यातील एका कोपऱ्यात बसून देवाला प्रार्थना करत होते की ‘माझ्या मुलाला जीवनदान दे.’ त्यांच्या मुलाचे ऑपरेशन पार पडले, तसे ते डॉक्टर जवळ आले. “हे बघा आता तुमचा मुलगा ठीक आहे, काळजी करू नका.” डॉक्टर म्हणाले.

महाराजांनी त्यांच्या थरथरत्या हातांनी डॉक्टरचा हात हातात घेतला आणि म्हणाले, “डॉक्टर, तुम्ही देवासारखे धावून आलात, माझ्या पोराला जीवनदान दिलेत.” डॉक्टरांनी बघताच क्षणी महाराजांना ओळखले आणि डॉक्टर म्हणाले,

“महाराज, अहो तुम्हीच म्हणाला होतात ना, की आपल्या सगळ्यांत देव असतो, तो फक्त ओळखता

आला पाहिजे.”

महाराज त्या डॉक्टरकडे बघतच राहिले आणि त्यांना खूप वर्षांपूर्वीचा भान्याचा चेहरा आठवला.

“हो, मी तोच लहान मुलगा आहे.” डॉक्टर भानुदास म्हणाले. महाराजांच्या डोळ्यांत पाणी होते. भानुदासने त्यांना बसवले, स्वतःच्या हाताने त्यांना पाणी प्यायला दिले.

आपल्यात देव आहे, हे जेव्हा आपल्याला कळतं तेव्हा आपण चांगली कामे करू लागतो, आपल्या अंतर्मनाचा आवाज आपल्याला ध्येयापर्यंत घेऊन जातो. स्वतःशी प्रामाणिक असणं म्हणजे स्वतःमधील देवपण जपणं असे म्हणता येईल कदाचित. या कथेतील भान्यानेसुद्धा तेच केले आणि सर्व वाईट विचारांना बाजूला करून तो त्याच्या ध्येयापर्यंत पोचला.

- म्हाळसाकांत कौसडीकर,
पुणे.

मोबा. : ८४५९२९३९६४

पान ६६ वरून....)

दिसते ती कुपमंडुक वृत्ती. कासव फक्त गोष्टीतच शर्यत जिंकू शकतो. जगाच्या शर्यतीला तोंड द्यायचे असेल तर सशाच्या, वाघ-सिंहाच्या गतीने धावावे लागते. मुख्य म्हणजे इतरांचे हात हातात घेऊन धावावे लागते. जे एकटे पुढे जातात, ते पुढे एकटे पडतात. तेव्हा कोण कुठे काय करतात, यापेक्षा मी काय करतो, मी काय करायला हवे, हे जास्त महत्वाचे.

- विजय पांढरीपाडे

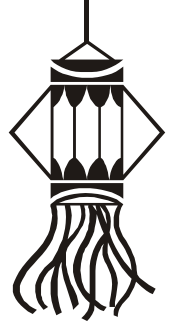

‘ग्रेट मिर्कल’ की ईश्वरी कृपा ?

सुमन दिगंबरराव भिलेगावकर

अनुभव कथन

साधारण २००२ दिवाळीच्या जवळपास कमरेतून जीवघेण्या कळा येऊन उभं राहणं, पाऊल टाकणं कठीण झालं. काही दिवस सहन केलं. भयाण अनुभवातून जाणं झालं. कमरेतून वाकून गेले. एक पाऊल टाकताना जीवघेण्या यातना होत होत्या. असह्य वेदना होत होत्या. वाटलं, ‘आता हे आयुष्य संपव रे परमेश्वरा !’

माझ्या बहिणीचा मुलगा व सून यांनी डॉ. पानसेंच्या सल्ल्याने काबरा डॉक्टरांकडे (२२ डिसेंबर २००२) अॅडमिट करून ट्रिटमेंट सुरू केली. ट्रॅक्शन देणे सुरू केले; पण दुखणं कमी होण्याचं नाव नाही. चार-पाच दिवसांनी घरी आणलं; पण वेदना सहन होत नव्हत्या.

डॉ. काबरांनी पंधरा दिवसांच्या गोळ्या दिल्या. विचार केला, या मधल्या वेळात आयुर्वेदिक उपचार, पंचकर्म वगैरे करून पाहावे. अजबनगरमध्ये राहून डॉ. कुलकर्णी यांच्याकडे मसाज, स्विमबाथ सुरू केले. काठी घेऊन चालणे, पायच्या चढणे वगैरे करताना जीवघेण्या वेदना कमरेतून सर्व शरीरभर पसरत होत्या. दहा दिवसांचा कोर्स केला; पण फरक पडला नाही.

संक्रांतीनंतर आमच्या घरी पीर बझारला आले. माझी बहीण वनमाला पानसे, जी माझ्या आजारात माझ्या इतकीच विव्दल झाली होती. हिने मला डॉ. पटवर्धन यांच्याकडे नेलं. तोपर्यंत घरच्या लोकांना तेवढं सिरियस वाटलं नव्हतं. ‘वयोमानानुसार दुखणी’ असं वाटलं असावं.

डॉ. पटवर्धनांनी मला तपासले. मरणप्राय वेदना प्रत्येक हालचाल करताना होत होत्या. त्यांनी एमआरआय काढण्यास सांगितले. ती सोय फक्त धूत हॉस्पिटलमध्ये होती. डॉ. श्रद्धा पानसे हिने या सर्व आजारात रात्रंदिवस खटपट केली, मनापासून प्रयत्न केले. डॉ. श्रद्धा, सौ. वनमाला ताई व माझे मिस्टर यांच्याबरोबर गेले. त्यांनी मला धूत हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट केले. माझा एमआरआय काढला. श्रद्धाच्या ओळखीने कामे

पटकन झाली. वाट पाहावी लागली नाही.

डॉ. राजीव मोहगावकरांनी व इतर डॉक्टरांनी चर्चा करून निर्णय घेतला. 'बोन टीबी लुंवर व्हर्टिबल' झाले आहे. त्यांनी अँटिबायोटिक्स व इतर औषधे सुरू केली.

स्ट्रेचरवरून अँम्ब्यूलन्समधून दरवेळी घरी आणताना व दवाखान्यात नेताना खूप जीवघेण्या वेदना होत होत्या. अगदी बेडवर पूर्ण विधी करताना किंवा किंचित हालचाल करताना खूप वेदना होत होत्या. काहीच फरक पडत नव्हता. कोर्स पूर्ण झाला. नंतर पुन्हा डॉ. श्रद्धा पानसेंनी अजिंठा क्लिनिकमध्ये तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून बायोप्सी करून घेतली. हाडातून आतमध्ये बोअर करून मॅटर काढून स्लाईड टेस्टिंगला पाठविली.

हाडामध्ये 'बोअर' करताना ज्या वेदना झाल्या, त्याचे शब्दांत वर्णन करता येत नाही. डॉक्टर म्हणाले होते, 'पेशंट इज व्हेरी को-ऑपरेटिव्ह. दुसरे पेशंट उठून पळून जातात.' त्रास सहन करण्यापलीकडे काय करणार होते मी ?

कमरेच्या वेदनेबरोबरच बायोप्सीमुळे झालेली जखम जास्त दुखत होती. खाणे कमी झाले होते. वजन कमी झाले, मान जरी इकडून तिकडे हलवली तरी चक्कर येत होती. गादी कडक व कठीण झाली. उताणे निजून बेड सोअरस होतील का अशी भीती वाटत होती. वेदना कमी होत नव्हत्या. पोटात दाह निर्माण होत होता. थंड पेयं, फळे देत; पण काहीच जात नव्हते.

कदाचित, ऑपरेशन करावे लागेल म्हणून पुन्हा धूत हॉस्पिटलमध्ये गेले. अँम्ब्यूलन्समधून जाताना थोडाही धक्का बसला तरी मरणप्राय वेदना होत होत्या. मोठमोठ्यांनी ओरडत होते. एक्सरे व इतर परीक्षा घेतल्या गेल्या. कॅन्सरतज्ज्ञ डॉ. भंडारींनी त्यादृष्टीने सर्व तपासणी केली. डॉ. राजीव मोहगावकरांनी त्यांच्या गुरूंचा सेकंड ओपिनियन घेऊन विचार केला व त्या

वेळेपुरते ऑपरेशन टाळले. अँटिबायोटिक्सचे आणखीन एक सर्कल पूर्ण करावे. कारण जीवाणूमध्ये प्रतिकारशक्ती वाढलेली असते म्हणून औषधांचा परिणाम लवकर होत नाही असेही मी ऐकले; पण काही असो, ऑपरेशन थोडे पुढे ढकलले.

काही दिवस औषधं घेऊन पाहू, म्हणून परत घरी आणले. औषधांचा चांगला परिणाम हळूहळू दिसू लागला. त्यामुळे ऑपरेशन टळले; पण वेदना अतिशय होत होत्या. मानसिक व शारीरिक शक्ती संपली. पडून पडून जीव चिडचिडा झाला होता. चार महिने बेडवर पडून होते.

वैफल्यग्रस्त वाटत होते. आपला शेवट जवळ आला असे वाटत होते. 'एकदा संपव देवा; पण वेदना नको.' सर्व जगाचीच चीड येऊ लागली. मनाचा बॅलन्स गेला. एका रात्री बेचैनी वाढली, बडबड वाढली. मी काय बोलते, कशी वागते माझं मलाच समजत नव्हतं. डॉ. श्रद्धा, वनमालाताई, अंबादास दादा सर्व आले. माझी डॉक्टर सून श्रद्धाने तपासणी केली. सलाईन वगैरे लावले. रक्तातील साखरेची पातळी कमी झाली असे काहीतरी म्हणत होते. बेचैन होते मी खूप. रात्री १२ वा. बाशींहीन मुलगा व सून छोट्या मुलासह आले. माझे पती, माझा येथील मुलगा, सून घाबरून गेले; पण सुदैवाने दुसऱ्या दिवशी थोडा आराम वाटला; पण वेदना होत्याच. मी डॉ. श्रद्धाला रात्री माझ्यामुळे झालेल्या त्रासाबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली फोन करून. ती म्हणाली, 'जाऊ दे, जरा संयम पाळा. मनाचा तोल जाऊ देऊ नका.' मला जाणवलं, माझं काही तरी चुकलं; पण काय ते मला समजले नाही.

बायोप्सीचा रिपोर्ट आला. डॉक्टर म्हणाले, 'जे सॅम्पल स्लाईडवर होते, त्यात कॅन्सरचा परिणाम दिसत नाही. ऑपरेशन तर टळलंच. तुम्ही आता बऱ्या व्हाल.'

हळूहळू वेदना कमी होऊ लागल्या. दोन्ही

मुलांनी, सुनांनी, सर्वांनी मनापासून सेवा केली. मिस्टरांनी बराच मनःस्ताप सहन केला. मला प्रेमाने धीर दिला. माझ्या माहेरचे सर्व नातेवाईक गुलबर्गा, बेंगलोरहून माझे भाच्चे, नंदा, सर्वोत्तम, वंदना वगैरे सासर-माहेरचे सर्व आले. मला धीर दिला. नंदा माझी भाच्ची. राघवेंद्रस्वामींवर तिची फार श्रद्धा. तिनं मला त्यांचा आशीर्वाद म्हणून भस्म लावले. आजार कमी होईल म्हणून मनोबल कायम राखण्यासाठी मला त्याची मदत झाली.

डॉ. राजीव मोहगावकर डॉक्टर म्हणून; पण त्यापेक्षा माणूस म्हणून खूप 'ग्रेट.' त्यांच्या बोलण्या-वागण्यामुळे मी अर्धी बरी झाले होते. अतिशय सज्जन, सद्गृहस्थ. त्याचप्रमाणे डॉ. श्रद्धा पानसेंनी अतिप्रेमाने मुलीसारखी दर संकटात मदत केली. कधीही विसरणार नाही. वेळोवेळी करतेच. सौ. ताई, माझ्या मिस्टरांनी तर खूप धैर्य दिले. तिला लहान बाळ असतानासुद्धा सुमेधा माझ्या सुनेनी व स्मितानी (सूनच) माझी खूप काळजी घेतली. माझी बहीण थट्टेत म्हणायची, 'तुझ्या सुनेनी तुला अगदी 'फ्रेश' ठेवले.'

हळूहळू वेदना कमी झाल्या. डॉक्टरांनी एक्स रे वगैरे काढून परीक्षा केली व आता विषाणूचा प्रादूर्भाव जवळ जवळ नाहीसा झाला आहे; पण वर्ष-दीड वर्ष औषधे चालू ठेवा. आता चालण्याचा प्रयत्न करा; पण कसचं काय, पाऊल टाकणं दूरच. व्हीलचेअर वरून

ॲम्ब्युलन्समधून घरी आले.

घरी आल्यावर ताईने दृष्ट काढली. देवाला पेढे वाटले. गंमत वाटली. कधी पाहिले नव्हते एवढे कौतुक. माझ्या पतींनी, माझ्या दोन मुलांनी व दोन्ही सुनांनी मनोभावे सेवा केली.

या अनुभवातून अंतर्मुख होऊन विचार केला असता बरंच काही शिकता आलं. आयुष्य क्षणभंगूर, मृत्यू अटळ म्हणूनच जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी बदलली. थोडा अलिप्त विचार करणे शक्य झाले. थोडी आसक्ती कमी झाली. 'संकटे दे देवा, कारण ती टळत नसतात; पण त्या बरोबर सोसण्याचे बळ दे, जीवनाकडे सकारात्मक बघण्याची दृष्टी निर्माण व्हावी, एवढंच दे देवा !' एवढ्यातून बरी झाले, हा चमत्कारच नाही का ?

अगदी ऑपरेशन करण्यासाठी ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेऊन ऑपरेशनसाठी मला टेबलावर घेतलं होतं. सर्व तयारीनीशी सर्व डॉक्टर ऑपरेशन करण्यासाठी माझ्या भोवती जमले होते; पण पुन्हा टेस्ट केल्यावर 'ॲंटीबायोटिक्सचा परिणाम थोडा दिसू लागला आहे. आपण थोडी वाट पाहू' असे डॉक्टर म्हणाले. अगदी ऑपरेशनसाठी ऑपरेशन टेबलावर घेतलेली 'मी' ऑपरेशनशिवाय पूर्ण बरी झाले, हे 'ग्रेट मिरॅकल का ईश्वरी कृपा ?'

- सुमन दिगंबरराव भिलेगावकर

‘भाव अनुबंध’चा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगाच्या स्वीकृत नियतकालिकांत समावेश.

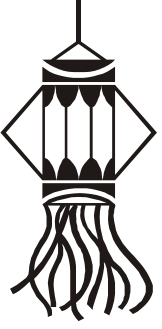
मराठी भाषेच्या प्राध्यापकांना आणि संशोधक विद्यार्थ्यांना हे कळविण्यास आम्हाला अत्यंत आनंद होत आहे की, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यू. जी. सी.)च्या नियतकालिकांच्या यु. जी.सी. केअर यादीत मराठी भाषेच्या नियतकालिकांत ‘भाव अनुबंध’चा समावेश करण्यात आला आहे.

‘भाव अनुबंध’मध्ये प्रकाशित होणाऱ्या संशोधन निबंधांना यु. जी. सी. मान्यताप्राप्त मानले जाईल. तरी संशोधकांनी आपले शोधनिबंध ‘भाव अनुबंध’कडे पाठवावेत.

- कार्यकारी संपादक

लेख

मराठी सण-उत्सवांचे बदलते स्वरूप

डॉ. राजाराम झोडगे

मराठी संस्कृतीची एक समृद्ध आणि वैभवशाली खूण म्हणजे येथील जनमानसातील सण-उत्सवांची परंपरा. मराठी माणूस आणि एकूणच भारतीय लोक हे उत्सवप्रिय आहेत. त्यामुळे आपल्याकडे विविध सण-उत्सव, जत्रा, यात्रा यांना नेहमीच उधाण आलेले असते. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागात तेथील रूढी, प्रथा-परंपरांनुसार अनेक सण मोठ्या उत्साहात साजरे केले जातात. सणांच्या निमित्ताने जीवनातील दुःख, समस्या, चिंता काही काळ का होईना विसरून, सुखाचे दोन क्षण अनुभवले जातात. यानिमित्ताने माणसं एकत्र येतात. सामाजिक देवाण-घेवाण होते. नोकरी-व्यवसायानिमित्त दूर गेलेली कुटुंबातील माणसं, मित्र एकत्र येऊन गप्पागोष्टी होतात. ख्यालीखुशाली, नवनवीन गोष्टी कळतात.

सण-उत्सवांच्या निमित्ताने घरी नवीन पदार्थ चाखायला मिळतात. काबाडकष्ट करणारी, हातावर पोट असणारी माणसंही पैसा जमवून, उसनवारी किंवा प्रसंगी कर्ज काढून सण साजरे करतात. परिस्थितीने गांजलेल्या आणि चटणी-भाकरीवर दिवस काढणाऱ्या सर्वसामान्यांना गोडधोड खायला मिळते ते सण-उत्सवांतच. लग्न होऊन नांदायला गेलेल्या सासुरवाशिणीला माहेरी येण्यासाठी निमित्त मिळते ते सणांचेच. बच्चेकंपनीसाठी नवीन कपडे, हौसमौज मिळते तेही सण-उत्सवांच्याच काळात.

सण-उत्सवांच्या निमित्ताने नातेवाईक, शेजारी, मित्र, भिन्नधर्मीय यांच्यात खाद्यपदार्थ, वस्तू, विचार यांची देवाण-घेवाण होऊन सामाजिक एकसंधपणाचे दर्शन घडते. माणसांना जवळ आणण्याचं, एकत्र बांधून ठेवण्याचं, भावनिक एकोप्याबरोबरच सामाजिक एकात्मता साधण्याचं मौलिक कार्य उत्सव करत असतात. त्यामुळे आपल्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात सण, उत्सव, जत्रा-यात्रा यांना महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसते.

सण-उत्सवांच्या निर्मितीमागच्या हेतूचा विचार करता रूढी, प्रथा, परंपरा, धार्मिक श्रद्धा अशी विविध कारणे आपणाला दिसतात. अनेक सण हे परंपरा, श्रद्धा यातून निर्माण झाल्याचे दिसत असले तरी त्यापाठीमागे निसर्ग, प्राणी यांच्याविषयीचा कृतज्ञ भाव तसेच ऋतुचक्र, विज्ञान, आरोग्य अशा बाबींचेही संदर्भ असल्याचे दिसून येते. उत्सवांच्या निर्मितीसंबंधी डॉ. उषा देशमुख म्हणतात, 'मानवाच्या बौद्धिक आणि भावनिक आविष्कारातून विशिष्ट सण आणि उत्सव यांची ऋतुकालनिष्ठ आणि परिस्थितीनिष्ठ अशी निर्मिती झाली आहे. त्या निर्मितीतून मानवी जीवनाची विकसनशीलता आणि सांस्कृतिक प्रगती यांचे दर्शन घडत असते. एकीकडे परंपरा टिकविण्याचे कार्य आणि दुसरीकडे बदलत्या कालमानाप्रमाणे परंपरेस पूरक व उपयोजित बदल घडवून आणण्याचे कार्य संस्कृतीतून होत असते. व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि समष्टी यांना एका विशिष्ट नियमनात बांधून ठेवण्याचे उद्दिष्ट सण व उत्सवांच्या निर्मितीतून पूर्ण होत असते.'^१ प्रत्येक सणाला स्वतःचा इतिहास व महत्त्व आहे. लोकदेवता, आख्यायिका, एखादी घटना इत्यादींची पार्श्वभूमी सण-उत्सवांना लाभलेली असते. काळानुरूप या उत्सवांना स्थानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ जोडले जातात. सण-उत्सवांच्या निमित्ताने म्हटली जाणारी गाणी, ओव्या, रचली-वाचली जाणारी आख्याने यातून लोकवाङ्मयात भर पडते.

कृषिनिष्ठता किंवा कृषिसंबद्धता हा मराठी सण उत्सवांचा एक महत्त्वाचा विशेष होय. आपल्या देशातील बहुसंख्य लोकांच्या जगण्याचा शेती हा प्रमुख आधार आहे. त्यामुळे आपल्या लोकपरंपरेतील प्रत्येक बाबीला कृषिसंस्कृतीचे अधिष्ठान लाभलेले दिसते. सण-उत्सव आणि कृषिजीवनाचा सहसंबंध स्पष्ट करताना द. ता. भोसले म्हणतात, 'लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीमध्ये कृषिजीवनाचा व निसर्गाचा फार मोठा

सहयोग आढळतो. लोकसंस्कृतीला कृषिसंस्कृती म्हणावे इतके एकरूपत्व यामध्ये दिसून येते. आज आपणाला ग्रामीण जीवनात जे सण-सोहळे आणि देवदेवतांचे पूजाविधी आढळतात; ते सारे कृषिजीवनाशी निगडित आहेत. लोकजीवनातले कितीतरी सण हे कृषिसंस्कृतीचे सण आहेत.'^२

वेगवेगळ्या सणांच्या निमित्ताने निसर्ग व शेतीशी संबंधित पशू, वृक्ष, सूर्य, भूमी यांची पूजा, उपासना केली जाते. दिवाळी, पोळा, नागपंचमी, वेळा अमावस्या असे सण व तत्संबंधी विधी हे कृषिजीवनाशी निगडितच असलेले दिसतात.

सण-उत्सव, विधी, उपासना, जत्रा-यात्रा इत्यादींच्या माध्यमातून निसर्ग, पशू, वृक्ष, जल, अग्नी, आकाश, भूमी, देवता यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त केली जाते. मराठी संस्कृतीमध्ये गुढीपाडवा, वटपौर्णिमा, नागपंचमी, नारळी किंवा राखी पौर्णिमा, पोळा, दसरा, दिवाळी, अक्षय्य तृतीया, वेळा अमावस्या, मकरसंक्रांत, होळी, धुलीवंदन असे कितीतरी सण साजरे केले जातात. तसेच लोकदेवता, स्थानिक परंपरा यानुसार जत्रा-यात्रा, उत्सव साजरे केले जातात. जत्रा-यात्रांच्या निमित्ताने परिसरातील पाहुणे, माणसं एकत्र येतात. नवीन खरेदी केली जाते. लोकदेवतांचे विधी, नवस-सायास यांची पूर्तता केली जाते.

उत्सव, जत्रा यांचे केवळ धार्मिक महत्त्वच असते असे नाही; तर काबाडकष्ट करणाऱ्या सामान्यजनांचा विरंगुळा, मनोरंजन म्हणूनही याकडे पाहावे लागते. उत्सव-जत्रांच्या निमित्ताने रंगणारे कुस्त्यांचे फड, तमाशांचे फड यातून लोक घटकाभर का होईना; पण आपल्या विवंचना, दुःख विसरून आनंदाचा अनुभव घेत असतात. बच्चेकंपनीसाठी तर जत्रा-यात्रा, उत्सव ही आनंदाची पर्वणीच असते.

आज आपण जेव्हा सण-उत्सव यांचा विचार करतो तेव्हा त्यात पूर्वीच्या तुलनेत अनेक बदल झालेले

जाणवतात. या बदलांच्या पाठीमागे अनेक कारणे दिसून येतात. आजचे युग हे आधुनिकता, विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे युग आहे त्यामुळे लोकांच्या मनावरील धार्मिकता, पारंपरिकता यांचा पगडा कमी झालेला असल्याने जनमानसाचा सणांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलेला आहे. सण साजरे करण्यात पूर्वीसारखी आत्मीयता राहिली नाही, केवळ औपचारिकता म्हणून त्याकडे पाहिले जाते आहे. वाढते नागरीकरण, जागतिकीकरणाचा प्रभावही सण-उत्सव साजरे करण्यावर पडलेला दिसतो. शहरीकरणामुळे सणांची ग्रामीण, कृषी पार्श्वभूमी नष्ट होताना दिसते आहे.

पूर्वी लोकांची बेताची आर्थिक स्थिती, दळणवळणाची मर्यादित साधने यामुळे सर्वसामान्यांना नवीन वस्तू, पदार्थ, कपडे इत्यादींच्या खरेदीसाठी सण-उत्सव, जत्रा-यात्रा यांचेच निमित्त असायचे; आज मात्र उन्नत होत असलेला आर्थिक स्तर, उत्पन्नाची साधने, श्रीमंती, खेड्यांचे झपाट्याने होत असलेले शहरीकरण, व्यापारीकरण, ऑनलाईन बाजार यामध्ये सर्व सुखसोयींची सहज होत असलेली उपलब्धता अशा अनेक कारणांमुळे सण-उत्सवांचे, जत्रांचे अप्रूप किंवा ओढ समाजात राहिलेली दिसत नाही. शिवाय आजच्या व्यस्त, गतिमान व धकाधकीच्या जीवनात माणसांना तेवढी फुरसतही मिळत नसल्याने अनेक सण-उत्सवांकडे केवळ औपचारिकता म्हणून पाहिले जाते.

परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे. सण-उत्सवांच्या संदर्भात मराठी संस्कृतीत अनेक इष्ट-अनिष्ट बदल झालेले दिसतात. सण-उत्सव, जत्रांच्या निमित्ताने होणाऱ्या पशुहत्या, कर्मकांड, अंधश्रद्धा व अन्य कुप्रथा यांचे प्रमाण कमी होताना दिसते आहे, ही स्वागतार्ह बाब आहे. मात्र, अन्य काही बदलांमुळे सणांच्या मूळ स्वरूप, हेतू, संस्कृतीला बगल दिली जात आहे. सण-उत्सव साजरे करण्यातील पारंपरिकता, श्रद्धा नष्ट होताना दिसते आहे. उत्सव साजरे करण्याची पद्धत बदलते

आहे.

आज उत्सव हे सण न राहता उत्सवांना Events चे स्वरूप प्राप्त होत असून त्यामागील मूळ उद्देश बाजूला पडत आहे. दहीहंडी, गणेशोत्सव, नवरात्रोत्सव, दसरा, हे पारंपरिक न राहता ते कॉर्पोरेट होताना दिसत आहेत. लोकसंघटन, जनजागृती, प्रबोधन, श्रद्धा, आस्था यांऐवजी प्रदर्शन, मनोरंजन, दिखावा, स्पर्धा, गट-तट अशा बाबींना उत्सवांमध्ये महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. मराठी संस्कृतीतील अनेक सण-उत्सवांना कृषिसंस्कृतीचे अधिष्ठान आहे. किंबहुना त्यावरच ती आधारलेली आहेत; परंतु आज सणांची कृषिसंबद्धताही कमी होताना दिसते आहे.

नव्या पिढीला या उत्सवांची पार्श्वभूमी, परंपरा, पद्धती माहिती नाही. दिवाळी या सणाचे उदाहरण घेतले तरी आपल्या लक्षात येईल की, वसुबारसेला (गोवत्स द्वादशी) केली जाणारी गाय-वासराची पूजा, दिवाळीत शेणापासून बनवलेल्या गवळणी, गोवर्धन, पांडव यांची आणि बलिप्रतिपदेला शेतकऱ्यांचा राजा बळीराजाची पूजा, त्याची पार्श्वभूमी नव्या पिढीला माहिती नाही. पशूधनाची कृतज्ञता म्हणून केले जाणारे पूजन, 'इडा पिडा टळो, बळीचे राज्य येवो' असा व्यक्त केलेला आशावाद किंवा 'दिन-दिन दिवाळी, गाई म्हशी ओवाळी' अशी गीते यांपासूनही आजची पिढी अनभिज्ञ दिसते. नागपंचमी, हादगा, भोंडला, मंगळागौर आणि अन्य सणांच्या प्रसंगी म्हणावयाची गाणी नवीन पिढी विसरली. यामुळे परंपरेने चालत आलेला मौखिक आविष्कार, लोकवाङ्मयाचा अनमोल ठेवा न्हास पावण्याच्या मार्गावर आहे. नवीन कपडे, फटाके आणि गोड पदार्थ म्हणजेच दिवाळी अशी नव्या पिढीची धारणा होते आहे.

गणेशोत्सव, नवरात्रोत्सव अशा उत्सवांमागील मूळ हेतू, श्रद्धाभाव कमी होऊन उत्सवप्रियता, स्पर्धा वाढली. अशा उत्सवांत

लोकप्रबोधन, मनोरंजनासाठी होणारे कार्यक्रम तसेच सोंगे, भारूड, खेळे, दशावतार, आराध्यांची गाणी, लेझीम अशा मराठी संस्कृतीतील लोककला मागे पडून गरबा, दांडिया, डीजे यांचे प्रस्थ वाढताना दिसत आहे.

मोबाईल, लॅपटॉप यांच्याशी खेळणाऱ्या नवीन पिढीला नागपंचमीचे झोके, दिवाळीचे अभ्यंगस्नान, दसऱ्याचे सीमोल्लंघन, पारंपरिक खेळ, जत्रा यांचे अप्रूप राहिले नाही. यात्रांतील कुस्तीचे, तमाशांचे फड यांना उतरती कळा लागली असून यात्रेत हमखास घेतल्या जाणाऱ्या रेवड्या, फुटाणे, जिलेबी, शेव अशा खाद्यपदार्थांची जागा पावभाजी, दोसा, दाबेली, पिझ्झा, बर्गर, पाणीपुरी, मांचुरियन अशा दाक्षिणात्य, पाश्चात्य, चायनीज पदार्थांनी घेतली. माती, लाकडाच्या खेळण्यांचा बाजार चिनी प्लास्टिक खेळण्यांनी काबीज केला. त्यामुळे स्थानिक कलाकार, उत्पादक, विक्रेते डबघाईस आले आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रस्थ वाढले.

सण साजरे करण्याच्या पद्धतीतही दिवसेंदिवस आमूलाग्र बदल होताना दिसताहेत. ग्रामीण भागातही पारंपरिक पद्धतीने उत्सव साजरे करण्याऐवजी शहरी संस्कृतीचे अनुकरण केले जात आहे. पूर्वी सण-उत्सवांच्या निमित्ताने कुटुंब, नातेवाईक, मित्रपरिवार, शेजारी एकत्र येत असत. विचार, पदार्थांची देवाणघेवाण होत असे. त्यातून सामाजिक सुसंवाद निर्माण होण्यास मदत होई. आज सण हे केवळ आपल्या कुटुंबापुरतेच सीमित, मर्यादित झाले आहेत. सणांसाठी मुद्दाम गावी येणारे कुटुंबातील नोकरदार, उद्योग-व्यवसाय करणारे सदस्य गावी न येता आहेत त्या ठिकाणीच सण साजरे करू लागलेत. नातेसंबंधांमध्ये औपचारिकता आल्याने माहेराचे, मामाच्या गावाचे आकर्षण कमी झाले त्यामुळे लहान मुलांचे मामाचे गाव, सासुरवाशिणीचे माहेर काहीसे परके झाले आहे. दिवाळी सणासाठी पंधरा-वीस दिवस माहेरी येणारी

लेक 'यांना जास्त सुट्टी नाही' म्हणून भाऊबीजेला एक दिवस माहेरी येऊन परत जाऊ लागली आहे.

सण-उत्सवांच्या निमित्ताने केले जाणारे धार्मिक विधी, पूजा-उपासना, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम तसेच या संदर्भाने गायिली जाणारी लोकगीते, ओव्या अशा अनेक बाबीही मागे पडून सणांचे व्यापारीकरण होत आहे. महागड्या वस्तूंची खरेदी-विक्री, घरांची रंगरंगोटी, सजावटीची चढाओढ यातून आपल्या श्रीमंतीचे प्रदर्शन घडवले जात आहे. सणांचे निमित्त व लोकांची मानसिकता लक्षात घेऊन उत्पादक कंपन्या, व्यापारीवर्ग यांच्याकडून विविध जाहिराती, ऑफर्सच्या माध्यमातून उत्सव हायजॅक केले जात असून यातून चंगळवाढाला प्रोत्साहन मिळते आहे. उत्सव साजरे करण्याचे संदर्भ, पद्धती बदलत आहेत. सणाला मिळणारी सुट्टी, ती संधी साधून केले जाणारे पर्यटन, खाणेपिणे, खरेदी, वारेमाप खर्च करणे म्हणजेच केवळ सण-उत्सव अशी धारणा आज निर्माण होते आहे.

सण-उत्सवांच्या निमित्ताने घरी बनवले जाणारे पारंपरिक खाद्यपदार्थही आज हद्दपार होताना दिसताहेत. पदार्थ घरी बनवण्यापेक्षा बाजारात तयार (रेडिमेड) मिळणाऱ्या पदार्थांकडे कल वाढला आहे. शिवाय पूर्वी फक्त सणावारालाच लोकांना गोडधोड खायला मिळत असे, आज मात्र आर्थिक सुबत्ता आणि सहज उपलब्धतेमुळे रोजच दिवाळी अशी स्थिती झाल्याने गोड खाद्यपदार्थांचेही अप्रूप राहिले नाही.

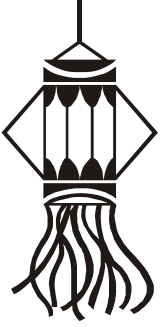
नव्या पिढीने काही सण-उत्सवांचे आपापल्यापरीने भलतेच अर्थ घेतल्याने काही सणांच्या निमित्ताने समाजात विकृतीही निर्माण होताहेत. होळी, धुळवड, गटारी अशा प्रसंगी दारू, गांजा, भांग पिणे ही जणू संस्कृतीच बनत आहे. त्यातून नवी पिढी अनेक व्यसनांच्या आहारी जात असल्याचे दिसते आहे.

व्हॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, टेलिग्राम अशा

(कृपया पान १३४ पाहा....)

कथा

वेड....

प्रा. सागर शरद कुलकर्णी

उन्हाचा पारा चांगलाच चढता होता. मार्च संपून एप्रिल लागला होता. प्राध्यापक अनयला उन्हातून चालताना वाटलं, कधी संपतो की हा उन्हाळा. आत-बाहेरल्या उन्हांनं अनय बेचैन होता. ही कॅप आणि काळा गॉगल दोन्हीही असून आज जास्तच घामाघूम झाला होता. 'खरं म्हणजे हा तुझाच शहाणपणा आहे. चांगल्या कॉलेजला नको म्हणून आलास तू इथं. दिले असते पैसे तर आज निदान चांगल्या ठिकाणी असतो आपण.'

अनयच्या मनातले हे असे संवाद त्याचे नेहमीचेच होते. त्याला वाटलं, 'इथंच यायचं होतं का ? माहीत नाही. वाटा दिसत नाहीत का ? माहीत नाही. आगळा, अनामिक, आनंद इथं मिळेल का ? माहीत नाही. जर हे तुला माहीत नाही तर कसं चालायचं मग हे सगळं ?'

चालत चालत तो आता कॉलेजच्या मोठ्या कमानीखाली आला. कमानी शेजारच्या झाडांची भली थोरली सावली पडली होती. ती मिळवत तो तिथंच उभा राहिला. गॉगल काढून मोठ्या भिंगाचा रोजचा चष्मा चढवला. शर्ट इन ठीक केला आणि तो पुढं चालता झाला. आज उन्हातही कॉलेजमध्ये नेहमीपेक्षा जास्त गर्दी होती. दोन दिवसांपासून विद्यापीठाच्या सत्र परीक्षा सुरू होत्या.

“सर , पेपर खूप सोपा होता.” समोर तोंडाला बँडेजसारखे घट्ट रुमाल बांधून येणाऱ्या मुली आपल्याच विद्यार्थिनी आहेत हे त्याला समजलेच नाही.

“पेपर सोपा नसतो, तुमचा अभ्यास चांगला झाला म्हणून सोपा गेला असणार !”

प्रा. अनय सरांच्या वर्गातल्या शिकवण्यावर मुलं-मुली जाम खुश होती. एवढ्या उन्हात हीच काय ती थंडाई. तीव्र उन्हातही त्याला शिराळ पडल्यासारखं जाणवलं. पहिला पेपर आता संपला होता. दुसरा पेपर सुरू व्हायला अजून अर्धा पाऊण तास होता. अनय सरांची आज एक्झाम ड्युटी दुपारच्या सत्रात होती. साधारणतः सकाळी सगळे

फुलटाईमवाले आणि दुपारच्या या टळटळीत उन्हात हे तासिका-तत्त्वावाले. अशी सरळ सरळ विभागणी असते इथं. मात्र कधी कधी अनयला सकाळ-दुपार दोन्ही वेळा सुपरव्हिजन मिळायचे. परीक्षेच्या काळात अनय फारसा आपल्या विभागाकडे फिरकतच नव्हता. अनय आता लगबगीनं परीक्षा विभागात पोचला. समोर प्रा. थारकर बसलेले.

प्रा. थारकर परीक्षा विभागप्रमुख. दांडगा अनुभव. यांचं सगळ्यांशी सूत जुळलेलं. आपली कामं गोड बोलून पूर्ण करून घेणारे, चपडगंजूछाप. एवढ्या उन्हातही डोक्याला पचपच तेल चोपडलेलं.

परीक्षा विभागात आता दुसऱ्या सत्राचे एकएक प्राध्यापक दाखल होत होते. प्रा. थारकरांनी सूचना दिल्या, “पेपर मोजून घ्या. अटेंडेन्स रिपोर्ट व्यवस्थित भरा. हॉलतिकीट चेक करा.” वगैरे.

प्रा. अनय या सगळ्यांत सराईत होता. कामातला टापटिपणा. शिस्त, वेळेचं बंधन आणि कामाचं गांभीर्य, विभागातली समरसता जरा जास्तच. अनयनं भराभर उत्तरपत्रिका मोजल्या. इतर लवाजमा घेऊन, तो उत्तरपत्रिकांचा गड्डा घेऊन, अनय निघाला.

हॉल नं. २३ एकदम कोपऱ्यातली खोली. अंधारी वर्गखोली. या खोलीत सुपरव्हिजन करायला सगळ्यांनाच नको वाटायचं. शेजारीच वॉशरूम असल्यानं बऱ्याचदा वास यायचा. वर्गही तसा जुन्याच इमारतीतला. खिडक्यांची काच फुटल्यामुळे लोखंडी जाळ्याच शिल्लक होत्या. त्या हॉलमध्ये सुपरव्हिजन म्हणजे शिक्षाच वाटायची.

अनयनं मोबाईल अनलॉक केला. स्क्रीन वर व्हाट्सअप, फेसबुक आणि मेसेजेसची जंत्रीच आली होती. त्यानं डाटा ऑफ केला. मेसेज न पाहताच फोन सायलेंट केला. एकदा वर्गावर नजर फिरवली. बोर्डावर परीक्षेची माहिती होतीच. कुठला तरी सायन्सचा एम. एस्सी.चा पेपर होता. बसलेले विद्यार्थी अनोळखीच

होते. अनयनं आधीच सूचना दिल्या.

“स्टडी मटेरियल, नोट्स, मोबाईल, चिट्ठ्या आताच बाजूला ठेवा. नंतर काही सापडले तर मात्र पेपर जप्त होईल. आधीच सांगतो. रूल इज रूल अँड इट इज ऑप्लिकेबल टू ऑल.”

मुलांमध्ये एकदम शांतता पसरली. सगळे अनोळखी असल्यानं अनयच्या या चेहऱ्याकडे बघू लागली. आता हे कोणते सर ? असा प्रश्न अनेकांच्या चेहऱ्यावर दिसला. एकजण उंच होता. डोक्यावर गॉंगल घातलेला. अनयनं त्याला उठवलं, “परीक्षा हॉलमध्ये गॉंगल बिगल चालत नाही, तो बाहेर ठेवून या.” त्या मुलाला अनय सरांचा राग आला. तो उठला. बाहेर गेला. मुलं एकमेकांकडे बघून हसत होती. अनयनं पुन्हा नेहमीच्या उंच आणि धारदारपणे सूचना दिल्या.

“खिशात, आजूबाजूला काही चिट्ठ्या असतील तर बाहेर टाका. पाऊच, वॉलेट, मोबाईल, बाहेर आपापल्या जबाबदारीवर ठेवा. आपसात बोलू नका, हा परीक्षा हॉल आहे. कॉपी करण्याचा प्रयत्न कराल तर सरळ रेस्ट्रिकेट व्हाल.”

अनयमधला परीक्षक आता जागा झाला होता. मुलं वेड्यासारखी बघत राहिली. दरम्यान, अनयनं उत्तरपत्रिका वाटल्या होत्या. बरोबर दोन वाजता बेल झाली. अनयनं भराभर प्रश्नपत्रिका वाटल्या. अनय आता बाकांच्या रांगेत फिरत होता. मुलं खाली मान घालून लिहीत होती.

एकूण पाच रांगा. साठ विद्यार्थ्यांचा एक हॉल. प्रा. थारकर परीक्षा विभागप्रमुख असल्यापासून तीस-तीसचे हॉल करणं केंव्हाच संपलं होतं. एकतर सुपरव्हिजनचे पैसे अनिश्चित वेळी मिळायचे. कमी माणसांत दुप्पट काम व्हायचं. प्रा. थारकर कागदी घोडे नाचवण्यात अगदी तरबेज होते. पेपरवर दोन हॉल. दोन प्राध्यापक. मात्र प्रत्यक्षात एकच हॉल आणि एकच प्राध्यापक.... त्याबद्दल कुणी चकार शब्द काढत

नव्हते.... परीक्षेसारखे रूक्ष काम पार पाडायला कुणाची हिंमत होती म्हणा. म्हणून एकच सोय. प्रा. थारकरांची जय हो ! अनय सरांनी पुन्हा एकदा राऊंड घेतला. मुलांची कुजबुज ऐकायला येत होती. मुलांना त्यांनी पुन्हा सूचना दिल्या, “बाकांच्या मध्यभागी बसा. मागे वळून बघाल आणि बोलाय, तर पेपर जप्त होईल.”

दोन वर्षांतच अनयची नजर सराईत झाली होती. चौकस नजरेन तो सगळीकडे बघत होता. पेपर तीन तासांचा म्हणून रिपोर्ट देण्याची उसंत मिळणार होती. अर्ध्या तासात रिपोर्ट लिहू असं त्यानं स्वतःच्या मनाला बजावलं होतं. परीक्षेत एकमेकांस साहाय्य करणारे विद्यार्थी त्याला सहजपणे लक्षात येत होते. अभ्यास करून लिहिणारे विद्यार्थी तो ओळखू शकत होता. आज मात्र एकमेकास साहाय्य करणारांचा हॉल त्याच्या वाट्याला आला आहे हे अनयने ओळखलं. तो पुन्हा वर्गात फिरून सांगू लागला, “मी कोणालाही कॉपी करू देत नाही.” त्यानं एकदा सांगितल्यावेळी आवाज जरा जोरदार होता. मागच्या बाजूला थोडी कुजबुज सुरूच होती. पहिल्या रांगेतून फिरत पुढच्या बाजूला येताना मागच्या बाकावर कोणीतरी बोलले. आपसात वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरं विचारत होता. अनय गर्कन मागे वळत, ओरडलाच ! “ए, मराठीत सांगितलेलं समजलं नाही का ? आपला पेपर आणि आपण. येईल तेवढं लिहा आणि बाहेर पडा.”

बोलणारा गप्पच झाला; पण थोड्याशा रागानेच तो अनयकडे बघू लागला. अनय पुन्हा चिडला अन् चक्क कडाडलाच, “अरे, असा काय बघतोस, चुपचाप लिही पेपर. नाहीतर बाहेर जा. अभ्यास करायला नको आणि निघालास पास व्हायला. अशा कॉपी केलेल्यानं मार्केटमध्ये कोणी विचारत नाही. घरी कपाटात नेऊन ठेवा या कॉपीड डिग्न्या.”

वर्गात एकदम हशाच पिकला. अनयसरांचा आवाज आणि चढलेला पारा बघून मुले गप्पच झाली.

अनयनं रिपोर्ट लिहायचे, उत्तरपत्रिकांवर सहाय्य करायचे काम उरकले. मुलांची कुजबुज पुन्हा वाढली. आधी हळू आवाजात, अनयने थोडेसे दुर्लक्ष केले. त्यांना जरा धीर आला. अनयनं रिपोर्टचे सगळे सोपस्कार पूर्ण करून, पाकिटात रिपोर्ट ठेवला.

तिसऱ्या रांगेत अनय आता फिरत होता. मागच्या दोघांनी चक्क गाईड काढले होते. अनय अक्षरशः ओरडलाच, “अरे, हे काय करताय तुम्ही ?” गाईड हिसकावून घेतले. पेपर काढून घेतले. अनय म्हणाला, ‘गेट आऊट फ्रॉम द हॉल. मी अगोदरच सांगितलं, इतकं सांगूनही तुम्ही चिटूट्या मारताय ? इतकी हिंमत कशी झाली रे तुमची ?’

दोघेही ढिम्म. चेहऱ्यावरची रेषाही हलली नाही. निर्विकार अगदी. उसळून उर्मटपणे एकजण अनयलाच म्हणाला, “ओ सर, पेपर द्या, दोन पेपर झाले कोणीच काहीही बोललं नाही. मग तुम्ही एवढे का ओरडताय आणि तसंही आम्ही चुपचाप लिहितोय, तुम्हाला काई त्रासय का आमचा ?”

सगळी मुलं अनयसरांकडेच पाहत होती. वर्ग सगळा त्या मुलाच्या बोलण्यावर मोठ्यानं हसला. हे वेगळंच प्रकरण आहे हे अनयला समजलं. अनय मुलांवर डाफरला. त्या दोन्ही मुलांना बाहेर हाकलल्यानं वर्गात एकच तणाव निर्माण झाला होता. काही मुलं खाली मान घालून लिहू लागली होती. अनयला विनंत्या करण्याऐवजी त्या बाहेरच्या मुलांनी आता कुणाला तरी फोन लावला होता. अनयने असे अनेक विद्यार्थी पाहिले होते. या नोकरीच्या काळात अनेक टक्केटोपे खाऊन मनही थोडं बधीर झालं होतं अनयचं. त्यानं स्वतःलाच समजावलं. त्याला या कॉलेजात येऊन आता दोन वर्ष झाली होती. या आधी दुसऱ्या कॉलेजात त्यानं एक वर्ष घालवलं होतं. फुलपोस्ट भरताना अनयला वशिला, पैसा पुरवता न आल्यानं त्याला त्या संस्थेनं डावललं होतं.

आता बाहेर गेलेल्या त्या मुलांसोबतच भरारी

पथक वर्गात दाखल झालं. त्या दोघांच्या चेहऱ्यावर आसुरी आनंद विलसत होता. भरारी पथकापासून थारकरांपर्यंत हे सगळं मॅनेज होत होतं हे त्याला कळालं. थारकरांनी अनयला बाजूला घेतलं आणि दबक्या आवाजात हुकूमवजा तंबीच दिली, “अहो, अनयसर, देऊन टाका यांचे पेपर, कशाला जप्त करताय ?”

“सर, अहो ! गाईड सापडलेत यांच्याजवळ. उर्मटपणा बघा यांचा. आधीचे दोन्ही पेपर असेच लिहिलेले म्हणे त्यांनी.” अनयच्या या बोलण्यानं सगळ्यांचंच लक्ष वेधलं होतं. आता भरारी पथकही प्रा. थारकरांना सामील झालं होतं. “अहो, अनयसर, यांनी फीस भरलीय. शिवाय हा वर्ग आपण वेगळाच ठेवलाय हे भरारी पथक ओळखीचं आहे यांच्या.... यांची हरकत नसताना तुम्ही का रक्त आटवताय ?”

अनयची तळपायाची आग मस्तकाला गेली, त्याला सगळं समजलं. कमी उजेड असणारा वर्ग का निवडला ते ? दुसऱ्या हवेशीर खोल्या असतानाही हा वर्ग का निवडला ते ? भरारी पथकातील सर अनयला सांगत होते, “सर, देऊन टाका पेपर आणि टेंशन घेऊ नका ना, तुमचे नियम राहू द्या तुमच्याजवळ. चाळीस हजार फीस भरलीय पोरांनी कोर्सला. वर्ष फुकट घालवायचा अधिकार तुम्हाला नाही. परत द्या ते पेपर.”

अनयचा या सगळ्यांपुढं नाईलाज झाला. अनयनी त्यांना परत दिले पेपर. आता पथक आणि प्रा. थारकर आनंदी मुद्रेनं निघाले. थारकर बोलतच होते, “सर, अहो, इथं भरारी पथकाची परवानगी असताना, हे अनयसर कर्तव्यानिष्ठा सांभाळत बसलेत.”

गड जिकल्याच्या आविर्भावात ती दोन्ही मुलं जागेवर बसली. थोड्यावेळात शेवटच्या अध्या तासाची बेल झाली. काही मुलं घाईघाईनं अजूनही लिहीत होती. काही उत्तरे त्यांना आता मिळाली होती आणि ती उतरून काढायची त्यांना घाई झाली होती.

शेवटची बेल झाली. अनयने उत्तरपत्रिका गोळा केल्या. सगळे पेपर केव्हाच क्रमाने लावले. गड्डा बांधून तो वर्गाबाहेर पडला.

परीक्षा विभागात आता थोडीशी गर्दी होती. मघाशी बाहेर काढलेले ते दोघे तरुण विभागात उभे असलेले अनयला दिसले. क्लार्कशी हुज्जत घालणं सुरूच होतं. ते अरे-तुरे करत बोलत होते. प्रा. थारकर बहुदा आत नसावेत. पुढे काय होणार याचा अंदाज अनय करतच होता; पण मनातली व्यवसायनिष्ठा व स्वभावातील ठामपणा यामुळे अनय अजिबात घाबरलेला नव्हता. बाकीचे कसे का असेना अनयनं काहीही चुकीचे केलेले नव्हते. अनयनं त्याचं काम निष्ठेनं आणि नियमानुसार केले होते, तर का घाबरायचे आणि कुणाला ?

अनयच्या मनात विचारांचे काहूर माजले. परीक्षा विभागाच्या जवळ आल्यावर क्लार्कचे शब्द अनयच्या कानावर पडले. त्याने अनयसरांना पाहिले नसावे बहुदा. “जाऊ दे ना दादा, माझंच चुकलं, मी त्या अनयसरांना त्या वर्गावर टाकायलाच नको होते आज. अरे, ते सर थोडे वेडेच आहेत. आता जा तू. पुढच्या पेपरला बघू. मला पेपर जमा करून घ्यायचेत. सगळे सर येतीलच आता.”

क्लार्कचे ते शब्द अनयच्या कानात खोलवर रुतले होते. त्याला क्षणभर वाटलं, पायाखालची जमीन भंग पावते की काय ?

खरंच प्रा. अनयसर वेडे होते का ? कितीही झालं तरी ही वाट चालावीच लागणार. या अशा अवस्थेत माणसं, वारंवार आपल्यासारख्यांचा दुस्वास करतील, नि तो दुस्वास आपल्यापर्यंत नीट पोचवतील. अशा लोकांशी आपण कसं वागावं हा प्रश्नच की ? दुर्लक्ष करावं तर, त्यांची दुस्वास करण्याची शक्ती मोठी. नि जशास तसं उत्तर दिलं तर आपलाच आपल्याला त्रास होणार की नाही ?

मनात येणारे अनेक प्रश्न... पॉझिटिव्ह, निगेटिव्ह. अनेक वाटांनी येणारे प्रश्न... आपण चुकलो तर नव्हतोच... स्वतःला शोधण्याचा प्रयत्न करणारा जेन्युयन माणूस का खंगत जातो ?... हे सगळं निभावून आता पार जायचं कसं ? या सगळ्या तगमगीत नाही येत आपल्याला स्वतःच्या आत पुरेपूर उतरता ! मग काहीतरी 'सापडायचा' अट्टाहास का करत राहतो आपण ?

'आपली नाळ कोणत्या गोष्टींशी जोडलेली असते नेमकी? खरेपणा, नैतिक मूल्यं, अभ्यासू प्रांजळपणा, पुस्तकं, संशोधन, विद्यार्थी, इथली परंपरा, जुने शिक्षक ? मित्र ? जुन्या जागा ? हा ड्राईव्ह असतोच आपल्याला मागे ठेवणारा. असतो किनई ?.... तरीसुद्धा कुठल्यातरी अनामिक फरफटीत आपण उडी का घेतो? वेगवेगळ्या दिशेने काहीच माहिती नसताना का चालतोय आपण ?... खूप विचारी माणसांना वेड लागतं म्हणे... ! हो, लागतच असणार... कारण या गळेकापू गतीत कुठे थांबायला, थबकायला स्कोपच नाहीय जणू. ही वेडी माणसं म्हणजे तीच आपटणारी माणसं असावीत.... वेग सहन न होणारी.... वेग न झेपणारी... पण मग इथंच यायचं होतं का ? हे कळत असेल का त्या पॉइंटला ?... माहीत नाही. हं, आपल्याला कुठंच जायचं नाही, हे कळून चुकत असावं त्यांना. तेवढं कळलं तरी त्या वेडाचं सार्थक व्हायचं. नाहीतरी त्या निरर्थक शहाणपणानं कुणाचं भलं झालंय ? माहीत नाही अशा विचारांनी डोक्याचा पार भुगा होईल.'

“ओ अनयसर, आणा तुमचे पेपर.”

इतका वेळ परीक्षा विभागात आतल्या खोलीत बसलेल्या प्रा. थारकरांच्या हाकेनं अनय भानावर आला. अनय आत गेला. त्याने उत्तरपत्रिका मोजून दिल्या. अटेंडंस रिपोर्टवर सद्दा केल्या.

“सर, येतो मी...”

“थांबा अनयसर, अहो, तुम्ही अशा भानगडीत पडत जाऊ नका. तुम्ही अजून पक्के मुरलेले

प्राध्यापक झाला नाहीत. अजून बरेच पावसाळे पहायचेत तुम्हाला. अजून बरेच अनुभव यायचेत. मग तुम्ही काय करणार ? बोला. निरर्थक हतबलता काय कामाची ? बोला. तीही अशा स्थितीत काही करू शकत नाहीत याची ? एकच सांगतो, सगळीकडं असंच चालतं बघा. पार पीएच. डी.पर्यंत. काही दिवसांनंतर तरी तुमची खात्रीच पटेल बघा आणि हो तुम्ही तर अगदी नवखे आहात. अहो, भल्याभल्यांनी हात टेकलेत इथं. तुम्हाला एक सांगतो सर, टेन्शन घेण्यापेक्षा तुम्ही दुसरीकडे कंपनीत अर्ज करा. कंप्युटर तर तुम्हाला येतोच.”

प्रा. थारकरांचे पोक्त सल्ले ऐकून अनयसरांनी नुसती मान हलवली आणि ते निघाले.

आता पुन्हा कॉलेजच्या त्या मोठ्या कमानीखाली आले. त्यांनी एकदा खोलवर श्वास घेतला. सूर्य क्षितिजावर पोचला होता. सावल्या दूरपर्यंत लांबल्या होत्या. अभ्यासू मुला-मुलींचे घोळके चर्चा करत निघाले होते. पेपर सोपा गेल्याने त्यांच्या चेहऱ्यावर आनंद विलसत होता. त्यांचा अभ्यास चांगला होता. म्हणून त्यांचा पेपर सोपा होता.

अनयसरांच्या चेहऱ्यावरही एक आनंद पसरला होता. त्याने त्या दोन्ही पेपरवर लाल शाईने मारलेल्या शेऱ्यांची लालीमा सूर्याच्या मावळत्या किरणांतून सर्वत्र पसरली होती.

- प्रा. सागर शरद कुलकर्णी

अंबाजोगाई, जि. बीड.

मोबा. : ९५५२६८२२६७

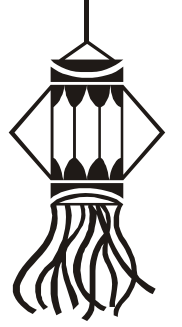

अनुभव कोरोनाचा

सौ. अरुंधती अशोक बोरगावकर

अनुभव कथन

टी. व्ही. वरील बातम्या ऐकताना किंवा वर्तमानपत्र वाचताना आपण किती निर्मम असतो; पण एखाद्या वेळेला जी बातमी आपण उडत उडत वाचली, तिने आपल्या देशात, राज्यात, जिल्ह्यात आणि अगदी शेवटी आपल्या कॉलनीपर्यंत हातपाय पसरले आहेत. कदाचित उद्या अगदी आपल्या घरातसुद्धा ! हे स्वीकारणे अगदी अवघड असले तरी ती हकीकत आहे, आपल्या कोरोनाची ! आता तो 'आपलाच' म्हणायचा. कारण ध्यानी-मनी-चित्ती-वास्तवात-भविष्यात सगळीकडे तोच आहे. कंसाला म्हणे कृष्ण सगळीकडे दिसत होता. जळी-स्थळी-काष्ठी-पाषाणी, अगदी तसेच. पण हा कृष्ण नक्कीच नाही. तो सखा होता, हा ताटातूट घडवणारा यमराज आहे.

रूटीन चेकअपसाठी आम्ही ८-१० दिवस मुंबईला जातो काय आणि ४ महिने अडकून पडतो काय ? आता विचार केला की वाटते, तो काळ एखाद्या परीक्षेसारखा होता. परिणाम माहीत नसलेल्या लढाईसारखा. सुरुवातीला हे सगळे लवकर संपेल, अशी आशा होती. त्या खात्रीच्या जीवावर सगळ्यांबरोबर टाळ्या वाजवल्या, टाळ वाजवले, घंटा बडवल्या, पुन्हा दिवेपण लावले. अगदी दिवाळीच्या समया काढून अंगणात वृंदावनाजवळ ठेवून. 'महाभारतातील युद्ध हे १८ दिवसांचे होते, तर आपली लढाई २१ दिवसांची !' या जाणकारांच्या वक्तव्यावर पूर्ण भरवसा ठेवून. पण मारुतीरायाच्या शेषटीप्रमाणे हे वाढतच जाईल असे ध्यानी-मनी सुद्धा नव्हते आणि मग 'मेरे प्यारे भाई-बहनों' या संबोधनाच्या मागचा बडगा दिसायला लागला. पंतप्रधान, मुख्यमंत्री टी. व्ही.वर बोलणार म्हणजे हातातले झाडू, लाटणे, कपडे, भांडी जे असेल ते खाली ठेवून टी. व्ही. पुढे जायचे; पण फक्त लॉकडाऊन वाढवला एवढेच ऐकायचे. पुढे काय होणार हे समजतच नव्हते.

आपले काय होणार ? आपण आपल्या गावी कधी जाणार ? ही चिंता वाढत

होती. आम्ही कर्नाटक राज्याचे त्यामुळे मुंबईत आम्ही दुसऱ्या राज्याचे झालो. ५० वर्षे दोन्ही राज्यांमधली सीमासुद्धा कधी लक्षात आली नाही. तीच आता मोठा अडसर ठरली.

महाराष्ट्र राज्य आम्हाला पाठवायला तयार नव्हते आणि आमचे स्वतःचे राज्य आम्ही मुंबईत आहोत म्हणून प्रवेश द्यायला तयार नव्हते. कारण मुंबईमध्ये कोरोना साथीचे थैमान चालले होते. त्रिशंकूसारखी अवस्था. त्यात भरीला भर आम्ही सिनियर सिटीझन. रोज दोन्ही राज्यांच्या बातम्या बघायच्या. कोठेही मनाला दिलासा नाही. सुरुवातीला मनाचे समाधान करत होतो, त्या निमित्ताने लेकीकडे राहता आले ! पण जसे लॉकडाऊन वाढत चालले, तसा मनाचा बांध सुटत चालला. आमच्या म्हाताऱ्यांची ही तऱ्हा तर लेकीची दोन्ही मुले अमेरिकेत अडकली. त्यांची सतत चिंता. काही कागदपत्रांची पूर्तता करण्यासाठी थोडा उशीर झाला तर बघता बघता इंटरनॅशनल फ्लाईट बंद झाल्या. ऑनलाईन परीक्षा, ऑनलाईन रिझल्ट वगैरेंचा गोंधळ संपता संपता सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या देशात परत पाठवायचे फर्मान ट्रम्प साहेबांनी काढले. नशीब तोपर्यंत दोघांची नोकरी चालू झाली होती. रोज त्यांना सुरक्षित राहण्यासाठी सारख्या सूचना द्यायच्या. अमेरिका कोरोनाची सम्राट झाली होती; पण लॉकडाऊन नव्हते. ट्रम्पबाबाने सगळ्यांना ज्यांच्या त्यांच्या नशीबावर सोडले होते. ज्याचे आयुष्य आहे, तो जगेल. इकॉनॉमी महत्त्वाची. सर्वकाही व्यवस्थित चालले आहे असे भासवून दिवस रेटत होते. त्यात कामगारांना, मोलकरणींना बिल्डिंगमध्ये प्रवेश नाही. सर्व घरकाम आपणच करायचे ! पण आता असे वाटते की कामामुळे तेवढेच चिंतेचे टेन्शन कमी होत होते. शेवटी वरून सूत्रे हलवून आम्हाला आमच्या गावी जाण्यासाठी महाराष्ट्राने परवानगी दिली. आमच्या राज्याची परवानगी आम्ही गृहीत धरली. ऑफिशियल

काहीच नाही. त्यामुळे घरी पोहोचपर्यंत कशाचीच शाश्वती वाटत नव्हती. त्या दिवशी खरोखरी परमेश्वरानेच पाठराखण केली. सगळे अडथळे असून नसल्यासारखे झाले आणि 'आले वरिष्ठांच्या मना, तेथे नियमांचे काही चालेना' ह्याचा प्रत्यय आला.

हातात काम नाही, पोटापाण्याचे काय ? हा प्रश्न रोजच्या रोजीरोटीसाठी अवलंबून असणाऱ्यांना सतावू लागला. चाकरमान्यांची आपल्या मूळ गावाकडे जाण्यासाठी जीवाची तडफड होऊ लागली. दळणवळणाची साधने बंद. काहीजणांनी आपले सामान घेऊन चालायला सुरुवात केली. शेकडो मैल जाणार कसे ? पोलिसांची नियंत्रण यंत्रणा कोसळली. काही गावकऱ्यांनी वाटसरूंना अन्नपाणी पुरवले, तर काहींनी आपल्या गावाच्या रस्त्यापुढे मारहाण सुरू केली. या सगळ्यांत कोरोनाचे रोगी दिवसेंदिवस वाढत चालले. हॉस्पिटलमध्ये बेड मिळेनात. त्यामुळे काहींना टेस्ट न करताच घरी पाठवले. मग बिल्डिंगमध्ये, कॉलनीमध्ये, उपनगरांमध्ये सगळीकडेच कोरोनाचा मुक्तसंचार. औषधे कमी पडली. डॉक्टर, नर्सेस, वार्डबॉय अगदी शेवटी बॉडी उचलणाऱ्यांची पण कमतरता भासू लागली. अनेक हॉस्पिटलमध्ये प्रेतांच्या जवळच मरणाच्या भीतीने जिवंत असणारे रोगी. हे सगळे ऐकून मन विचारशून्य होत होते आणि त्यात अफवांची भर. कोणाला सरकार योग्य दिशेने काम करत आहे असे वाटत होते, तर कोणी विरोधी पक्षाप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट खोडून काढत होते. कोरोना झालेला पेशंट एकदा अँडमिट झाल्यावर त्याचे काय चालले आहे ह्याची थोडीपण खबर बाहेर काळजी करत असलेल्या नातेवाईकांना नसे. पुन्हा दुर्दैवाने काही झालं तर पूर्ण झाकलेली बॉडी आपल्या पेशंटची म्हणून पुढे येत असे. विश्वास कसा ठेवायचा ? सगळीकडे अंदाधुंदीचा कारभार. औषधांची कमतरता सतत. मग जीव वाचवण्यासाठी वेडावाकडा पैसा ओतायचा; पण अनेकवेळा त्यात अपयशच येत असे.

सरकारी यंत्रणेने आपल्यापरीने उत्तम प्रयत्न केले. सर्व सरकारी यंत्रणा राबवली; पण कोरोनासारख्या रोगाच्या साथीला तोंड देणे हा अगदी नवीन अनुभव होता आणि यामुळेच यंत्रणा कोसळली. नियम जाचक ठरले आणि सामान्य जनता भरडून निघाली. सरकारी दवाखान्यांवरील विश्वास उडाला. कारण कुलकर्ण्यांची बॉडी कामतांच्या हाती आणि गवंडीकाकांचे क्रियाकर्म करून घरी आल्यानंतर, ‘घरी घेऊन जाण्यासाठी या, डिस्चार्ज मिळाला आहे’ असा काकांचाच फोन ! सगळीकडे सावळागोंधळ. यामुळे डॉक्टर, नर्सेस, पोलीस ह्यांनी घेतलेली मेहनत फुकट जात होती आणि ह्याच्या बरोबरीनेच लूट करण्यासाठी प्रायव्हेट हॉस्पिटल्स तयारच होती. पेशंट जिवंत राहत होते; पण लाखोंनी रुपयांचे बिल भरून.

हे सगळे ऐकून, बघून, वाचून मन सतत अस्वस्थ असे. अर्थात या काळ्या ढगांना दानशूर, निःस्वार्थी व्यक्तींच्या निरलस मदतीची रूपेरी किनारपण होती. आपल्या देशातल्या अनेक उद्योगपतींनी खूप पैसा दिला. तर अनेक सामान्यजनांनी खारीचा वाटा मनापासून उचलला. कोरोनावरील लस निर्माण करण्यासाठी प्रत्येक देशाच्या सरकारने सर्वतोपरी मदत केली. बिलगेटस् फाऊंडेशनसारख्या अनेकांनी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या घटकांना एकही पैसा न घेता लस पुरवण्याची तयारी दाखवली. मागील सहा-सात महिन्यांपासून कोरोना विषाणूच्या संसर्गाने संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. रोज रोगी वाढत आहेत, तर मृत्यूसंख्या लाखांच्या घरात पोहचली आहे. रोगाशी सामना करण्यासाठी आणि सर्व परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नवीन मार्ग निघत आहेत. कोरोनाची नाही तर माणसांचीच अनेक रितीने परीक्षा होत आहे. संकट आहेच; पण मार्गसुद्धा निघेल हा विश्वाससुद्धा आहे.

भगवान श्रीकृष्णांनी कौरव-पांडवांच्या

युद्धात अर्जुनाला विश्वदर्शन घडविले आणि त्याची जागा त्याला दाखविली. कोरोनामुळे आपल्याला विश्वदर्शनच झाले आणि मानवजात कितीही प्रगत झाली तरी एक छोटासा जीवाणूसुद्धा तिला पूर्णपणे हादरवू शकतो हे आपल्याला समजले. जेव्हा जग आधुनिक दळणवळणाच्या साधनांनी इतके जवळ येते, तेव्हा फक्त आपल्या श्रेष्ठ शक्तीचा विचार न करता ‘सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु’ हाच मार्ग अवलंबवावा लागतो हे सगळ्यांनाच समजले. आपली जागा, योग्यता समजली, हेही नसे थोडे !

काही दिवसांपूर्वी माझा डॉक्टरभाऊ आणि त्याची मित्रमंडळी, त्यात दोघे डिस्ट्रीक्ट सर्जन, एक आरोग्य अधिकारी आणि बाकीचे प्रायव्हेट खिंड लढवणारे, माझ्या घरी आले होते. त्यांचा म्होरक्या सुश्रूत पंचग्रंथी, जिल्हा आरोग्य प्रमुख. नंबर एकचा भांडखोर; पण त्याची एक गोम होती भांडता भांडता तो समोरच्या माणसाची बाजू कधी घेईल हे समजत नसे. तो वडिलांच्या कुळाने सातपिढी डॉक्टर आणि मातुल घराणे दशग्रंथी ब्राह्मण. त्याची बिचारी आई तर या टोकाच्या परिस्थितीमुळे सतत गोंधळलेली असे. त्यामुळे काही प्रश्न ती धसाला लावायची तर काही खुंटीला टांगायची. सुश्रूत त्याची पुढची पिढी. तो भांडताना अभिमन्यूसारखा दोन्ही हाताने वार करत चक्रव्यूहात घुसायचा; पण कधी अबाऊट टर्न मारून धर्मराजासारखे तत्त्वज्ञानाचे बोट धरेल याची शाश्वती नसायची. आताही तसेच घडले. सध्या हा जो जगात आरोग्याचा बट्याबोळ झाला आहे, त्याचे कारणे हे आरोग्य अधिकारी आणि सरकारी डॉक्टरच. या विचाराने सर्वजण त्याच्यावर तुटून पडले होते. तो एकदम ओरडला, “अरे, आमच्यामुळे भांडण्यासाठी निदान तुम्ही जिवंत तरी आहात, कृतघ्न लेकाचे !” आणि तो एकदम शांत झाला. शांतपणे म्हणाला, “अरे बाबांनो, कोरोना म्हणजे ब्रह्म आहे बरे !” “मग माया

कोणती ?” मी अनवधानाने विचारले. त्याने माझ्याकडे करुणेचा कटाक्ष टाकला आणि लहान मुलांच्या बुद्धीपलीकडे हा विषय असल्याची मला सूचना दिली. खरे म्हणजे मागच्या आठवड्यात मी गुडघेदुखीने त्रस्त होऊन त्याच्या दवाखान्यात गेले होते. तेव्हा ‘म्हातारे, तुझे गुडघे आता कापायला आले आहेत’ असे त्यानेच माझे भविष्य सांगितले होते; पण समस्त भगिनीवर्ग हा बुद्धीच्या बाबतीत कच्चे लिंबू आहे, ही त्याची पक्की धारणा असल्याने माझ्याशी भांडण्याचा वेडेपणा न करता त्याने भाऊजींना संभाषणात घेतले. बुद्धीने डाव्या असणाऱ्या आपल्या बहिणी त्यांच्या घरात सुखनैव नांदतात, म्हणून भावोजींबद्दल त्याला अपार आदर. “भाऊजी, आपण सगळे माया बरे ! हे आपले पंतप्रधान, तो ट्रम्प, तो चीनचा चिंगपिंग-पिंगचिंग, ही औषधे, ही मारामारी, ही आशा हे-हे-हे आणि ते सुद्धा. कळीचा मुद्दा तुम्ही लक्षात घ्या. ‘डेमो’ महत्त्वाचा. आता ही तुमची बायको, पूर्वी आम्ही सुन्याच्या घरी गेल्यावर हिच्या पदार्थाना हात लावत नव्हतो; पण आता काकुंमुळे, आईमुळे ती सुगरण झाली. आता आम्ही तुमच्याकडे धाडी घालून भांडी चाटून पुसून ठेवतो ना ! तसेच हे कोरोना प्रकरण. रोग नवा, औषध नाही, लस नाही. सगळेच ट्रायल-एरर मेथडवर अवलंबून. पृथ्वीवर आलेला हा आगंतूक जीव एकदम आमच्या आरोग्ययंत्रणेच्या डोक्यावर आदळला. बरे, विचार करणे हे ज्याचे काम तो एवढे ओझे घेऊन चालणार कसा ? पण आता आम्हाला ७-८ महिने चांगला ‘डेमो’ मिळाला आहे. कोरोनावर लसपण आली आहे. आता यापुढे कोणतीही रोगाची साथ येऊ दे. आता ‘असे’ मुळीच होणार नाही.”

“मग कसे होणार ?” सगळेजण एकदम ओरडले.

सगळ्यांपासून सुरक्षित अंतरावर जाऊन उभा राहून त्याने दम घेतला आणि म्हणाला, “आता अशा

चुका होणार नाहीत. कुलकर्ण्यांची बॉडी देशपांडेंकडे जाणार नाही. त्यांच्याच घरी जाईल आणि सुतारांच्या घरीच डिसचार्ज घेण्यासाठी फोन जाईल. कामतांना हेलपाटा पडणार नाही.” आणि त्याने दाराकडे धूम ठोकली आणि बाकीजण त्याला बडवण्याच्या उद्देशाने बाहेर पडले. वानरसेना बाहेर पडली म्हणून भावोजींनी निश्वास सोडला. एकंदरीत काय ? ‘अती झाले आणि हसू आले’ हेच खरे !

दक्षिण आफ्रिकेमधील एका अभयारण्याच्या प्रवेशदारावरच एक पाटी लावली आहे. ‘जगातील सर्वच प्राणीमात्र आपली आयुर्मर्यादा कधीच पूर्ण करत नाही. दबा धरून असलेला मृत्यू ती आधीच संपवत असतो. तरीही शेकडो वर्षे प्राणीमात्रांची पिढी ही वाढतच असते. कारण मृत्यूपेक्षा जीवन हे नेहमीच श्रेष्ठ असते.’ ह्या पूर्वी पण अनेक रोगांच्या साथी आल्या. सगळे संपते काय असे वाटत असताना पुन्हा जीवन हे नवीन जोमाने फुलत राहिले. जीवन संपत नाही. माणसाची विजीगिषूवृत्ती मृत्यूवर नेहमीच मात करत आली आहे. आताही तेच होणार आहे.

रॉबीन शर्मने त्याच्या एका पुस्तकात लिहिले आहे, ‘I have made some spectacular good choices, and some outrageously bad mistakes. I am very human a work is in progress.’

आजच्या परिस्थितीला हे पूर्ण लागू पडत आहे. अनेक प्रकाराने आलेल्या अपयशातून नवीन योग्य मार्ग निघत आहेत. व्हॅक्सिनचा शोध शेवटच्या टप्प्यावर आला आहे. भारतच नव्हे तर सगळे जग कोरोना मुक्तीच्या मार्गावर आहे. माणूस चुकणारच; पण work in progress हे महत्त्वाचे !

- सौ. अरुंधती अशोक बोरगावकर

गुलबर्गा

लेख

शेतीतील पारंपरिक अवजारे व साधने

प्रा. दत्तात्रय मारुतीराव माने

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील सुमारे ७०% जनता उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. भारतात काम करणारे दोन तृतीयांश लोक शेती अथवा शेती उद्योगांशी संबंधित आहेत. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती व्यवसायाचा वाटा सुमारे १८ ते २०% आहे. ३०% जनता अप्रत्यक्षरित्या त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांसाठी शेतीच्या उत्पन्नावर अवलंबून आहे. शेतीच्या एकूण उत्पन्नात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. अजूनही शेती हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मोठा घटक आहे. भारताच्या आर्थिक, सामाजिक विकासामध्ये या क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका आहे. त्यामुळे भारताच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये शेतीला नेहमी प्राधान्य देण्यात आले आहे.

शेतकऱ्यांचे सर्व आयुष्य शेतीशी निगडित असते. शेती कसत असताना तो अनेक साधनांचा उपयोग करत असतो. प्रत्येक साधनांच्या विविध अवयवांना भिन्न भिन्न शब्द आढळतात. उदा. 'नांगर' हा शब्द घेतला तर त्यास 'फाळ', 'आळीस', 'जू', 'खिळी' असे नांगराच्या संबंधात अनेक शब्द आढळतात. 'गाडी' हे वाहन घेतले तरी, 'गाडा', 'खटारा', 'तट्ट्याची गाडी', 'टांगा', 'दमणी' असे अनेक वाहनांचे प्रकार दिसून येतात. याच गाडीस दांड्या, साटा, आक, गदडं, चाक, धाव, फळ्या, कुण्णी, जू, ढकली, शिपाई असे विविध अवयववाचक शब्द शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. दोर, सोल, मोरकी, नाडा, दावं, काणी, कासरा, हुरबुडगं, चाडदोर, कंडा, वादी, वेसन, पड, सुतळी, दावण, सोंडवादी, सुंभ असे दोराचे विविध प्रकार शेतकऱ्यांच्या नित्य उपयोगात येतात. पाटी, डाल, दुरडी, टोपली, शिपतर, कुरकुलं, कर्णींग, गुम्मं, बुट्टी, सलद असे टोपल्यांचे विविध प्रकार त्या त्या आकारानुसार आणि उपयोगानुसार शेतकऱ्यांच्या तोंडी आहेत. पेरणी करताना तिफण, दुफण, चाडं, वाटी, नळा, शिंगट, फणा, टुटाटी, दिण्ड इत्यादी अवजारे उपयोगात येतात. तर खुरपं, विळा, कती, बतई,

कोयता इत्यादी साधनांनी पिकातील गवत काढले जाते.

पारंपरिक अवजारे

कुळव : जमिनीतील माती खालीवर करण्याचे साधन. त्यालाच 'वखार' असा शब्द आहे. 'कूळ' या रूपावरून 'कुळव' असे रूप आलेले असावे. हा देशी शब्द असून 'कूळ' म्हणजे दहा वर्षे शेती वाट्याने करणारा हा शेतीचा मालक होतो, त्यास कूळ लागणे असे म्हणतात. कुळापासून आलेली जमीन करणे म्हणजे कूळ व त्याची क्रिया कुळव असावे. कूळ - कुळव.

कोळपे : म्हणजे वीतभर पीक वाढल्यानंतर त्यातील गवत काढण्यासाठी उपयोगात आणण्याचे आऊत. यामुळे पिकांच्या दोन्ही ओळीतील माती भुसभुसीत करणे, तण काढणे, मातीचा थर देणे इ. कामे करतात. दोन बैलांच्या जुआवर अंतराच्या मानाने दोन, दोन, चार, चार कोळपे झुंपतात. कोळपणे हे रूप आधुनिक कालीन मराठीत आहे. प्राचीन मराठी कोळपं हे रूप आहे. कोळपणे म्हणजेच कोळपं चालविण्याची क्रिया. 'कोळपं मारणे' हा शब्दप्रयोग आहे.

दिण्डे : म्हणजे कुळवाच्या वरचा लाकडी भाग. प्राचीन मराठीत याचे रूप 'दिण्डे' असे आहे. हा देशी शब्द आहे. प्रमाण मराठीत 'दिंड' असे रूप आहे.

दुण्डे : वीतभर पीक असताना त्यातील गवत काढण्यासाठी उपयोगात आणण्याचे आऊत. कोळपं आणि दुण्डेची क्रिया सारखीच. मात्र कोळप्यापेक्षा मोठा असतो. याचा उपयोग तीळ व तूर इत्यादी पिकांतील गवत काढण्यासाठी करतात.

उडया : कुळवाला पास अडकविण्यासाठी वापरले जाणारे, गोलाकार लोखंडी साधन. कुळवाच्या जानवळास दोन छिद्रे असतात. त्यामध्ये पास अडकवितात. उडयास पास अडकवलेली असते. हा शब्द शब्दकोश किंवा इतर लिखित साहित्यात सापडत नाही. शेतकऱ्यांच्या तोंडचा शब्द आहे.

जानवळे : कुळवाच्या दोन्ही पायास म्हणतात. ते खुट्ट्यासारखे असतात. जानवळाच्या पुढील टोकास उडया बसविलेल्या असतात. हा शब्द वापरात आहे; परंतु याची व्युत्पत्ती लागणे कठीण आहे. जानवे म्हणजे गळ्यात घालावयाचे दोर. त्यावरून हा शब्द आला असावा. जानवे गळ्यात घालतात तसे कुळवास जानवळे.

पास : कुळवाचे लोखंडी पाते. कुळवाला लावलेला चपटा आडवा लोखंडी दांडा. हा देशी असून लीळाचरित्रात याचे रूप 'पासु' आहे.

लोखंडी बाजेखालि ठेविले : पासु, आकु, तुता, कुन्हाडी, इळा पू. ४७७. 'पासु' या रूपापासून 'पास' हे रूप आले असावे. प्रमाण मराठीत 'पाते' हा शब्द आहे.

रुमणं : रुमणे म्हणजे कुळवास दाबून धरण्याची अर्धवर्तुळाकार मुठीची लांब काठी. नांगरास दाबून धरण्याची किंचित जाड काठी असते त्यास 'हाडुळ' असे म्हणतात. रुमणे व हाडुळ यांच्या क्रिया सारख्याच; पण रूप मात्र वेगवेगळे आहे. प्राचीन मराठी रुमणे हे रूप आढळते. हा देशी शब्द आहे.

बळहे ते कैसी : बळहे ते रुंभणिया सारखी : रुंभणे ते कैसे : रुंभणे ते ऐसे: भणौनि हात वाकुडा करुनि पाहिले (दृष्टांत पाठ. ४१.२१)

गाडी : शेतीतील माल व इतर ने-आण करण्याचे साधन. वाहतूक करण्याचं साधन. 'गड्डी' हे रूप देशी शब्दाचे आहे. प्रमाण मराठीत याचे रूप 'गाडी' असे आढळते. कडाडी लोटिला गाडा - ज्ञा. १३.७५३.

आक : आख म्हणजे गाडीच्या दोन्ही चाकातून बसविलेला लोखंडी जाड दांडा. यावर गाडीचा संपूर्ण साटा बसविलेला असतो. प्रमाण मराठीत 'आक' चे 'आख' असे रूप आढळते. संस्कृत 'अक्ष'. डोळ्यांसारखा याचा आकार म्हणून हे नाव दिले गेले

असावे.

कुण्णी : गाडीचे चाक निघू नये म्हणून आकास घालण्याचे लहान हत्यार. गाडीस दोन चाके असतात. त्या चाकास दोन कुण्ण्या असतात. कुळवाचा दांडा निघू नये म्हणून लाकडाचा लहान तुकडा अडकवितात त्यास 'कुनुक' असे नाव शेतकऱ्याच्या तोंडचे आहे. 'कुण्णी' हा शब्द शेतकऱ्यांच्या व्यवहारातला आहे; पण हा शब्द शब्दकोश व इतर लिखित साहित्यात सापडत नाही.

खिळी म्हणजे अडकण : अडकविण्यासाठी वापरावयाचा लाकडी लांब तुकडा. हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप खील, कील, कीलक असे आढळते. प्रमाण मराठीत 'खिळ' असे रूप आहे.

गदडं = गड्डा : म्हणजे गाडीच्या चाकाच्या फळ्या अडकविण्यासाठी असलेला जाड असा लांब गोलाकार लांबट भाग. मूळ कानडीचे गड्डे हे रूप मराठीत तसेच आलेले आहे. गड्डा - मोठा भाग, जाड भाग, 'गदडं' हे मराठी रूप आहे.

चाक : गाडी, रथ यांना गती देणारे वर्तुळाकार साधन. चक्र, संस्कृत चक्र या रूपापासून मराठीत आलेले आहे. प्राचीन मराठीत याचे रूप चाकी असे आहे. चक्र या रूपापासून 'चाक' असे रूप आलेले आहे. चक्र म्हणजे फिरणे, चाक फिरते म्हणून चक्र 'नाना चां (चा) की भांडे जाले : - ज्ञानेश्वरी १८.४२४. प्रमाण मराठीत 'चक्र' असे रूप आहे. ग्रामीण भागात किंवा शेतकऱ्यांच्या तोंडी 'चाक' असा शब्द आहे.

चाकपट्टी : चाकाला असलेली पट्टी. चाक अ पट्टी. सामासिक शब्द आहे.

जू : जुअ म्हणजे कुळव व इतर ओढण्यासाठी बैलाच्या मानेवर ठेवण्याचे लाकूड. हा संस्कृत 'युग' या शब्दापासून आलेला आहे. 'युग' याचेच रूप 'जुअ' असे झालेले आहे.

ढकली : उतरणीच्या रस्त्यावर बैलाच्या

पायास, शेपटीस चाक घसडू (घासू) नये म्हणून चाकाच्या पुढच्या बाजूस असलेले आडवे साधन, 'ढकल' या क्रियेपासून 'ढकली' हे रूप आलेले आहे. 'ढकल' हे रूप आधुनिककालिन मराठीत आढळते. हा देशी शब्द आहे. ढकलण्याची क्रिया 'ढकली.'

दांड्या : गाडीस, कुळवास जोडलेला दांडा, जुआस जोडलेले असते. ओढण्यासाठी जो जुआस जोडलेला असतो, त्यास 'दांड्या' असे म्हणतात. तर नांगरास जो लाकूड लावलेला जोडलेला असतो, त्यास 'आळीस' असा शब्द आहे. प्राचीन मराठीत 'दांडी' रूप आहे. नांगर आणि कुळवाला जोडण्याची एकच क्रिया, मात्र भिन्न रूप आढळते.

धाव : धावपट्टी म्हणजे चाकाच्या परिघाला बसवितात ती लोखंडी पट्टी. धाव + पट्टीका = धावपट्टी. हा व्दयर्थी शब्द दिसून येतो. मोट ज्यावरून हाकलली जाते त्या जमिनीच्या चढउतार भागास 'धाव' असे म्हणतात. धाव उतरणे - चाकाच्या परिघाला बसविलेली लोखंडी पट्टी सैल होते. ती पुन्हा लोहाराकडून गरम करून बसवावी लागते. त्यालाच 'शेवटून' घेणे असेही म्हणतात.

साटा/साटे : लाकडाच्या गाडीचा सांगाडा. संस्कृतमध्ये 'छट' हे रूप आहे. प्राकृतात 'सअट' असे रूप आहे. प्राकृत 'सअट' चे रूप मराठीत 'साटा' झालेले आहे.

शिपाई : गाडीच्या दांड्या अलगदपणे ठेवण्यासाठी केलेले दोन लाकडाचे साधन. माल भरलेली गाडी उचलण्यास कठीण जाऊ नये म्हणून याचा वापर करतात. हा शब्द देशी असावा. फारशी शब्द 'शिपाई' याचा अर्थ सैनिक, योद्धा. यावरूनच हा शब्द आला असावा.

पाभर : शेतात बी पेरण्याचे आऊत. या आऊतास 'तिफण', दुफण असे शब्द आहेत. तसेच शिंगटाचा उपयोग करतात. पुढे कुळव हाकलले जाते

त्यामागे शिंगटास दोर बांधून पेर करतात.

तिफण : पेरणी करण्याचे अवजार. ती = तीन, फण = जानवळे = तिफण. तीन फणाचे म्हणून तिफण. देशी शब्द असून शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातला आहे.

दुफण : दोन फणाचे पेरणी करण्याचे अवजार. दु + फण = दोन फण. प्रसंगी तीन फणाच्या अवजारांचे दुफण बनवतात

चाडं-चाडे : बी पेरण्याचे तिफण/दुफणवर असलेली गोलाकार वाटी. वाटी असेही म्हणतात. शेतकऱ्यांच्या नित्य व्यवहारातला शब्द आहे.

नळ्या : नळा म्हणजे दोन्ही तोंड पोकळ असून मध्यभाग हा संपूर्णपणे पोकळ असणारा वेळूचा तुकडा. याचा वापर पेरणी करताना चाड्यातून बी सोडतात. ते बी नळाद्वारे जमिनीत योग्य प्रकारे पसरले जाते. संस्कृतमध्ये याचे रूप नलिका असे असून यादवकालीन मराठीत नळकांडे असे रूप आढळते.

आऊत : औत : शेतीचे अवजार, नांगर वगैरे. हा संस्कृत आयुथ आ + युत असे रूप आहे. याचेच मराठीत आऊत, औत झाले आहे.

नांगर : जमीन उकरण्याचे लोखंडी फाळ असणारे आऊत. लाकडाचेही बनवितात. प्राचीन मराठीत याचे रूप नंगल, लंगल असे आढळते. हा देशी शब्द असून प्रमाण मराठीत नांगर असे रूप आहे. नांगर या शब्दाला जोडून आलेले शब्द हे नांगराच्या क्रियेवरून आलेले आहेत.

नांगरट : नांगरलेली जमीन, नांगराची क्रिया.

नांगरणी : पुन्हा पुन्हा नांगरणे.

नांगरदात : नांगरास जोडलेला लांब लोखंडी पाते यालाच 'फाळ' असेही म्हणतात.

आळीस : नांगरास जोडलेला लांब दांडा .कुळव, तिफण, गाडी यांना जोडणारी लांब दांडी असते त्यास 'दांडी' असा शब्द आहे. मात्र दांडी

नांगरास असते, त्यास 'आळीस' असा शब्द आहे. क्रिया एकच; पण रूप भिन्न. हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप 'हलिषा' आहे. यापासून मराठी रूप आळीस झालेले आहे.

फाळ : नांगराचे अवयव. नांगराच्या अवयवास लावण्याचे लोखंडी पाते. कुळवास असलेल्या याच प्रकारच्या अवयवास पास असा शब्द आहे. क्रिया सारखीच; पण रूप वेगवेगळं

हाडूळ : नांगराला दाबून धरण्यासाठी असलेले गोलाकार मुठीचे जाड लाकूड.

इळत : चाबुकाच्या काठीस शेवटी लावलेला लोखंडी अनुकुचीदार खिळा. याचा उपयोग बैल हाकलण्यास व कुळवाच्या पासेला लागलेली माती, गवत काढण्यासाठी करतात. प्रमाण मराठीत विळद रूप आढळते.

इळा : विळा : गवत कापण्याचे एक हत्यार. प्रमाण मराठीत याचे रूप विळा आहे. हा मुळात देशी शब्द असून याचा उपयोग आपल्या नेहमीच्या कामात करतात.

उकरी : शेंगा उकरण्याचे लोखंडी चपटे हत्यार.

उकरणे : उकरणे म्हणजे शेंगा उकरण्याची क्रिया. उकरणे या क्रियेपासून उकरी हा शब्द रूढ झाला आहे. प्राकृतात व प्राचीन मराठीत याचे रूप उक्कुरडी असे आहे. उक्केर, उक्कीर हे रूप हेमचंद्राच्या देशीनाममालामध्ये (१.५०) आढळते.

कत्ती : झाडाच्या शेंडीचा पाला काढण्यासाठी वापरले जाणारे साधन. लांब बांबुला कत्ती जोडतात. याचा वापर धनगर लोक करतात. शेळ्यांना पाला, बाभळीच्या शेंगा काढण्यासाठी याचा वापर करतात. हा शब्द कानडी असावा. हा शब्द अजूनही तसाच मराठीत रूढ आहे. कानडीमध्ये कत्ती म्हणजे गाढव असा अर्थ आहे. मराठीत कत्ती म्हणजे कापणे.

कुदळ : कुदळी : खणण्याचे साधन. हा कानडी शब्द आहे. कानडी 'गुदली', संस्कृत रूप 'कुदाल' असे आहे. गुदली - कदाल - कुदळ

कुराड : कुन्हाड : लाकडे तोडण्याचे हत्यार. हा संस्कृत शब्द असून त्याचे रूप कुठार असे आहे.

कोयता : गवत कापण्याचे विळ्यासारखे लहान हत्यार. कानडी कोय म्हणजे कापणे. कोयित म्हणजे विळा. हा मूळ कानडी शब्द असून याचे प्रमाण मराठीतील रूप 'कोयती' असा आहे.

खुरपं : खुरपे : खुरपे पिकातील गवत काढण्याचे साधन. खुरपण करण्याचे साधन. खुरप्याने करण्याची क्रिया म्हणजे खुरपणे, प्राकृतात यादवकालीन मराठीत 'खुरप्प', 'खुरपे' असे रूप आहे.

खोऱ्या/खोरा : फावडा म्हणजे खोदून ठेवलेली माती ओढण्याचे साधन. 'खोऱ्या' शब्दाचे प्राकृतात 'खुर' असे रूप आढळते. 'खुर' या रूपापासून 'खोरा' असे रूप झालेले असावे. ग्रामीण भागात 'खोरा' असे न उच्चारता 'खोऱ्या' असा उच्चार करतात. यालाच दुसरा शब्द 'फावडा' आहे.

तुटाटी : चाबुकाचे दावे अडकविण्यासाठी लांबट लाकडाचा तुकडा. यास लोखंडी किंचित पसरट असा तुकडा असतो. त्यांच्या साहाय्याने कुळवाच्या पासेला लागलेली माती, गवत काढतात. प्राचीन मराठीत 'तुतेकार' हे रूप आढळते 'अवो मेली जाय, तुतेकार होता म्हणे', गो. प्र. च. २७२

तुता : नांगर, कुळव हाकताना त्याला लागलेली माती, गवत काढून टाकण्यासाठी हातात असलेली काठी. ती काठी धारण करणारा तुतेकार. प्राचीन मराठीत तुतेकार हे रूप आहे. तुतेकार शब्दाचा अर्थ अडाणी माणूस, असा गोविंदप्रभू चरित्रातील शब्दकोशात आहे. नांगर, कुळव हाकणारा माणूस हा अडाणी असतो. म्हणून हे रूप आलेले असावे. हा

शब्द देशी असून प्रमाण मराठीत हा शब्द आढळत नाही.

टिकाव : कुदळीसारखे हत्यार. दोन्ही बाजूस तोंड असते. कुदळीने खोदता येते तर टिकावाने जमिनीतील मूळ किंवा झाडाच्या मुळ्या खणून काढता येते. व्युत्पत्तीची कल्पना नाही. यास टिकम असेही म्हणतात.

पार : 'प्रहार' - खोदण्याचे लांब लोखंडी साधन. संस्कृतमध्ये 'प्रहार' हे रूप आहे. प्राचीन मराठीत 'पाहार' असे रूप आढळते.

'पाहारा सांडिली : घाटोया खालुती उडी घातली' - ली. च. ५५१. प्रहार-पाहार-पार

बतई : लहान सुरी. लांब पात्याची सुरी. हा फारशी शब्द असून तो मराठीत तसाच आलेला आहे.

मोट : विहिरीतील पाणी उपसण्यासाठी असलेली कातड्याची मोठी पिशवी. देशी प्राकृतात 'मोट्ट' हे रूप आढळते. कानडीमध्ये 'मोट्ट' असे रूप आहे. पूर्वी विहिरीतून पाणी उपसण्यासाठी याचा उपयोग होत असे. आता इलेक्ट्रिक मोटारीमुळे या साधनांचा वापर बंद झाला आहे.

कणपट्टी : मोटेच्या कडेला असलेली पट्टी. कानडी 'कणा' म्हणजे काठी, काढ, कानडी 'कणा' या रूपापासून 'कणपट्टी' असे रूप आलेले असावे.

कणा : कड - मोटेच्या कडेला कणा म्हणतात. लोखंडाची पट्टी.

कुनुक : मोटेस जे दावे बांधलेले असते, त्यास एक लाकडाचा खिळा जोडलेला असतो. त्यास कुणुक असे म्हणतात.

छावणी : छावण्या : मोटेस असलेले फळीसारखे साधन. संस्कृत रूप 'छादणी', प्राकृतात 'छावणीया', देशी प्राकृतात 'छायणी', 'छावणी' म्हणजे सैन्याची वस्ती, खिडकीची फळी असा अर्थ आहे. यावरून 'छावण्या' रूप आले असावे.

धक्के : धक्का - ढकल - संस्कृत 'धक्कम',
धक, प्राकृतात 'धक्क' असे रूप आहे.

निष्कर्ष

अवजारे व साधनांची नावे अस्सल देशी आहेत. उदा. 'पास' हा शब्द प्राचीन मराठीत 'पासू' आहे, तर 'रुमण' या शब्दाचे रूप 'रुंभणे' असे प्राचीन मराठीत आहे. 'गाडी' या रूपाचे प्राकृतात 'गड्डी' असे रूप आढळते. 'ढकली' हे 'ढकल' या क्रियेपासून बनलेले शब्द आहे. तीन फणांची म्हणून 'तिफण', दोन फणाची म्हणून 'दुफण' असे रूप बनले. 'इळत', 'ईळा' हे देशी शब्द आहेत. प्रमाण मराठीत 'उकरी' असे रूप बनले.

संस्कृत 'अक्ष' या रूपाचे मराठीत 'आख', 'आक' असे बनले आहे. 'युग' या संस्कृत शब्दाचे 'जू' हे मराठी रूप बनले आहे. 'छट' या संस्कृत रूपाचे 'साटा' हे मराठी रूप होते. संस्कृत 'हलिषा' या रूपाचे 'आळीस' असे रूप बनले आहे. परभाषेतील शब्द 'शिपाई' हा फारशी असून मराठीत तसाच आलेला आहे. फारशी शिपाई म्हणजे सैन्य असा अर्थ असला तरी गाडीस लावण्याचे टेकन या अर्थी मराठीत आलेला आहे. 'बतई' हा फारशी शब्द मराठीने तसाच उचलला आहे. 'गदड', 'कत्ती', 'कुदळ', 'मोट', 'कोयता' हे शब्द कानडी रूपाचे आहे. 'हाडुळ', 'उडया', 'कुण्णी' असे शब्द शेतकऱ्याच्या तोंडी आहेत. 'धाव' हा शब्द व्दार्थी वापरतात. याचा एक अर्थ गाडीच्या चाकाला बसविलेली जी लोखंडी पट्टी असते ती व त्याचाच दुसरा अर्थ ज्यावरून मोट हाकलली जाते, त्यास 'धाव' असा शब्द आहे.

आजच्या यंत्रयुगामुळे होत असलेली शेतीची प्रगती, सुधारणा, विविध संशोधन केलेले बियाणे यामुळे शेतीच्या उत्पादनात वाढ होत आहे. आपण प्रगती केली तरी पण पारंपरिक अवजारे व साधने यांची नावे लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्याविषयी मराठी

माणसांना जुन्या अवजारांची माहिती व्हावी.

- प्रा. दत्तात्रय मारुतीराव माने

अभिरूची निवास, शिवकृपा कॉलनी,
शिरूर ताजबंद, ता. अहमदपूर, जि. लातूर.

मोबा. : ९४०३८६६६५१

पान ११९ वरून....)

समाज माध्यमांच्या युगात आभासी मेसेजेस, शुभेच्छांच्या माध्यमातून सण साजरे करण्यात धन्यता मानली जाते आहे. उत्सवामागील सांस्कृतिक, सामाजिक, नैसर्गिक धारणा, अनौपचारिकता यांऐवजी औपचारिकता, व्यावसायिकता, श्रीमंतीचे प्रदर्शन यांचे दर्शन होताना दिसत आहे.

कालौघात मराठी संस्कृतीतील अनेक सण साजरे करण्याच्या पारंपरिक पद्धती, हेतू लयास जात असून पाश्चिमात्यांचे अंधानुकरण करणाऱ्या नव्या पिढीत व्हॅलेंटाईन डे, प्रपोज डे, ३१ डिसेंबर यांसारखे दिवस उत्सव म्हणून साजरे केले गेले तर नवल वाटू नये अशी स्थिती आज निर्माण होत आहे...

संदर्भ

१) देशमुख, डॉ. उषा, 'प्राचीन कवितेतून व्यक्त होणारे सण व उत्सवदर्शन', सरोजिनी बाबर (संपा.) सण-उत्सव, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्यमाला, पुष्प २७वे, प्र. आ. जानेवारी, १९८८, पृष्ठ १४५.

२) भोसले, द. ता., संस्कृतीच्या पाऊलखुणा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. मार्च २००१, पृष्ठ- सतरा (मनोगत)

- डॉ. राजाराम अ. झोडगे

नूतन महाविद्यालय, सेलू, जि. परभणी, महाराष्ट्र.

मोबा. : ९४२०७८६९७२

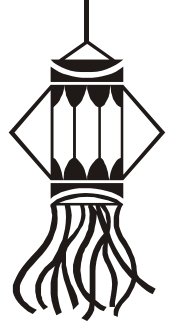

आत्मजाणिवेचा 'कोरोनाकाळ'

अभिषेक व्यंकटेश वळसंगकर

अनुभव कथन

माणूस हा नियतीचा, निसर्गाचा, प्राप्त परिस्थितीचा कसा आणि किती 'बाहुला' आहे हे गेल्या सहा महिन्यांपासूनच्या 'कोरोना' आक्रमणाच्या, फैलावाच्या, बाधित अनुभवाने सिद्ध केले आहे. या कोरोना बाधितांच्या वाढत्या संख्येमुळे संपूर्ण जग हादरून गेल्याचे दृष्टीपथात आहे. प्रत्येक माणूस या परिस्थितीपुढे हतबल झाल्याचे दिसून येत आहे. प्रगतीपर विचाराने, विज्ञानदृष्टीने कितीही मोठा पल्ला गाठला तरी निसर्गाच्या भयाण परिस्थितीपुढे कोणाचे चालेना अशी आजची स्थिती आहे. माणूस हा 'पराधीन' आहे तो याच अर्थाने. कोरोनाच्या या भयाण, भयंकर प्रादुर्भावाने 'होत्या'चे 'नव्हते' होईल का अशी चिन्हे दिसू लागली. कोरोना काळ म्हणजे एका अर्थी मानवी जीवनावर निसर्गाने लादलेली एक प्रकारची आणीबाणीच म्हणावी लागेल. ज्यामुळे जगातील माणसाचे जीवन विसकळीत झाले. त्याचे सर्व व्यवहार, रोजच्या रोजीचेही थंडावले आणि कार्यक्षमता कमी झाली. हा विचार समोर ठेवून जीवितहानी, मानवहानी टाळण्यासाठी संपूर्ण भारतात लॉकडाऊनची परिस्थिती निर्माण झाली आणि लॉकडाऊन केले गेले. त्यामुळे 'लॉकडाऊन' हा शब्द आता परिचित झाला असून तो कोरोना काळात अंगवळणी पडला, असे या शब्दाने लोकांना 'डाऊन' केले आहे. कोरोना या व्हायरसमुळे पहिल्यांदा चीनमध्ये लागण होऊन ही विचित्र परिस्थिती हळूहळू सर्व जगात आणि सर्व देशांत निर्माण झाली.

साऱ्या जगाप्रमाणे साऱ्या भारतातील राज्यांत या कोरोनाचे थैमान सुरू आहे. हे सारे कल्पनेच्या आवाक्या बाहेरचे असे आहे. कोरोनाच्या प्रभावामुळे कर्नाटकातील गुलबर्गा शहरात एक व्यक्ती मृत्यूमुखी पडली. ती व्यक्ती देशातील पहिली व्यक्ती होती. दुर्दैवाने या बाबतीत गुलबर्गा हे नाव देशपरिचित झाले. परिस्थिती आटोक्यात येईल म्हणून एक आठवड्याचा कडक लॉकडाऊन घोषित झाला; परंतु या कोरोनाने दीर्घकाळ

मुकाम वाढवला आणि दीर्घकाळ जनता कर्फ्यू व लॉकडाऊन सुरू झाला. त्यामुळे जनतेच्या चलनवलनात अडथळे येऊ लागले आणि कोरोनाची गंभीर परिस्थिती तळ ठोकून राहिली. दळणवळण, लोकसंपर्क, लोककार्य, व्यक्तिगत कामे ही हळूहळू का होईना थंडावत चालली. त्यामुळे माणूस हवालदिल झाला. त्याला बाहेर पडणे धोक्याचे वाटू लागले, जबाबदारीचे वाटू लागले. घरी बसण्याने तो कंटाळू लागला. त्याचे मन बेचैन होऊ लागले. कार्यनिष्ठ, पोटापाण्यासाठी धडपडणाऱ्या जीवाची काहिली होऊन रिकामटेकडेपण त्याला खाऊ लागले. रिते मन (Empty mind is Devil's workshop !) ची जाणीव होऊ लागली.

घर, टी. व्ही. आणि मोबाईल हे जणू प्रत्येक कुटुंबाचे, कुटुंबातील व्यक्तीचे अमर, अकबर आणि अँथनी झाले. सुरुवातीच्या काळात औषधी दुकाने, किराणा, हॉस्पिटल्स या अत्यावश्यक सेवा खुल्या होत्या; पण नंतर या सेवेवरही कोरोनाचा खूप प्रभाव पडला आणि ही सेवा काही अंशी खंडितही झाली. प्रत्यक्षात या काळात मदतीचा ओघ सुरू झाला. मानवीदृष्टी बळावत चालली. परोपकाराची तशी आत्मजाणीव होऊ लागली, ही चांगली बाब म्हणावी लागेल; पण यातही मदतीच्या हातापेक्षा फोटो प्रसिद्धीला महत्त्व दिल्याचे दिसून आले. वृत्तवाहिन्यांनी 'आम्ही ठळक बातमी दिली आहे' असे म्हणण्याची अहं भूमिका मिरवली. असो. ही वेळ आणि काळ स्पर्धेचा नाही, ही समज कुठेतरी बाजूला सारल्यासारखे वाटून गेले. बुद्धीचे बळ खर्ची करण्याऐवजी राजकारण करणारे बुद्धिबळ अधिकतरपणे दिसून आले.

अनेक जणांच्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या. आर्थिक परिस्थिती खालावल्याने डोक्यात सक्षम विचार येईनासे झाले. तसे जीवनातल्या महत्त्वाच्या गोष्टी कुठल्या याची जाणीव होऊ लागली. ही जाणीव मनाला

जखमापण देऊ लागली. या परिस्थितीत या जाणिवांचे रूपांतर हळूहळू आत्मजाणिवेत होऊ लागले. माणूस तसा अंतर्मुखही झाला. परिस्थितीने त्याला आत्मजाणीव दिली. त्याचे पाय जमिनीवर आणून आकाशाला गवसणी घालण्याची मानसिक ताकद त्याच्यात प्रवेश करू लागली हेही नसे थोडके. या परिस्थितीत अन्नदानाचे महत्त्व कळून आले. रंजल्या-गांजल्यांना आपुले म्हणण्याची संतवृत्ती जागी झाली आणि कोरोनाने मानवी अहंकाराचा नाश केला हेही सिद्ध झाले. मोबाईलच्या साहाय्याने संपर्क होतो खरा; पण प्रत्यक्ष भेटीची आस वेगळी असते, ती मोबाईलमुळे पुरी होऊ शकत नाही.

मास्क वापरत चालण्याची मुभा असल्यामुळे डोळे एकमेकांकडे रोखून पाहणे अधिक होण्याने डोळ्यांतील भाव समजणे, प्रकट करणे हे कठीण झाले आहे.

शिक्षणाच्या संदर्भात 'कोरोना काळ' हा महाकाळ ठरतो की काय असे वाटू लागले आहे. उन्हाळी सुट्ट्यांबरोबरच कोरोनाची दीर्घ सुट्टी विद्यार्थी, मुला-मुलींनी अनुभवली. या काळात कोरोनाने प्रत्येकाच्या मनात संशयाचे घर उभे केले. अशा आणीबाणीच्या काळात माणुसकी पणाला लागते. दुर्बुद्धीचा बुद्धीवर विजय मिळविल्याचे चित्रही पाहावयास मिळाले. प्राप्तपरिस्थितीत वस्तूपेक्षा सद्देवेचे चांगला उपयोग करण्याचा माणसाने प्रयत्न केला, याची ठळकपणे नोंद घेण्यासारखी आहे. हेही दिवस गत होतील असा माणसाने विश्वास बाळगला पाहिजे. अशा प्राप्त काळात 'सुंदर लेणी' खोदण्याचा प्रयत्न माणसांकडून झाला तर 'हे विश्वचि माझे घर' व्हावयास वेळ लागणार नाही. साधी राहणी, उच्च विचारसरणी बाळगून निष्काम कर्म करत राहण्याची हीच वेळ आहे आणि ही आत्मजाणीव सर्वाना तारणारी अशी आहे.

टिळक-सावरकरांसारख्या निरपेक्ष वृत्तीच्या देशप्रेमींनी काळ्यापाण्याची शिक्षा कशी अनुभवली असेल ? नुसते घरी बसून कंटाळा येतो असे म्हणणे कितपत योग्य ठरणारे आहे ? कोरोनामुळे भेटीगाठी कमी झाल्या, नातीगोती जोडली गेली, तशी काही प्रमाणात उसळल्याचे दिसून आले. सभा-संमेलनात प्रत्यक्ष सहभाग या गोष्टींचे महत्त्वही कळून आले. माणूस हा 'एकटा' असला तरी तो सामाजिक प्राणी आहे. (A Man is a social Animal !) हेही तितकेच खरे. धैर्य, सुसंस्कार, आत्मजाणिवेचे टॉनिक परिस्थिती

देते, याचे टिळक हे ठळक उदाहरण म्हणून आहेत. तर सावरकरांच्या नावातच 'सावरणे' होते. दुष्ट परिस्थितीत ते स्वतः सावरले आणि इतरांनाही सावरले. या थोरामोठ्यांचा आदर्श घेऊनच आपण स्वतःबरोबर इतरांना सावरले पाहिजे, ही आत्मजाणीव प्रत्येकाने बाळगली पाहिजे. हेही दिवस जातील, ही मनी आशा घेऊन जगत राहिलो तर आपल्यापासून यश दूर नाही. हे यश आपल्या समीपच आहे.

- अभिषेक व्यंकटेश वळसंगकर

गुलबर्गा, कर्नाटक.

कन्नड ज्ञानपीठ ६

यू. आर. अनंतमूर्ती (२१ डिसे. १९३२-२२ ऑगस्ट २०१४)

कन्नड भाषेतला सहावा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा १९९४ साली उडुपी राजगोपालाचार्य अनंतमूर्ती यांना कन्नड साहित्यातील त्यांच्या समग्र योगदानासाठी देण्यात आला. यू. आर. अनंतमूर्ती हे कन्नडमधील अतिशय महत्त्वाचे कादंबरीकार, कथाकार आणि समीक्षक होते. त्यांनी म्हैसूर विश्वविद्यालयातून एम. ए.ची पदवी घेतल्यानंतर तेथेच प्राध्यापक म्हणून काम केले. नंतर उच्चशिक्षणासाठी त्यांनी ब्रिटनला प्रयाण केले. तेथे त्यांनी बर्मिंगहॅम विश्वविद्यालयातून डॉक्टरेट मिळवली आणि पुन्हा म्हैसूर विश्वविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम केले. पुढे ते महात्मा गांधी विश्वविद्यालय, कोटायम, केरळ येथे कुलगुरू झाले. त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रातली अनेक महत्त्वाची पदे भूषवली. संस्कारा, भावा, भारतीपुरा आणि अवस्थे या त्यांच्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. त्यांच्या 'संस्कारा' या कादंबरीवर आणि 'चोमन दूडी', 'घटश्राद्धा' या कथेवर चित्रपट निघाले. त्यांनी अनेक कलात्मक आणि वास्तववादी अशा कथा लिहिल्या. मानवी नातेसंबंध, हिंदू समाजातील वेगवेगळ्या रितीपरंपरा, आजचे सामाजिक वास्तव या त्यांच्या लेखनाच्या प्रेरणा होत्या. त्यामुळे एखाद्या ब्राह्मण कुटुंबातील पितापुत्र संबंध यापासून ते नोकरशाहीतील भ्रष्टाचार येथपर्यंत त्यांच्या लेखनाचे विषय आहेत. कर्नाटक सरकारचा राज्योत्सव पुरस्कार, भारत सरकारचा 'पद्मभूषण' पुरस्कार आणि मॅन बुकर इंटरनॅशनल पुरस्कारासाठी नामांकन हे त्यांचे महत्त्वाचे सन्मान आहेत. त्यांनी लोकसभा आणि राज्यसभा यांच्या निवडणुका लढवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. शेवटच्या काळात मोदी सरकारवर त्यांनी कडक टीका केल्याने, त्यांना मोदी समर्थकांच्या रोषाला सामोरे जावे लागले होते.

लेख

रांगोळी आणि संस्कृती

मीनाक्षी बक्षी

रांगोळी म्हणजे हिंदू संस्कृतीचा कलात्मक आदर्श होय. रांगोळी आणि संस्कृती यांचा अन्योन्य संबंध आहे. रांगोळी हे भारतीय संस्कृतीचं प्रमुख व अत्यंत महत्वाचं अंग आहे. रांगोळीमध्ये भारतीय संस्कृतीची प्रतीके व चिन्हे यांचा मनसोक्त व मुक्तपणे वापर केला जातो. या चिन्हांच्या माध्यमातून रांगोळी आपल्याला भारतीय संस्कृतीचा परिचय करून देते व सतत तिची स्मृती ताजी व टवटवीत ठेवते. संस्कृतीच्या प्रतीकांतून संस्कारक्षम मनावर कळत नकळत संस्कार होत असतात. त्यातूनच मनाची जडणघडण होत असते. कुठल्याही धार्मिक किंवा मंगलकार्यात रांगोळी आवश्यक व प्राथमिक गोष्ट आहे. सौंदर्याचा साक्षात्कार व मंगलाची सिद्धी हे रांगोळीचे दोन उद्देश होत.

एखाद्याला किंवा एखादीला ओवाळताना ती व्यक्ती बसलेल्या पाटाभोवती आणि पुढेही रांगोळी काढतात. समारंभाच्या भोजनप्रसंगीही पाटाभोवती व पानाभोवती रांगोळी काढतात. दिवाळीच्या सणात दारापुढे व अंगणात विविध प्रकारच्या रांगोळ्या काढून त्या विविध रंगांनी भरतात. जुन्या काळी प्रत्येक घरी रोज दारापुढे सडासंमार्जन करून रांगोळी काढण्याची प्रथा होती. रांगोळी सुबक आणि सुरेख रेखाटली जायची. गोमयाने सारवलेल्या अंगणात नाजूक हाताने रेखीव रांगोळीतून स्वर्ग पृथ्वीवर अवतरत असे. फ्लॅट संस्कृतीमुळे भारतीय संस्कृतीच्या प्रतीकांतून अंगण नाही, तुळशी वृंदावनही नाही.

जमीन सारवल्यावर तिच्यावर रांगोळीच्या चार रेषा न विसरता ओढल्या जातात. रांगोळी न घातलेली सारवलेली जमीन अशुभ समजतात. श्री आनंदधनराम रांगोळीचे तात्त्विक रहस्य विशद करताना लिहितात, 'जमिनीवर केरसुणी फिरवताना किंवा सारवताना जमिनीवर सूक्ष्म रेषा निर्माण होतात. त्यात एक प्रकारचे कंपन असते. या रेखा अनियमित असल्याकारणाने त्यांचे कंपनही अनियमित असते. म्हणून ते शरीराला, नेत्रांना व मनाला

हानीकारक असते. हे अनिष्ट कंपन टाळण्यासाठी सारवलेल्या जमिनीवर कोन आणि शुभचिन्हे व्यवस्थित रूपाने रांगोळीच्या माध्यमाने काढली की झाडल्याचे व सारवल्याचे अशुभ परिणाम दूर होऊन शुभ परिणामांची प्राप्ती होते.'

रांगोळी ही कला दोन हजार वर्षांपासून प्रचलित असल्याचे आढळून येते. रांगोळी ही मूर्तिकला आणि चित्रकला यांच्याही आधीची आहे. विष्णुपुराणात लक्ष्मी-विष्णूच्या विवाहप्रसंगी शुभचिन्हांच्या तसेच फुलांच्या रांगोळ्या काढल्याचा उल्लेख आहे. 'रंगवल्ली बहुविध काढल्या कुंजरमणिमय सहज शोधल्या' असं वर्णन रामसीता विवाहप्रसंगी तुलसीरामायणातील बालकांडात केलेले आहे. मार्कंडेय पुराणात सडासंमार्जनानंतर रांगोळीने स्वस्तिकाकृती काढण्याचे महत्त्व वर्णन केलेले आहे. सातव्या शतकातील 'वरांग चरित' यामध्ये पंचरंगी चुर्णे, धान्ये आणि फुले यांनी रांगोळी काढल्याचे सांगितले आहे. शिशुपाल वधाच्या वर्णनात रांगोळीला 'रंगावली' असे म्हटले आहे. वात्सायनाच्या कामसूत्रामध्ये चौसष्ट कलांमध्ये रांगोळी काढण्याच्या कलेचा उल्लेख आढळतो. इसवीसनाच्या तिसऱ्या शतकातील साहित्यात धान्यांची, फुलांची रांगोळी काढल्याचा उल्लेख आढळतो. सरस्वती मंदिरात रांगोळी काढीत असत. कामदेव व शिवमंदिरातही रांगोळीचा उल्लेख सापडतो. त्रिविक्रमभट्टांच्या 'नळचंपू' (इ. स. १२५) आणि सोमदेवांच्या 'यशस्तिलक चंपू' (इ. स. १५९) मध्ये उत्सव प्रसंगी घरासमोर रांगोळी काढीत असल्याचा उल्लेख पाहायला मिळतो. हेमचंद्राने (११-१२ वे शतक) देशीनाममाला ग्रंथामध्ये तांदळाच्या पिठाने रांगोळी काढल्याचे सांगितले आहे. मानसोल्लासात (बारावे शतक) सोमेश्वराने रांगोळीला धुलिचित्र असे संबोधले आहे.

रांगोळीचा मूळ संस्कृत शब्द रंगवल्ली आहे.

रांगवळी, रंगमाला, रंगावली, रांगोली अशा नावाने ती ओळखली जाते. विशिष्ट शुभ चूर्ण चिमटीतून जमिनीवर सोडून रेखाटलेल्या आकृतीला 'रांगोळी' असे म्हणतात. रांगोळी विविध रंगांनी सजविली जाते. शिरगोळे नावाच्या विशिष्ट प्रकारच्या पांढऱ्याशुभ्र दगडापासून बनविलेले रवाळ चूर्ण वापरून रांगोळी काढतात. या चूर्णालाही 'रांगोळी' असेच म्हणतात. रांगोळी म्हणजे रांगोधीची किंवा रांगोळी काढण्याची पूड. कोकणात भाताची फोलफटे (करलं) जाळून त्याची पांढरी राखही रांगोळी म्हणून वापरतात. रांगोळीचे पीठ सामान्यपणे जाडेभरडे असते. त्यामुळे चिमटीतून ते सहजपणे सुटते.

रांगोळीचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. शुभ्र पीठापासून काढलेल्या रांगोळीला 'धुलीचित्रे' म्हणतात. धुलीचित्रे साधी असतात. ही रांगोळी उत्तर भारतात व इतर भागातही वापरतात. तांदूळ भिजत घालून ते छान वाटून घेतात. या वाटणाच्या पाण्याने चित्र काढतात. काडीला कापूस गुंडाळून ती या पाण्यामध्ये बुडवून रांगोळ्या काढतात. या रांगोळ्यांना 'रसचित्रे' म्हणतात. रसचित्रे अलंकारिक असतात. ही रांगोळी दक्षिण भारतात वापरतात. प्रथम भूमीवर मोजून काही ठिपके ठेवून ते उभ्या आडव्या रेषांनी जोडून त्यातून मोर, कासव, कमळ, वेल इत्यादी आकृत्या निर्माण करतात. याला 'ठिपक्यांची रांगोळी' म्हणतात. ठिपक्यांची रांगोळी जटिल पण आकर्षक असते. काही रांगोळ्या आकृतिप्रधान असतात. आकृतिप्रधान रांगोळी राजस्थान, महाराष्ट्र, दक्षिण भारत, उत्तर प्रदेश या प्रदेशांत आढळते. तिच्यात रेखा, कोन आणि वर्तुळे ही प्रमाणबद्ध दिसतात. काही रांगोळ्यांमध्ये फुलपत्री, वृक्षवल्ली व पशुपक्षी यांना प्राधान्य असते. अशा रांगोळ्यांना 'वल्लरीप्रधान रांगोळी' म्हणतात. अशी रांगोळी काढण्यात बंगाली स्त्रिया सिद्धहस्त आहेत. ही रांगोळी आकृतीप्रधान रांगोळीपेक्षा अधिक मोहक

वाटते. रांगोळीत ज्या आकृत्या काढतात, त्या प्रतीकात्मक असतात सरळ रेषेपेक्षा वक्र रेषा ही सौंदर्याची विशेष अनुभूती घडविते.

रांगोळी काढण्याची कला भारतामध्ये विविध राज्यांमध्ये असल्याचे आढळून येते. रांगोळी ही सर्वत्र शुभप्रद आणि अशुभनिवारक मानली जाते. जिथे रांगोळी आहे, तिथे देवदेवतांचा निवास असतो असा समज आहे. प्रत्येक राज्यात तेथील भाषेनुसार रांगोळीला वेगवेगळी नावे आहेत.

राज्य	रांगोळीचे नाव
कर्नाटक	रांगोली
आंध्रप्रदेश, तेलंगणा	मुगलू, मुग्गु
तामिळनाडू	कोलम
केरळ	पुविडल
गुजरात	साथिमा
सौराष्ट्रातील ग्रामीण भाग	सथ्या
राजस्थान	मांडणा
मध्यप्रदेश	चौकपूर्णा
बंगाल	अल्पना
बिहार	अलिपना
उत्तर प्रदेश	सोनराखना
ओरिसा	झुंटी, ओसा

उत्तर भारतात काही ठिकाणी रांगोळी 'सांझी', 'आपना' या नावाने ओळखतात. आंध्र, तेलंगणा, बंगाल या राज्यांमध्ये रांगोळी काढण्यासाठी तांदळाच्या पिठाचा वापर करण्याची पद्धत आहे. केरळमध्ये विविध फुले-पाने वापरून रांगोळी काढण्याची प्रथा आहे. आंध्र व तेलंगणामध्ये तांदळाची पिठी तयार करून जमिनीवर व त्याचप्रमाणे

भिंतीवरसुद्धा रांगोळी काढतात. सात वारांच्या सात रांगोळ्या काढण्याचीही प्रथा तेथे आहे. मध्य प्रदेशात चौकपूर्णा रंगांनी सुरेख सजवितात. भारतातील सर्व भागात रांगोळी ही पवित्र मानली गेली आहे.

रांगोळी मुख्यत्वे स्त्रियाच काढतात. ती काढण्यासाठी त्यांना फूटपट्टी, दोरा, कुंचला इत्यादी कोणत्याही उपकरणाची आवश्यकता नसते. त्यांची बोटे मुक्तपणे फिरून विविध आकृत्या सहजपणे निर्माण करतात. रांगोळीतल्या प्रत्येक आकृतीचा प्रारंभ तिच्या केंद्रातून होत असतो. रांगोळीत ज्या आकृत्या काढतात, त्या प्रतीकात्मक असतात. सरळ रेषेपेक्षा वक्र रेषा ही सौंदर्याची विशेष अनुभूती घडविते. रांगोळीच्या दोन समांतर रेषांच्या मध्यभागी दोन वक्र रेषा एकमेकींवर चढवून एक साखळी आकाराला आणतात. ही साखळी म्हणजे नागयुग्माचे प्रतीक असते. अष्टदल हे अष्टदिशात्मक विश्वाचे तसेच सूर्य व विष्णू यांचे प्रतीक असते. या शिवाय एकलिंगतोभद्र, अष्टलिंगतोभद्र, सर्वतोभद्र अशाही रांगोळ्या धर्मकृत्यात काढल्या जातात. यात मोठ्या चौकोनातले बारीक चौकोन विशिष्ट पद्धतीने कुंकवाने भरून त्यातून शिवलिंगाची आकृती निर्माण करायची असते. या रांगोळ्या शैव धर्माशी संबंधित आहेत.

रांगोळी रेखाटताना स्त्रिया रांगोळीमध्ये अनेक शुभचिन्हे हमखास चितारत असतात. विशेषतः देव्हाच्यातील देवासमोर रांगोळी काढताना ॐ, श्री, चंद्र, सूर्य, दीप, शंख, चक्र, पद्म, गोपद्म, पदचिन्हे, स्वस्तिक इत्यादी शुभचिन्हे काढली जातात. ही व अशीच अजून काही शुभचिन्हे काय दर्शवितात, हे आपण जाणून घेणार आहोत.

ॐ हे मानवाने परमेश्वराचे ठेवलेले नाव. ॐ ही परमेश्वराची वाङ्मयीन मूर्ती. ही सृजनात्मक स्पंदनाची स्मृती आहे. श्री हे शुभारंभाचे प्रतीक आहे. शंख हे प्रणव ध्वनीच्या नादमयतेच्या प्रकटीकरणाचे

प्रतीक आहे. चक्र हे गतिसूचक आहे. भूत, वर्तमान आणि भविष्यकाळ या सृष्टिचक्राच्या परिवर्तनशील शक्तीचे प्रतीक आहे. पद्म हे स्त्री-तत्त्व आहे. ते संस्कृतीचे सार आणि शुद्ध ज्ञान यांचे प्रतीक आहे.

स्वस्तिक हा शब्द 'सु' म्हणजे शुभ व 'असति' म्हणजे अस्तित्वात असणे या दोन शब्दांच्या संधीतून तयार झाला आहे. हे दोन शब्द एकत्र येतात तेव्हा चांगल्या गोष्टींचे अस्तित्व असू दे, असा त्याचा अर्थ असतो. स्वस्तिकाच्या आकारात एक संरक्षक शक्ती असते. प्राचीन काळी किल्ले तयार करण्यासाठी या चिन्हाचा वापर केला जात असे. मोहेंजोदडोच्या मुद्रेवरही हत्ती स्वस्तिक चिन्हाला नमन करताना आढळून येतो, असे म्हणतात. देवांना स्वस्तिक हे आसन म्हणून इतके प्रिय असते, की स्वस्तिक काढल्याबरोबर तिथे कुणी ना कुणी देवता येऊन स्थानापन्न होते. मध्याश्मयुगात भारतात स्वस्तिक चिन्हाचा उपयोग सुरू झाला असावा.

गोपद्म पदचिन्हे म्हणजे लक्ष्मीची पावले असतात. लक्ष्मी ही सुबत्ता, समृद्धी, आनंद यांचे प्रतीक आहे. लक्ष्मीची पावले बहुदा मुख्य दारासमोर किंवा देव्हान्याच्या बाजूला काढली जातात. एकप्रकारे या पदचिन्हांच्या रांगोळीच्या माध्यमातून लक्ष्मीला निमंत्रित करण्यात येते.

भारतीय संस्कृतीचे लाडके प्रतीक म्हणजे पद्म-कमळ होय. हे अत्यंत पवित्र फूल समजले जाते. जीवनदान, सुपीकता आणि संपत्ती हे तीन घटक कमळाशी निगडित असल्याचे सांगितले जाते. रांगोळीमध्ये कमळाचा वापर करणे अत्यंत लोकप्रिय आहे आणि हे शुभ मानले जाते.

अग्नीच्या तेजाचे सौम्य व शांत स्वरूप म्हणजे पणती किंवा दीपज्योत. दीपज्योत लक्ष्मीस्वरूप मानतात. भारतीय संस्कृतीच्या सौम्य, स्निग्ध; पण तेजस्वी स्वरूपाचे प्रतीक म्हणजे भारतीय संस्कृतीची

लाडकी लेक दीपज्योत. तात्त्विकदृष्ट्या विचार करता पणतीची ज्योत ज्ञान व ईश्वरापर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग दर्शविते. दिवाळी सणामध्ये दीपज्योतीच्या विविध प्रकारच्या सुंदर व आकर्षक रांगोळ्या काढल्या जातात.

रांगोळीतील चिन्हे

बिंदूमध्ये बीजाचे रहस्य आहे. सरळ रेषा हे सरलतेचे चिन्ह आहे. अर्धवर्तुळ धारणाशक्तीचे प्रतीक मानले जाते. वर्तुळ पूर्णत्वाचे प्रतीक आहे. सर्परेषा हे वायू, जल, लाटा, भरती, सुसंस्कृतता, प्रगती यांचे प्रतीक आहे. केंद्रवर्धिनी विश्वाच्या अनंततेचे प्रतीक आहे. तुरा स्वाभिमान, सन्मान यांचे प्रतीक आहे. कलश देवतांच्या अंशाचे प्रतीक मानले जाते. ध्वज हे तपाचे, त्यागाचे संकेत आहे. त्रिदल हे त्रिकाल, त्रिभुवन, तीन अवस्था यांचे सूचक आहे. शृंगला हे स्नेहभाव, एकात्मता व संयमाचे प्रतीक आहे. विष्णुपाद हे ईश्वरी अधिष्ठानाचे, मार्गदर्शनाचे प्रतीक आहे. कोयरी सौभाग्याचे प्रतीक आहे. धनुष्य विजयप्राप्तीचे प्रतीक आहे. बाण हे लक्ष्यसिद्धीच्या संप्रेरक शक्तीचे, एकाग्रतेचे आणि निश्चयाचे प्रतीक आहे. गदा हे सामर्थ्याचे प्रतीक आहे. तसेच ते सत्याचे रक्षण करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक आहे. त्रिशुलाची तीन टोके म्हणजे ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्या रूपाने शक्तीचे प्रतीक आहे. ते सर्जन, पालन आणि संहार यांचे दैवत आहे. श्रीफळ हे शुभतत्त्व व सर्जनशक्तीचे प्रतीक आहे.

या चिन्हांबरोबरच आणखी काही चिन्हे, आकृत्या यांचाही वापर रांगोळ्यांमधून केलेला पाहावयास मिळतो. अशीच एक आकृती म्हणजे गाय. वसुबारसच्या दिवशी गायीची पूजा केली जाते. गायीप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्याची ती एक कृती असते. या दिवशी गाय आणि वासरू यांचे चित्र असलेली किंवा गायीच्या खुरांचे ठसे किंवा गोपद्माची रांगोळी काढण्यात येते. अशी रांगोळी काढण्यामागेही कृतज्ञता व्यक्त करणे हाच हेतू असतो.

अलीकडे संस्कारभारती रांगोळी खूप लोकप्रिय होत आहे. संस्कारभारती रांगोळी ही एक विशिष्ट प्रकारची रांगोळी आहे. ती एका विशेष पद्धतीने काढली जाते. 'संस्कारभारती' नावाची एक संस्था आहे. ही संस्था रंगकला आणि ललितकलांच्या माध्यमातून नृत्य, नाटक, लोककला, साहित्य, चित्रकला यांच्या अभिवृद्धीचे कार्य करते आहे. याच बरोबर रांगोळीची प्राचीन व पारंपरिक कला या अत्याधुनिक काळात लुप्त होऊ नये, ती टिकावी या उत्कट अपेक्षेने तिच्या अभिवृद्धीचे कार्यही या संस्थेने हाती घेतले आहे. भारतीय कला व संस्कृती यांचे संरक्षण व संवर्धनाचे कार्य ही संस्था तत्परतेने करत आहे.

संस्कारभारती रांगोळीच्या प्रशिक्षणासाठी ही संस्था सात दिवसांच्या शिबिरांचे आयोजन करते. ही शिबिरे भारतात अनेक ठिकाणी चालवली जातात. या रांगोळीला 'भूअलंकरण' म्हणजेच 'भूसजावट' असेही म्हणतात. या आकर्षक रांगोळीने भूमातेला सजविले जाते. रांगोळीच्या माध्यमातून केलेली ही भूमातेची पूजाच आहे. यामध्ये मनाची एकाग्रता आहे, चित्रकलेची अभिव्यक्ती आहे आणि बुद्धिचातुर्यही आहे.

ही रांगोळी काढण्याची रीत थोडी वेगळी आहे. रांगोळी उभे राहून काढायची असते. रांगोळी काढताना दोन बोटांच्या चिमटी ऐवजी तीन बोटांच्या चिमटीतून किंवा पाचही बोटांतून रांगोळी अत्यंत कुशलतेने सोडली जाते. शक्यतो ही रांगोळी एकट्या ऐवजी समूहाने काढली जाते. निदान दोघे तरी असावेत. या रांगोळीसाठी काही साधनांची आवश्यकता आहे. ती म्हणजे पांढरी व विविध रंगांची रांगोळी, दोरा, चुन्याची भुकटी, पिठाची चाळणी व पुसायचा कपडा.

छोटी, मोठी जशी जागा उपलब्ध असेल त्या अंदाजाने आधी मध्यवर्ती बिंदू निर्धारित करून दोरा व चुन्याच्या भुकटीच्या साहाय्याने त्या बिंदूपासून बाह्य

वर्तुळ काढतात. त्यानंतर केंद्रबिंदूपर्यंत आतून छोटी-मोठी आपल्याला हवे असतील तशी व हवी तेवढी वर्तुळे काढतात. आपल्या रंगसंगतीच्या योजनेनुसार प्रत्येक वर्तुळात वेगवेगळे रंग चाळणीतून पसरतात. त्यानंतर या रंगांवर पांढऱ्या रांगोळीने चित्रे व संस्कृतीची चिन्हे काढतात. मध्यबिंदूपासूनच ही चित्रे व शुभचिन्हे काढायला आरंभ करून त्यांचा विस्तार करत जातात. ही चित्रे रेखाटताना दोन्ही पायांमध्ये ठराविक अंतर ठेवून उभे राहतात व कंबरेमध्ये पुढे वाकून रांगोळी काढतात.

संस्कारभारतीची ही रांगोळी नुसतीच एक आकृती नसून ती एक विशाल कलाकृती आहे. ही कलाकृती मनाला प्रसन्नता व आनंद प्रदान करते.

- मीनाक्षी बक्षी

११-२१५, वरची आळी,
ब्रह्मपूर, कलबुरगी ५८५१०३.
फोन : ०८४७२ - २२३८७४

हा अंक आपल्याला कसा वाटला ?

वाचकहो,
आपला प्रतिसाद हा आमच्यासाठी फार महत्वाचा आहे. आपल्या प्रतिक्रिया कृपया पत्र, ई-मेल किंवा व्हॉट्सअप द्वारे अवश्य कळवा.

ई मेल -

satakar.sarvottam@gmail.com

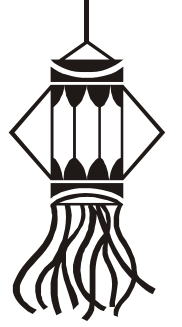
व्हॉट्सअप मोबाईल -

०९२४२१९३७९२

कथा

खेड्यातील डॉक्टर

राधिका घोगले

आज मला माझे रोजचे पेशंट तपासणे झाल्यावर माझ्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या हद्दीत येणाऱ्या दोन-तीन गावांमध्ये मुलाखात घ्यायची होती. म्हणून मी आज सर्व पेशंट लवकरात लवकर तपासत होतो; पण त्यात एखादे वृद्ध आजी किंवा आजोबा आले, तर त्यांना वेळ द्यावाच लागत असे. त्यांना औषधांपेक्षा त्यांचे बोलणे, गाऱ्हाणी, शारीरिक तक्रारी ऐकून घेतल्यामुळे ते बरे होतात, असा माझा अनुभव होता. आज १२.३० वाजेपर्यंत पेशंट संपले होते. नंतर कोणी आले तर कंपाऊंडरला औषध देण्यास सांगून मी अमच्या सरकारी जीपमध्ये जाऊन बसलो. माझ्या बरोबर माझे दोन आरोग्य निरीक्षक आले.

पावसाळ्याचे दिवस होते. दोन दिवसांपासून पावसाचे प्रमाण कमी झाले होते. कायम धुळीने माखलेली झाडांची पाने स्वच्छ आणि हिरवीगार दिसत होती. आजूबाजूचा परिसर हिरवा हिरवा दिसत होता. शेतकरी शेतीच्या कामांत मग्न होते. या भागात भातशेती असल्यामुळे भाताच्या लावणीचे काम चालू होते. ट्रॅक्टरमधून भाताची रोपे मागणी नुसार पुरवठा करणारे शेतकरी त्यांच्या ट्रॅक्टरमधून भातरोपे पोचवण्याचे काम करत होते. भातशेतीमुळे वाफ्यात पाणी भरून राहत असे, त्यामुळे डासांचा व त्यामुळे मलेरियाचा या भागात जास्त प्रकोप होता.

आम्ही गप्पा मारत जात होतो. आमच्या ड्रायव्हरने जुने हिंदी गीत गाडीतल्या कॅसेट प्लेअरमधून चालू केले होते. वातावरण प्रसन्न आणि आल्हाददायक होते. तेवढ्यात आमचा निरीक्षक म्हणाला, “सर, आपल्या क्षेत्रहद्दीत येणाऱ्या एका गावातील जोशी नावाच्या एका डॉक्टरांनी त्यांची प्रॅक्टीस बंद केली आहे. आपण त्यांना परत प्रॅक्टीस चालू करण्यास सांगू या.” मलाही आश्चर्य वाटले. “बघू या, कोणत्या कारणाने त्यांनी प्रॅक्टीस बंद केली आहे.” असे म्हणून ड्रायव्हरला जीप डॉ. जोशींच्या गावाकडे

घेण्यास सांगून मी विचार करत होतो. वीस-वीस वर्षांपासून अशिक्षित खेड्यात प्रॅक्टीस करणाऱ्या डॉक्टरने प्रॅक्टीस का बंद केली ? एकदम जीप थांबल्यामुळे माझी विचारशृंखला तुटली. रस्त्यात येणाऱ्या एका गावाच्या ग्रामपंचायतीसमोर पिण्याचे पाणी शुद्ध करण्याकरीता टीसीएलची बॅग उतरवण्यात आली. सरपंच, तलाठी ग्रामपंचयतीमध्ये हजर असल्यामुळे त्यांच्या आग्रहामुळे आम्हाला सर्वाना उतरावे लागले. आमच्या अनुभवी निरीक्षकाने पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे रोगराई उद्भवू शकते तेव्हा नियमित पाण्याची टाकी, आड, विहिरीचे क्लोरीनेशन करण्यास सांगून लेखी नोटीस देऊन तलाठाच्याही सही दुसऱ्या कॉपीवर घेतली. पाईपलाईन लीकेज दुरुस्त करून घेण्यास सांगण्यात आले. ग्रामपंचायतीमध्ये सरपंच, तलाठी चहा पिण्याचा आग्रह करत. मी चहा घेत नसल्यामुळे माझ्या बरोबर असलेल्या स्टाफला चहा मिळत नाही, हे लक्षात आल्यापासून ‘मी चहा घेत नाही’ हे अगदी शेवटी चहा आल्यावर सांगत असे. सर्व स्टाफ चहा घेऊन गाडीत बसला. ड्रायव्हरने डॉ. जोशींच्या गावाकडे जीप वळवली. येथे आल्यावर आमचे कर्मचारी डॉ. जोशींच्या घरी जात व तेथे त्यांचे यथोचित स्वागत होत असे.

गावोगावी आम्ही क्षय रुग्णांकरीता DOT (Direct Observation Treatment) बनवले होते. या गावात डॉ. जोशी आमचे DOT होते. त्यांच्या गावातील रुग्णांचे क्षयाचे निदान झाले की, रुग्णाच्या नावाचा बॉक्स त्यांच्याकडे दिला जाई. रुग्णांची ट्रीटमेंट सहा किंवा नऊ महिने असे. त्यांच्याकडे क्षयाचे रुग्ण नियमित बाटली भरून पाणी घेऊन येत आणि डॉक्टरांनी त्यांच्या बॉक्समधील काढून दिलेल्या गोळ्या त्यांच्यासमोर घेत. रुग्णांची ट्रीटमेंट पूर्ण झाल्यावर त्याची तपासणी होत असे. रुग्ण पूर्णपणे बरे झाल्याचे निदान झाले की,

DOTला मानधन सरकारी नियमाप्रमाणे आमच्याकडून देण्यात येत असे. तसेच आम्ही त्यांना FTD बनवले होते. FTD म्हणजे Fever Treatment Depo. त्यांना आमचा निरीक्षक ब्लड स्लाईड आणि क्लोरोक्विन गोळ्या देत असे. दर महिन्याला त्यांच्याकडून आम्हाला गोळ्या आणि स्लाईडचा हिशोब मिळत असे. थंडी-तापाच्या रुग्णाला क्लोरोक्विन दिल्यामुळे त्या रुग्णामुळे दुसऱ्याला मलेरियाचा संसर्ग होण्याची शक्यता कमी होत असे. त्यांच्यामुळे चार-पाच बाजूच्या गावाची एपेडेमीकची काळजी नसे. म्हणून आमच्या दृष्टीने ते महत्त्वाचे होते.

डॉ. जोशींकडे एमबीबीएस किंवा दुसरी कुठली डिग्री नव्हती; पण त्यांच्याकडे खेड्यात प्रॅक्टीस करण्यापुरते ज्ञान होते. सामान्य ताप, सर्दी, अतीसार अशा रोगांवर औषध देणे, शेतीचे काम करताना अवजारामुळे जखमी झालेल्या रुग्णाला ड्रेसिंग करून एक-दोन इंजेक्शन देणे एवढे ते करू शकत. शहरात प्रॅक्टीस करणाऱ्या नातेवाईक डिग्रीधारी डॉक्टरांच्या रुग्णालयात काम करून त्यांनी चांगला अनुभव मिळवलेला होता. मुळातच हुशार असल्यामुळे कोणतीही नवीन गोष्ट ते लवकर आत्मसात करत. ब्राह्मण असल्यामुळे शास्त्रोक्त धार्मिक कार्यपण त्यांना अवगत होते.

डॉ. जोशी आणि पत्नी सुधा शहरात एका लहान खोलीत राहत. गावाकडून आई शेतीचा माल पाठवत असे. गावी पैतृक मोठा वाडा. त्यात आई एकट्या राहत. थोडीशी जमीन, त्याकडे आई लक्ष द्यायच्या. सणासुदीला गावी आले की आईचा आग्रह असे, “तू गावी येऊन शेती व घराकडे लक्ष द्यावे. आपल्या गावात धार्मिक कार्य करणारे ब्राह्मण नाही.” तेव्हा डॉ. जोशी काही बोलत नसत; पण सुधाला सासुबाईचे म्हणणे पटत असे. सुधाच्या आग्रहावरून एके दिवशी डॉ. जोशींनी ते ज्यांच्याकडे काम करत

त्या डॉक्टरांपुढे विषय काढला. “सर, मी खेडेगावी यावे अशी आईची इच्छा आहे. सुधाची इच्छासुद्धा गावी जाण्याची आहे.” डॉक्टरांनी या निर्णयाचे सहर्ष स्वागत करून घरी जाण्यास परवानगी दिली. ते म्हणाले, “जोशी, तू गावी जा; पण या पत्त्यावर अर्ज पोस्टाने पाठव. सोबत मी तुझ्या अनुभवाचे प्रमाणपत्र माझ्या लेटरपॅडवर लिहून देतो, ते अर्जासोबत पाठव म्हणजे तुला आर. एम. पी. (रजिस्टर मेडिकल प्रॅक्टीशनर)चे सर्टिफिकेट मिळेल. त्या आधारे तू गावात प्रॅक्टीस चालू कर.’

डॉ. जोशींनी त्याप्रमाणे अर्ज पाठवला. एका महिन्यात त्यांचे आर. एम. पी.चे सर्टिफिकेट आले. आता त्यांना वाटत होते, शहरात एका लहान खोलीत राहून हॉस्पिटलमध्ये नोकरी करण्यापेक्षा खेड्यात आपल्या स्वतःच्या मोठ्या वाड्यात राहून प्रॅक्टीस करणे योग्य होईल. येथे सामान जास्त नव्हते. गावाकडच्या त्यांच्या मित्राकडून एके दिवशी ट्रॅक्टर आला आणि डॉ. जोशी त्यांच्या गावी राहण्यास आले. त्यांची धारणा खरी ठरली. प्रॅक्टीसचा चांगला जम बसला. वाड्यातील बाहेरून दरवाजा असलेल्या खोलीला त्यांनी त्यांचा दवाखाना बनवला. बाहेरून ‘दवाखाना’ असा बोर्डही लावला. गावात काही कमी पडत नव्हते. एक मुलगा आणि एक मुलगी, त्यांचे पालन-पोषण चांगल्याप्रकारे होत होते. मोठा वाडा होता. गर्दी, गोंगाट नव्हता. शुद्ध हवा-पाणी होते. चिंतामुक्त जीवन होते. शहरातील मौज-मजा, डोळे दिपवणारा लखलखाट नव्हता; पण समाधानी आणि सरळ-साध्या जीवनशैलीमुळे अंधरूणावर पाठ टेकताच झोप येत असे.

या सर्वांत डॉ. जोशींना झालेल्या फायद्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक फायदा त्या गावातील लोकांना झाला. ही त्यावेळची गोष्ट आहे, ज्यावेळी खेड्यामध्ये पक्के डांबरी रस्ते नव्हते. पाणीपुरवठ्याची आधुनिक

व्यवस्था नव्हती. बस-मोटर हे शब्द फक्त शब्दकोशातच वाचण्यात येत असत. प्राथमिक शाळा होत्या, धुळीने माखलेले रस्ते होते. डॉक्टर तर पन्नास खेड्यातून एखादा बघण्यास मिळत असे. बाजूच्या खेड्यातील लोकसुद्धा डॉ. जोशींकडे इलाज घेण्यास येत. बाजूच्या गावात हायस्कूल होते. गावातील बरीच मुलं त्या हायस्कूलमध्ये जात. त्याबरोबर डॉ. जोशींची दोन्ही मुलं शिक्षणासाठी जात. डॉ. जोशी बऱ्याच वर्षांपासून इथे प्रॅक्टीस करत होते. वय पंचावन्नच्या वर गेले होते. आता थकवा जाणवत होता. लग्नसराई आली की त्यांचे काम दुप्पट होत असे. धोतर नेसून, उपरणे घेऊन लग्न लावण्यास जावे आणि परत शर्ट-पॅट घालून डॉक्टर बनावे. गावातील लोक खुश होते.

धार्मिक विधीकरता ब्राह्मण आणि लहानसहान आजारांसाठी डॉक्टर आपल्याच गावातील असल्यामुळे रात्री-अपरात्री एकदम ताप वाढला, पोटदुखी अशा अनेक रोगांसाठी गावातील लोक रात्री उठवून अगदी कमी फी मध्ये औषध घेत. कधी कधी ‘अरे विसरलो. गडबडीत पैसे न घेताच आलो. उद्या नक्की देतो.’ असे वाक्य एकावे लागे. काही लोक दुसऱ्या दिवशी आणून देत, काही-काही लोकांना दुसऱ्या वेळेस दवाखान्यात येण्याची वेळ आली की आधीचे पैसे देत. डॉक्टर मृदुभाषी आणि मितभाषी होते, त्याचा फायदा काही लोक घेत.

ड्रायव्हरने गाडी त्यांच्या वाड्यासमोर उभी केली. जीपचा आवाज ऐकून डॉ. जोशी बाहेर आले. “या, या साहेब” म्हणून आमचे स्वागत केले. थोडावेळ इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारणे झाल्यावर आमच्या निरीक्षकाने विचारले, “साहेब, तुम्ही प्रॅक्टीस का बंद केली ? तुम्ही पुनः प्रॅक्टीस चालू करावी असं आम्हाला वाटते. बघा, आमचे साहेबसुद्धा तुम्हाला प्रॅक्टीस चालू करा म्हणून सांगण्यास आले आहेत. आम्ही आतापर्यंत तुमची मदत केली आहे. आम्हा सर्वांची विनंती आहे,

औषध देणे चालू करा. तुमच्यामुळे या बाजूच्या चार-पाच गावाची 'एपेडेमीक' बाबतची आम्हाला चिंता नाही." खरे होते माझ्या निरीक्षकाचे म्हणणे. डॉ. जोशी एखाद्या गावात तापाच्या, अतिसाराच्या केसेस असल्या की सायकलवर एखाद्या माणसाला चिड्डी देऊन पाठवत. आमचे कर्मचारी तेथे जाऊन सर्व्हे करून औषधे देत. त्यामुळे रोगराई लवकर आटोक्यात येत असे.

डॉ. जोशी म्हणाले, "हो तुमचं म्हणणे अगदी खरे आहे. तुम्ही, साहेबांनी मला खूप मदत केली आहे. माझ्या इंजेक्शनमुळे रिअॅक्शन आलेले रुग्ण साहेबांनी बरे केले आहेत." खरे होते डॉ. जोशींचे म्हणणे.

डॉ. जोशी बोलत होते. "त्या दिवशी दुपारचा एक वाजला होता. मी दवाखान्यात होतो. पेशंट संपले होते. घरी निघण्याची तयारी करत होतो. मला एकदम थंडी वाजून आली. मी घरी आलो आणि बाहेरच्या खाटेवर आडवा झालो. मला थंडी वाजून ताप आला होता. अंग थरथर कापत होते. थंडीने दात वाजत होते. माझी चाहूल लागताच सुधा बाहेर आली. 'अहो, काय झाले तुम्हाला?'

'अगं काही नाही थंडी-तापासारखे वाटत आहे. मला पांघरुण घाल.' सुधाने दोन-तीन ब्लॅकट अंगावर घातली; पण थंडी काही कमी होत नव्हती. सुधा आणि आई दोघीही घाबरून गेल्या. मी घरातील साध्या तापाच्या दोन गोळ्या सुधास देण्यास सांगितले. गोळ्या घेतल्यामुळे अर्ध्यातासाने खूप घाम येऊन ताप कमी झाला. अंगावरचे कपडे घामाने ओलेचिब झाले होते. सुधाने दुसरे कपडे घालण्यास व घाम पुसण्यास मदत केली. ब्लॅकट घरात ठेवून परत माझ्याजवळ येऊन बसली. आता ताप पूर्णपणे कमी झाला होता. मी आईला म्हणालो, 'आई, तू आत जाऊन आराम कर.'

"आई म्हणाली, 'अरे बाळा, तुझे जेवण बाकी आहे. सुधाही तुझ्याकरिता थांबली आहे. दुपारचे

तीन वाजले आहेत. दोन घास खाऊन घे.'

"मी म्हणालो, 'आई काळजी करू नको. मला थंडी-तापाच्या गोळ्या घ्यायच्या आहेत. त्याकरिता जेवण करावेच लागेल. न जेवता त्या गोळ्या घेता येणार नाहीत.'

"आई उठून आत जाऊन आराम करत होती. मला उठून बसण्याची शक्तीच नव्हती. हाता-पायांत त्राण नव्हते. खूपच अशक्तपणा जाणवत होता."

मध्येच आमचा सुपरवाईजर म्हणाला, "खरे आहे साहेब. तुमची ब्लडस्ट्राईड तपासल्यावर आमच्या लक्षात आले. तुम्हाला साधा मलेरिया नाही तर फाल्सीफारम मलेरिया आहे. फाल्सीफारम मलेरियात योग्यवेळी उपचार नाही झाले तर रुग्णास जीव गमवावा लागतो."

डॉ. जोशी म्हणाले, "हो, मी तुमचा पूर्ण कोर्स घेतला आहे."

"तर त्या दिवशी मी खाटेवर पडून होतो. तेवढ्यात दरवाजा ठोठावण्याचा आवाज आला. सुधाने जाऊन दरवाजा उघडला. दारात या गावातील उताणखोड, डोईजड, भांडखोर व्यक्ती उभी होती. तो लक्ष्या होता. त्याच्या जातीतील सर्व संस्कारी आहेत; पण लक्ष्या गर्विष्ठ, अविचारी, इतरांना कमी लेखून त्यांचा अपमान करणे त्याच्या रक्तात होते. मारामारी त्याचा नित्यक्रम होता. बोलताना तो विरामचिन्हाच्या ठिकाणी शिब्यांचा उपयोग करत असे. दारात पाय ठेवताच लक्ष्या ओरडला. 'डॉक्टर हाय का?' बाहेरून आल्यामुळे त्याला आतले अंधुक दिसत होते. थोड्या वेळातच त्याची दृष्टी स्थिरावली आणि माझ्यावर पडली आणि तो म्हणाला, 'आरं हाय की डाक्टर. चला माझ्या बायकोला बरं वाटत नाही. औषध द्या. चला उठा.' मी अशक्तपणामुळे क्षीण आवाजात म्हणालो, 'लक्ष्मण तुझ्या बायकोला कधीपासून बरे नाही?'

"'सकाळपासून' लक्षा म्हणाला.

“मी म्हणालो, ‘मग लवकर का आला नाहीस ?’

“आता लक्ष्याचे डोके गरम होण्यास सुरुवात झाली.

“मी काय तुमच्यासारखा रिकामटेकडा हाय व्हय. तुमी तर दुपारी चांगलं झोपला हाय. आरामात जेवण करून. तिला सकाळी बरं वाटत नव्हतं तवा मी शेतावर जात होतो. आता येऊन बगीतलं तर तिचं कमी झालं नाही. विचारणं बंद करा, उठा आणि औषध घ्या.’

“माझ्या मनात कितीतरी विचार येत होते. एक तर लक्ष्याचे बोलणं अपमानास्पद होते. त्याचे वागणे स्वीकाराई नव्हते. त्याच्या पत्नीला सकाळपासून बरे नव्हते, तर तो आतापर्यंत का आला नाही ? आणि हो येथे तो एकटाच आला होता. पेशंट बरोबर असते तर घरातील गोळ्या दिल्या असत्या. अवेळी येऊन डॉक्टरांना विनंती करणे सोडून अरेरावी करत होता. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मला त्यावेळी उठून बसण्याचीसुद्धा शक्ती नव्हती. अशा परिस्थितीत शंभर पावलं चालत जाऊन घराच्या बाहेर असलेल्या दवाखान्यात कसा जाणार ? हा प्रश्न माझ्यासमोर होता. मी क्षीण आवाजात म्हणालो, ‘लक्ष्मण, आता राहू दे. मला ताप आला आहे. घाम येऊन ताप उतरण्यास चालू झाला आहे. मला जेवणाचीसुद्धा शक्ती नाही. एक तास आराम करून बघतो.’ तेवढ्यात लक्ष्याची भट्टी जास्तच तापली. त्याला नकार ऐकण्याची सवय नव्हती. लहान-सहान गोष्टीत कोणालाही थोबाडीत देण्यास कसलाच विचार न करणाऱ्या लक्ष्याच्या मी साधासुधा डॉक्टर खिजगणतीत नव्हतो. ‘ए डॉक्टर, उठतोस की न्हाई ?’ म्हणून त्याने अश्लील शिव्यांची लाखोली वाहण्यास सुरुवात केली. त्या शिव्या एवढ्या घाण होत्या की, त्यावेळेस असे वाटले की आपण बहिरे झालो तर बरे होईल. ते अपशब्द कागदावर लिहिले तर कागद जळून

जाईल. अशा शिव्यांचा त्याने भडीमार चालू केला. माझ्या घरात त्रिकाळ संध्या होते. संध्याकाळी शुभंकरोती, मनाचे श्लोक, रामरक्षा म्हणण्याची सवय. आमच्याकडे वडील माणसंसुद्धा मुलांना अपमानास्पद बोलत नाहीत. अशा या माझ्या घरात लक्ष्याने शिव्यांचा उकिरडा पसरवला. सुधा तर हतबल झाली. तिच्या संस्कारी पतीचा असा घोर अपमान. मुलं तर घाबरून गेली. आईचे ब्लडप्रेसर नियंत्रणात ठेवायचे असेल तर आई आतून बाहेर येण्याच्या आधी वेळ सांभाळली पाहिजे, म्हणून मी खाटेवर उठून बसलो. सुधाने हातात काठी आणून दिली. लटपटत्या पायाने दवाखान्यात गेलो. तेथे लक्ष्याची बायको बसली होती. ती माझी नेहमीची रुग्ण असल्यामुळे तिचे निदान मला माहीत होते. त्या अनुभवावरून तिला दोन-तीन प्रकारच्या गोळ्या काढून दिल्या. लक्ष्या फी न देता बायकोला घेऊन निघून गेला; पण जाता जाता शब्द फेकून गेला. ‘आला बघा नवलाचा मोठा. चांगला उभा राहून तर चालत आला. ताप आलाय, नखरे करत होता. मला उल्लू बनवत होता. याला तर....’

“त्या दिवशी रात्रभर मी खूप विचार केला. मनोमंथन केले. मनाचा निश्चय केला. तेव्हा रात्री खूप उशीरा झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठून सर्वात आधी एक काम केलं. ते म्हणजे एका पुढ्यावर मोठ्या अक्षरात ‘आजपासून दवाखाना बंद करण्यात आला आहे.’ असे हाताने लिहून दवाखान्याच्या दारावर तो पुढा खिळ्याला अडकवण्याचे. गावात हळूहळू बातमी पसरली. पावसाळ्यामुळे गावात आजाराचे प्रमाण जास्त आहे. बरेच लोक बाहेरचे लिहिलेले वाचून आत येऊन विचारत. सुचेल ते उत्तर आम्ही त्यांना देत होतो. दुसऱ्या दिवशी सरपंच, पाटील व गावातील वडिलधारी माणसांनी प्रॅक्टीस चालू करण्याचा आग्रह केला. काहीनी विनंती केली. कोणीतरी जाऊन लक्ष्याला सांगितले, ‘हे सर्व तुझ्यामुळे झालं. आता गावातील

लोकांना त्रास होणार.' तेव्हा लक्ष्या येऊन माझ्या पायावर डोकं ठेवून घळाघळा रडला; पण मी माझा निर्णय बदलला नाही." डॉक्टर बोलता बोलता थांबले. घरातून गरम-गरम कांद्याच्या भजीच्या प्लेट आल्या. डॉक्टरांनी आम्हाला भजी खाण्यास सांगून बोलण्यास सुरुवात केली.

“आता लहान-सहान आजारासाठी लहान-थोरांना बाजूच्या मोठ्या शहरात जाऊन भली मोठी फी द्यावी लागत आहे. शहरात जाणे-येणे, तेथील रुग्णांची

लांबच लांब लाईन यामुळे रुग्णांचा व त्यांच्याबरोबर जाणाऱ्या नातेवाईकांचा पूर्ण दिवस निघून जात आहे.”

डॉक्टरांचे बोलणे ऐकून आम्ही सुन्न झालो होतो. त्यांना पुन्हा प्रॅक्टिस करा, असे न म्हणता आम्ही जीपमध्ये बसलो.

- राधिका घोसले

विठ्ठलनगर, कलबुर्गी

मोबा. : ९४२९६५८०५६

कन्नड ज्ञानपीठ ७

गिरीश कर्नाड (१९ मे १९३८ - १० जून २०१९)

कन्नड भाषेतला सातवा ज्ञानपीठ पुरस्कार हा श्री. गिरीश कर्नाड यांना १९९८ साली कन्नड साहित्यातील त्यांच्या समग्र योगदानासाठी मिळाला. गिरीश कर्नाड हे कन्नडमध्ये मोठे लेखक, नाटककार, समीक्षक, सिनेदिग्दर्शक आणि सामाजिक कार्यकर्ते होते. कर्नाटक कॉलेज, धारवाड येथून बी. ए.ची पदवी घेतल्यानंतर त्यांनी इंग्लंडमध्ये जाऊन एम. ए.चे शिक्षण घेतले. आल्यानंतर त्यांनी काही वर्षे ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस या प्रकाशनसंस्थेत नोकरी केली आणि नंतर स्वतःला त्यांनी पूर्णपणे साहित्य आणि नाटक या क्षेत्राला वाहून घेतले. त्यांनी नंतर भारतीय पौराणिक आणि स्थानिक लोककथांवर आधारित नाटके लिहिली. ययाती, नागमंडला, हयवदन, तलेदंडा, तुघलक आणि ड्रीम्स ऑफ टिपू सुलतान अशी याची उदाहरणे आहेत. नंतर त्यांनी सामाजिक प्रश्नांवर आधारित आणि वास्तववादी अशा चित्रपटांचे दिग्दर्शन केले. त्यांनी काही कलात्मक आणि व्यावसायिक चित्रपटांतून अभिनयही केला. त्यांच्या लेखनावर संस्कृत नाटक, स्थानिक लोककथा आणि परंपरा यांचा फार मोठा प्रभाव जाणवतो. त्यांनी भारतीय पौराणिक साहित्याकडे एका वस्तुनिष्ठ आणि आधुनिक दृष्टिकोनातून पाहिले आणि साहित्यनिर्मिती केली. त्यांना साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी 'पद्मश्री' आणि 'पद्मभूषण' असे पुरस्कार आणि सन्मान मिळाले.

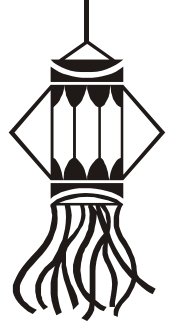

बेळ्ळारी ! पंधरा महिन्यांसाठी !

मुरलीधर हरी अभ्यंकर

अनुभव कथन

विजापूरहून गुलबर्ग्यास येऊन रुजू झालो. निवृत्तीपर्यंत इथेच राहीन असे वाटले होते; पण केवळ पंधरा महिने उरलेले असताना माझी उचलबांगडी करून बेळ्ळारीला पाठवले. बेळ्ळारी म्हटल्याक्षणी मला कन्नड हास्यलेखक बीची (ते chi अशी सही करायचे) यांची आठवण आली. त्यांनी त्या गावची व्याख्या अशी केली होती, 'बेळ्ळारीत दोनच मोसम असतात, एक उन्हाळा आणि दुसरा कडक उन्हाळा.'

उष्ण कटिबंधात प्रवेश तर झाला. जुना सहकारी सुब्रमणी ह्याच्या घरी सोय झाली. तिथे पेमेंट न करणारा पेइंग गेस्ट म्हणून राहू लागलो. ह्यात एक मेख होती. माझ्याबरोबरच सुब्रमणीची बदली गुलबर्ग्यात झाली होती. त्याला मी माझ्या घरात राहायला सुचवले. तो तयार झाला. त्याला एक स्वतंत्र खोली दिली. कॉट होतीच. सिनेमात दाखवतात तशी दोरी ओढल्यावर अंगावर कोसळते, अशी तलम मच्छरदाणी होती. त्याच्या बाजूला पेडेस्टेरियन फॅन ठेवला. वापरायला माझी टी. व्ही. एस. दिली. त्याच्या शांत आणि अबोल स्वभावामुळे माझा भाऊ त्याला 'गाय' म्हणूनच संबोधायचा. मीही तसाच कमी बोलणारा. त्याची बायको लक्ष्मी आणि मुलगी दीपा ओळखीच्या होत्याच. त्यांच्याशी तेलुगु धारावाही पाहताना चर्चा होई. मी कथानक समजून घेई. तेलुगु शिकण्यासाठी एक वही आणली. सुब्रमणीने मला मुलाची रूम दिली. तिथे पलंग, मच्छरदाणी सिलींग फॅन होता. ऑफिसला जाताना मी त्याची लूना नेऊ लागलो.

मी बेळ्ळारी सोडली की तो तिथे यायचा. असा तीन-चारदा पाठशिवणीचा खेळ झाला म्हणजे दोघांची कुठे तरी गाठ पडायची. अशी गोडी गुलाबी तीन एक महिने चालली. नंतर तो माझे घर सोडून कल्याणकरांच्या वसतिगृहात राहायला गेला. मग भेट झाल्यावर त्याच्या स्वभावात बदल होत आहे हे मला जाणवले. त्याच्या वृत्तीत फरक झाला आहे हे लक्ष्मीलाही जाणवले. त्याला सांभाळून घेण्यासाठी ती म्हणाली, 'त्यांची मनस्थिती ठीक नाही. मुंबईला दत्तूचा अजून जम बसला नाहीये. मुलगी फारच विचित्र

वागायला लागली आहे आणि ते खरेच होते. तिने शिक्षण संपवले होतेच. एका गिफ्ट आर्टिकलच्या दुकानात पॅकर म्हणून काम करत होती. ते सोडून दिले. देवळादेवळातून भटकायला लागली. देवापुढे नारळ फोडायला सुमारच राहिला नाही आणि ते नारळ दत्त, मारुती, कालिका देवी, राघवेंद्र स्वामी कुणापुढेही कपाळ फोडून घेऊ लागले. एकदा ती पहाटे पाच वाजता गणपती मंदिरात मला घेऊन गेली. दीड तासातील तिची भाविकता पाहून मी थक्क झालो. मामाच्या मुलाशी लग्नाचा विचार चालला होता. तो सारखे हेलपाटे घालून जात होता; पण हो किंवा नाही हे ती काहीही बोलत नव्हती आणि सुबबूचा पारा चढत होता. म्हणून लक्ष्मी म्हणाली थोडेच दिवस राहिलेत. सांभाळून घ्या; पण मलाच मिधेपणा नकोसा झाला होता. शिवाय मी त्याला जड झालो आहे हे तो वरचेवर दाखवून देऊच लागला. माझा भाऊ त्याला गाय म्हणाला होता. तो नंतर गोगलगाय झाला आणि मला शिंगांनी ढोसू लागला. कदाचित मी ह्याचे घर सोडून दिले आहे, तरी हा इथेच चिकटलेला का असा विचार त्याच्या मनात आला असावा. लगेच वेगळं व्हायचंय मला, असे मनाशी मी ठरवले आणि त्या कामाला लागलो. ऑफिसर हरीष ह्याच्या बाजूची खोली मी मिळवली. ह्याच दरम्यान आणखी एक घटना घडली. सुब्रमणी प्रमोशनवर माझ्याच ऑफिसात आला आणि तो रूजू झालेल्या दुसऱ्या दिवशीच मी त्याचे घर सोडून खोलीवर आलो. आता ऑफिस अर्ध्यावर आल्यामुळे मला त्याच्या लूनाचीही गरज उरली नाही.

रूमवर आल्या दिवसापासून सकाळी एका ठराविक हॉटेलात कॉफी प्यायला जात होतो. सहा रुपयांत एक लोटा. कॉफी मस्तच असायची. दिवसभर ती पोटात आणि मनात समाधान ठेवायची. येताना रस्त्यावर आठ-दहा जणी दही विकायला उभ्या असलेल्या दिसायच्या. एकीकडे ते घेतले. आंबट निघाले. दुसऱ्या दिवशी दुसरी बाई. अशा बायका बदलून बघितल्या; पण दही बदलले नाही. खोकल्याला

आमंत्रण नको म्हणून त्याचा नाद सोडला.

खोलीच्या खालीच एक गाडीवान त्याच्या बायकोच्या मदतीने चित्रात्र करायचा. मी दुपारी आलो की मला खोलीवर आणून द्यायचा. ती ठराविक पुढिन्याची चव मला लवकरच कंटाळा आणू लागली.

बेळळारीचे स्वयंपाकी कर्नाटकात नामांकित म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा स्वयंपाक मी चाखला आहे. सुब्रमणीचे मित्र भट ह्यांच्या नातवाचे बारासे झाले. मलाही आमंत्रण होते. एरवी मनात मांडे खाणारा मी, इतर रुचकर पदार्थांबरोबरच मांड्यांचा प्रथमच आस्वाद घेऊन आलो. इथे 'पोला' नावाचे एक हॉटेल आहे. ऑफिस स्टाफ सोबत तिथे वरचेवर जाण्याचा प्रसंग आला. मसाला पापड चाळीस रुपये अशा किंमतीची तिथे चढती भाजणी सुरू होते. पोट भरते; पण भोजनाचे सात्विक समाधान मिळत नाही. इथे वीस प्रकारच्या डोशांची यादी उपहार दर्शनीमध्ये लटकवलेली असली तरी त्यात दावणगेरी बेण्णे डोसेचे नाव नसते. इथल्या लोकांना त्याचे कौतुक नाही. ह्यांचा आवडता नाश्ता म्हणजे सुशीला आणि मिरची भजी. रस्त्यात अंतरा अंतरावर मोठ्या कढईत भजी खदखदत असतात. त्यांच्या वासाने खवय्ये ओढले जातात. नुसते बाहेरचे आवरण खाऊन मिरच्या आणि कागदाचे बोळे तिथेच टाकतात आणि तेलकट हात खिशात घालून कळकट नोट काढतात. पुण्यात किंचितशी मळकी नोट चालत नाही. इथे होळीचा रंग लागलेली काय दोन तुकडे झालेली नोटसुद्धा सहज खपते.

शिमोग्याला गेलो म्हणजे तिथली वांगी आणत होतो. ही गोल गरगरीत आणि पांढरी असतात. तिकडे त्याला 'वादिराज गुळ्या' म्हणतात. ह्याला भाजी म्हणायचे म्हणजे त्याचे डिव्हॅल्युएशनच. नारळ, खोबरेल तेलात वांग्याचं जे बनवतात त्याला पदार्थ म्हणतात. चव अगदी लज्जतदार. हे आपल्याकडे जमत नाही. मी आणलेल्या वांग्याचे काप केले. मस्तच झाले. आता पुण्यात जळगावची पांढरी लांबट वांगी आणून दुधाची तहान ताकावर भागवून घेतो.

नवे ऑफिस, नवे सहकारी. वामनमूर्ती, कोटिलिंगय्या, वादिराज, व्यंकटेश, मुरलीधरन अशी त्यांची नावे. रिटायरमेंटला आलेला नारायण स्वामी चांगलाच लक्षात आहे. पांढरे बुधवार करणारे सगळे पांढरंच वापरतात, त्याप्रमाणे हा पांढरे कपडे घालायचा. चेहरा भरून वाढलेली पांढरी दाढी, भुवयाही तशाच. आणि डोके अंबाडीच्या वाखासारखे. सहकारी त्याला वेताळ म्हणूनच ओळखतात.

एकदा गप्पा मारत असताना वामनमूर्ती शोध लावल्यासारखा म्हणाला, 'वेताळाचे चाळीस दिवस आणि अभ्यंकरांचे चारशे दिवस राहिलेत.' चाळीस दिवसांनंतर नारायण स्वामी घरी गेला आणि मी तीनशे साठावर आलो.

वीरभद्रप्पाला ब्राम्हण संस्कृती, चालीरीतीबद्दल कुतूहल खूप असायचे. शंका समाधान करून घेण्यासाठी मला काहीबाही विचारायचा. एकदा तो म्हणाला, "आम्ही लग्नात अक्षत म्हणून जोधळे टाकतो. तुम्ही तांदूळ का टाकता?" मी त्याला म्हणालो, "अक्षत म्हणजे भोके न पडलेले धान्य. जोधळ्याला कीड पडून भोके पडतात. मग संसारात क्षतीच संभवते असा आमचा समज. तांदूळ कधीच किडके असत नाहीत म्हणून ते वापरायचे." त्याचे समाधान झाले.

मी तिथे असताना कन्नड नट राजकुमार ह्याला वीरप्पनने भीमन अमावस्येच्या रात्री किडनॅप केले. कर्नाटकात प्रचंड खळबळ माजली. गुलबर्ग्यात माझ्या घरासमोर राहाणारा रवी कुलकर्णी इथेच बदलून आला होता. त्याला भेटायला गेलो. राजकुमार फॅन्समध्ये त्याचा पहिला नंबर लागतो. त्याच्याकडे साठ-सत्तर कॅसेट्स आहेत. त्याही फक्त राजकुमारनेच गायलेल्या. तासभर ह्याच विषयावर बोलला. ह्या घटनेमुळे त्याला वेडच लागायचे बाकी राहिले होते.

ऑफिसातले हरीष, ज्यांची खोली मी नंतर मिळवली त्यांच्या बायकोचा भाऊ नागप्पा राजकुमार

बरोबर पळवला गेला होता. तथापि, आश्चर्यकारकरीत्या त्याच्या तावडीतून निसटला; पण पोलिसांच्या कचाट्यात सापडला. ते चौकशी करत करत ऑफिसात येऊन हरीषच्या मानगुटीवर बसले. एकशेआठ दिवसांनंतर राजकुमारची सुटका झाली. रवी कुलकर्णी यांनी वाटलेले पेढे माझ्यापर्यंत आले.

मी सहजतेने रुळायला लागलो; पण माझ्या आधी आलेले आणि घर केलेले सुब्रमणीकडून मित्र झालेले कॉफी बोर्डातले श्रीपतीराव बंगलोरच्या आठवणीने झुरत राहायचे. रोज बसस्टॅंडवर जाऊन तिकडे जाणारी बस असोशीने पाहत राहायचे. केव्हा केव्हा त्या बसला प्रदक्षिणा घालायचे. बसवरची बेळ्ळारी-बोंगळूर ही पाटी दहादा वाचायचे. कंडक्टर किंवा ड्रायव्हर ह्यांनी येणार का असे विचारले तर गळा काढून म्हणायचे, 'एवढे माझे भाग्य कुठले हो?' सुब्रमणीने त्यांच्या होमसिकनेसबद्दल असे पुष्कळ सांगितले होते. श्रीपतीविषयी करुणा आणि कीव दोन्ही भावना माझ्या मनात दाटून आल्या.

बेळ्ळारीपर्यंत आलेला हंपी हॉस्पेटला भेट देणार नाही असे होतच नाही. मी ती स्थळे पाहून घेतली. विजयनगरच्या साम्राज्याचे भग्नावशेष पाहून डोळे उदास होतात. फोटो घेण्यासाठी पर्यटक कॅमेराचे झापड डोळ्याला लावूनच हिंडत असतात. त्यांनी घेतलेल्या कॅमेऱ्यात दगडी रथ, सासिवेकाळ गणपती, झरोक्यातून दिसणारी कळसाची उलटी सावली, लक्ष्मी नरसिंहाची उग्र मूर्ती, अक्का तंगी गुड्डा, बडवी लिंग अशा अप्रतिम देखाव्यांचे फोटो असतात. ह्यावेळी माझ्या छायाचित्र यंत्राने दगा दिला. त्यात सुब्रमणीच्या घराच्या व्हरांड्यातला एक आणि किष्किंधा रिसॉर्टमधला बदकांचा थवा असे दोनच फोटो पदरात पडले.

वीरभद्रप्पाने मला आवर्जून सांगितले होते, 'इथे एका महात्म्याची जिवंत समाधी आहे, ती पाहून घ्या.' मी कंपनी हुडकली; पण कोणी तयार नव्हता. एकटाच निघालो. गुंटकल लाईनवरच्या चलगुर्की ह्या

स्टेशनवर पॅसेंजरने उतरलो. चौकशी करून मठात गेलो. एरीताता ह्यांच्या समाधीचे दर्शन घेतले. म्हणजे डोके टेकवले. फुले वाहिली नाहीत. नारळ फोडला नाही. दानपेटीच नव्हती. म्हणून चिल्लर नाणी खिशातून बाहेर काढण्याची शक्यता मावळली. त्यांनीच प्रसाद म्हणून जेवणच दिले. शिवाय 'कल्याणमस्तू' असाच आशीर्वाद दिला असणार. वीरभद्रप्पा यांनी आश्वासन दिले होते की ह्यांच्या दर्शनाने तुमच्या आयुष्याला एकदम कलाटणी मिळेल आणि तुमची भरभराट होईल.

माझे तीनशे साठ दिवस सरले. बोळवण समारंभ झाला. कागदावर थोडे फरसाण आणि म्हैसूर पाकाची तीन उंची वडी असे वाटप झाले. चौतीस वर्षांच्या सेवेचे फळ म्हणून सहा अष्टकोनी काचेचे ग्लास मिळाले. माझ्याबद्दल सांगण्यासारखे कुणाजवळ काही

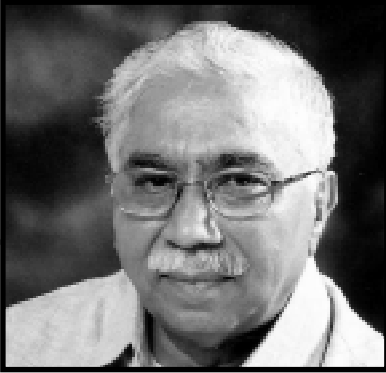
नव्हतेच म्हणून तो कौतुक सोहळा ड्रॉप झाला. कार्यक्रम संपत आला असताना दुसऱ्या शाखेतला सत्यम हा कर्मचारी धावत येऊन मला हार घालून त्याने मला मिठीत घेतले. हा माझ्या विशेष सलगीतला नव्हता, मग त्याला माझ्याबद्दल इतके ममत्व कसे आले ह्याचे आश्चर्यच वाटले.

दुसऱ्या दिवशी बेळळारीचा निरोप घेतला. वीरभद्रप्पांच्या भाकिताची चांगली प्रचिती येऊ लागली. धनसंपत्ती समाधानकारक आहेच, शिवाय शब्दसंपत्तीही वाढत आहे.

- मुरलीधर हरी अभ्यंकर

२-१०३, मंगलमूर्ती, सिंहगड रोड, पुणे ४११०३०

मोबा. : ८८३०४०९०४९

कन्नड ज्ञानपीठ ८

चंद्रशेखर कंबार (जन्म- २ जाने. १९३७)

कन्नड भाषेतला आठवा ज्ञानपीठ पुरस्कार श्री. चंद्रशेखर कंबार यांना २०११ साली त्यांच्या कन्नड साहित्यातील समग्र योगदानाबद्दल देण्यात आला. चंद्रशेखर कंबार हे कन्नड भाषेतले महत्त्वाचे लेखक, कवी, नाटककार आणि लोककलाकार होते. त्यांनी कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाड येथून कन्नड भाषेमध्ये पीएच. डी. केली. काही दिवस शिकागो विश्वविद्यालयात काम केल्यानंतर त्यांनी बेंगलोर विश्वविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम केले. शेवटी ते हंपी येथील कन्नड विश्वविद्यालयाचे पहिले कुलगुरू होते. त्यांनी पंचवीस नाटके, अकरा कथासंग्रह, पाच कादंबऱ्या आणि अनेक लेख लिहिले. त्यांच्या महत्त्वाच्या नाटकांत जोकुमारस्वामी, काडु कुदरे, नाई कथे, महामायी यांचा समावेश आहे. त्यांनी आपले सारे लेखन हे उत्तर कर्नाटक (बेळगांव, धारवाड, विजापूर आणि गुलबर्गा) येथील स्थानिक कन्नड भाषेत केले आणि या भाषेला कन्नड साहित्यात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्यांच्या लेखनावर उत्तर कर्नाटकातील परंपरा, लोककथा आणि वचन साहित्याचा फार मोठा प्रभाव आहे. ते कन्नड भाषेसाठी खूप आग्रही आहेत. त्यांना साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी व 'पद्मश्री' पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

कराड वैभव चॅरिटेबल फाँडेशन, पुणे.

स्वर्गीय यशवंतरावजी चव्हाण, राज्यस्तरीय दिवाळी अंक स्पर्धा

प्रशस्तीपत्र

द्वितीय क्रमांक

॥ वाचमेव जयते ॥

श्री. मा. श्री. स्वोष्म सताळकर, कार्यकारी संपादक, (गुलबर्गा)

आपण **भाव अनुबंध - २०१९** दिवाळी अंकाचा माध्यमातून कला, साहित्य व

मनोरंजन क्षेत्रात कात असलेल्या अमूल्य कर्तृव्यांवरून आपणाला हे प्रशस्ती पत्र प्रदान करताना आम्हास आनंद

होत आहे. आत्म्या पुढील काट्यालीस आमचा हार्दिक शुभेच्छा...

वाढवाय शिंदे
(सचिव)

०२/११/२०२०

शंजय शिंदे

चर्नंजय शिंदेराजे
(अध्यक्ष)

मंडळातर्फे प्रकाशित होणाऱ्या भाव अनुबंध दिवाळी अंक २०१९ ला

कराड वैभव चॅरिटेबल फाँडेशन, पुणे च्या दिवाळी अंक स्पर्धेमध्ये द्वितीय पारितोषक मिळाले आहे.

‘भाव अनुबंध’ दिवाळी अंकास हार्दिक शुभेच्छा !

श्री. शशिकांत किणीकर

डॉ. विशालदत्त कोहीर

शुभचिंतक

डॉ. प्रल्हाद भूर्गी

शुभचिंतक

शुभचिंतक

कलवुरगीचे सांस्कृतिक वैभव

गाणगापूर निर्गुण पादुका

श्री शरण बसवेश्वर मंदिर

हजरत ख्वाजा
बंदानवाज दर्गा

बुद्धविहार

